

ItK

1

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1980

A TARTALOMBÓL

János István: Neoplatonista motívumok Janus Pannonius itáliai költeményeiben

Vásáry István: Östörténet és nemzeti tudat a reformkorban

Pomogáts Béla: A Nyugat szerkesztési elvei a két világháború között

*
Fenyő István: Kisfaludy Károly pályakezdése

*
Szőke György: József Attila: (Magad emésztő . . .)

Szemle

Pándi Pál: Első aranykorunk (Fenyő István)

Kovács Sándor Iván: Jelenlévő múlt (Laczkó András)

Thuróczy János: A magyarok krónikája (Blazovich László)

Christianus Schesaeus: Opera quae supersunt omnia (Kulcsár Péter)

Vörösmarty Mihály összes művei (Fried István)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1980. LXXXIV. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

- János István:* Neoplatonista motívumok Janus Pannonius itáliai költeményeiben 1
Vásáry István: Östörténet és nemzeti tudat a reformkorban 15
Pomogáts Béla: A Nyugat szerkesztési elvei a két világháború között 26

Évforduló

- Fenyő István:* Kisfaludy Károly pályakezdése 36

Kisebb közlemények

Török József: Adalékok az Érdy-kódex egy beszédének forrásaihoz. 49 — *Erdei Klára:* Ecsedi Báthori István meditációi és európai hátterük. 55 — *Melczér Tibor:* Néhány vonás Babits irodalomszemléletéhez. 69 — *Poszler György:* A tanulmányíró Babitsról 75

Műelemzés

- Szöke György:* József Attila: (*Magad emésztő...*) 83

Szemle

- Pándi Pál: Első aranykorunk (*Fenyő István*) 92
 Kovács Sándor Iván: Jelenlévő múlt (*Laczkó András*) 96
 Thuróczy János: A magyarok krónikája (*Blazovich László*) 99
 Christianus Schesaeus: Opera quae supersunt omnia (*Kulcsár Péter*) 101
 Vörösmarty Mihály összes művei (*Fried István*) 105

*

Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. — Horkay László: A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig. — Spielmann József: A közjó szolgálatában. — Takács Béla: A sárospataki nyomda története. — Benkő Samu: A helyzettudat változásai. — Hevesy Iván: Az új művészetért. — Mácza János: A mai Európa művészete. — Kántor Lajos: Kép, világkép. — Haiman György: A könyv műhelyében. — Dér Zoltán: Csáth Géza-bibliográfia. (*Uray Piroksa, F. Csanak Dóra, Szlatky Mária, Velencei Katalin, Poór János, Aczél Géza, Pomogáts Béla, Dukkon Ágnes, Botka Ferenc*) 110

Krónika

Gyenis Vilmos	(1926—1980) (<i>Hopp Lajos</i>)	122
Turák János	(1915—1979) (<i>Nagy Miklós</i>)	123

SZERKESZTŐSÉG

Budapest

Ménesi út 11—13.

1118

Az Irodalomtudományi Intézet 1979-ben megjelent kiadványai 123

ItK

1010

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2-6.
6722

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KLANICZAY TIBOR (főszerkesztő), KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), NÉMETH G. BÉLA
(társszerkesztő), BIRÓ FERENC, KISS FERENC, TARNAI ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY,
VARGA JÓZSEF, VERES ANDRÁS

1980. LXXXIV. ÉVFOLYAM

1981
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Aczél Géza (Budapest)
 Bánszki István (Nyíregyháza)
 Barta János (Debrecen)
 Bécsy Ágnes (Budapest)
 Bécsy Tamás (Budapest)
 Blazovich László (Hódmezővásárhely)
 Bókay Antal (Pécs)
 Botka Ferenc (Budapest)
 Budai Balogh Sándor (Budapest)
 Buzinkay Géza (Budapest)
 F. Csanak Dóra (Budapest)
 Csapláros István (Varsó)
 Csatlós István (Stockholm)
 Csetri Lajos (Szeged)
 Csűrös Miklós (Budapest)
 Dukkon Ágnes (Budapest)
 Enyedi Sándor (Budapest)
 Erdei Klára (Szeged)
 Erdődy Edit (Budapest)
 Fenyő István (Budapest)
 Ferenczi László (Budapest)
 Fried István (Budapest)
 Friedrich Ildikó (Budapest)
 Gömöri György (Cambridge)
 Holl Béla (Budapest)
 Hopp Lajos (Budapest)
 Húbert Ildikó (Budapest)
 János István (Tokaj)
 Jánosi András (Graz)
 Kapitánffy István (Budapest)
 Kecskés András (Budapest)
 Kelevéz Ágnes (Budapest)
 Kenyeres Zoltán (Budapest)
 Kerényi Ferenc (Budapest)
 Kilián István (Budapest)
 Kiss Endre (Budapest)
 Kiss József (Budapest)
 Klaniczay Tibor (Budapest)
 Korompay H. János (Budapest)
 Kovács József (Budapest)
 V. Kovács Sándor (Budapest)
 Kovács Sándor Iván (Budapest)
 Köpeczi Béla (Budapest)
 Kőszeghy Péter (Budapest)
 Kulcsár Péter (Budapest)
 Laczkó András (Kaposvár)
 Lázs Sándor (Budapest)
 Lengyel András (Szeged)

Lichtmann Tamás (Budapest)
 Lőkös István (Eger)
 Lőrinczy Huba (Szombathely)
 Margócsy József (Nyíregyháza)
 Máté Györgyi (Szeged)
 Melczer Tibor (Budapest)
 D. Molnár István (Debrecen)
 Nagy András (Budapest)
 Nagy Miklós (Budapest)
 Némédi Lajos (Debrecen)
 Nemeskürty István (Budapest)
 Németh G. Béla (Budapest)
 Ónodi László (Budapest)
 Ötvös Péter (Szeged)
 Péter László (Szeged)
 Pomogáts Béla (Budapest)
 Poór János (Budapest)
 Poszler György (Budapest)
 Pražák, Richard (Brno)
 Ritoókné Szalay Ágnes (Budapest)
 Rónay László (Budapest)
 Scheiber Sándor (Budapest)
 Schweitzer Pál (Budapest)
 Stoll Béla (Budapest)
 Szabó Flóris (Pannonhalma)
 Szajbély Mihály (Szeged)
 Szántó Ágnes (Szombathely)
 Széles Klára (Budapest)
 Szelestei N. László (Budapest)
 Szerdahelyi István (Budapest)
 Szili József (Budapest)
 Szlatky Mária (Budapest)
 Szőke György (Budapest)
 Tarnai Andor (Budapest)
 Tasi József (Budapest)
 Taxner-Tóth Ernő (Budapest)
 Téglásy Imre (Szeged)
 Török József (Budapest)
 Tőzsér Árpád (Pozsony)
 Tverdota György (Budapest)
 Uray Piroska (Budapest)
 Varga Imre (Budapest)
 Varjas Béla (Budapest)
 Vásárhelyi Judit (Budapest)
 Vásáry István (Budapest)
 Velenczei Katalin (Budapest)
 Veres András (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Bókay Antal</i> : Egyén, haza és emberiség József Attila kései költészetében	591
<i>Holl Béla</i> : Szerző, nyomdász, olvasó a XVII. század első felében	639
<i>János István</i> : Neoplatonista motívumok Janus Pannonius itáliai költeményeiben	1
<i>Kerényi Ferenc</i> : A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)	428
<i>Kiss Endre</i> : „A történelem futószalagán”	581
<i>Korompay H. János</i> : A „népköltészet”-től a népiességig (Terminológiai kérdések Petőfi és Arany levelezésében)	285
<i>Kovács Sándor Iván</i> : Zrínyi tűzhányó-képei és Scipione Herrico Etna-ódaja	266
<i>Némedi Lajos</i> : Ki írta a <i>Jámbor Szándékot</i> ?	137
<i>Nemeskürty István</i> : Szórakoztató olvasmány és közönsége a XVI. századi Magyarországon	620
<i>Pomogáts Béla</i> : A Nyugat szerkesztési elvei a két világ háború között	26
<i>Pražák, Richard</i> : A <i>Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti</i> történelmi és kulturális összefüggései	393
<i>Ritoókne Szalay Ágnes</i> : Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiuncula	125
Szegedi kísérlet a XVI. századi magyar vers gépi feldolgozására	630
<i>Taxner-Tóth Ernő</i> : A szerelmi téma Vörösmarty fiatalkori költészetében	149
<i>Téglásy Imre</i> : Zsámboky János (Sambucus) nyelv- és történelemszemléletéhez	245
<i>Tőzsér Árpád</i> : A rokokó vers mozdulatai (Amade László költészetéről)	409
<i>Tverdota György</i> : József Attila és Benedetto Croce	561
<i>Varjas Béla</i> : Irodalom és társadalomtörténet	607
<i>Vásáry István</i> : Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban	15

Évforduló

<i>Fenyő István</i> : Kisfaludy Károly pályakezdése	36
---	----

Műelemzés

<i>Bécsy Ágnes</i> : Berzsenyi Dániel: <i>Vig Chloe</i>	176
<i>Nagy András</i> : Kosztolányi Dezső: <i>A vad kovács</i>	445
<i>Szőke György</i> : József Attila: <i>(Magad emésztő...)</i>	83

Kisebb közlemények

<i>Bánszki István</i> : Személyesség és szellemesség az első magyar esszékötetben (Bessenyei György: <i>A holmi</i>)	656
<i>Barta János</i> : Móríz Zsigmond <i>Rajongók</i> -átírása	170

<i>Botka Ferenc</i> : Illés Béla két ismeretlen kisregénye	322
<i>Buzinkay Géza</i> : Közművelődési sajtó a dualizmus kor első felében	681
<i>Csatlós János</i> : Petőfi Svédországban	673
<i>Erdei Klára</i> : Ecsedi Báthori István meditációi és európai hátterük	55
<i>Ferenczi László</i> : A magyar felvilágosodás történelemszemléletéről	164
<i>Jánosi András</i> : Ady Endre Grazban	691
<i>Kiss József</i> : Petőfi izlandi fordítója	321
<i>Kovács József</i> : „Amerikából kértek verseket”	696
<i>Köpeczi Béla</i> : Gracián Magyarországon	315
<i>Melczér Tibor</i> : Néhány vonás Babits irodalomszemléletéhez	69
<i>Nemskürty István</i> : Schallenberg, Vadianus és Balassi	310
<i>Poszler György</i> : A tanulmányíró Babitsról	75
<i>Ritoókné Szalay Ágnes</i> : Eleink szórakoztató olvasmányairól	650
<i>Stoll Béla</i> : József Attila <i>Arany</i> című versének keletkezési ideje	700
<i>Széles Klára</i> : A „népiesség”, a „népi” és a „nemzeti” fogalma Erdélyi Jánosnál 1848–49-ig	666
<i>Török József</i> : Adalékok az Érdy-kódex egy beszédének forrásaihoz	49

Adattár

<i>Budai Balogh Sándor</i> : Szabó Dezső kontra Genius Könyvkiadó Rt. (1929–1933)	510
<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György levelei Döbrentei Gáborhoz és egy Döbrentei-levél Arankához	343
<i>Gömöri György</i> : Adam Czahrowski kérvénye Ernő főherceghez 1590-ből	332
<i>Lengyel András</i> : Ady Endre és Hollós József	348
<i>Ötvös Péter</i> : A Csáky-énekeskönyv	486
<i>Szelestei N. László</i> : Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664 tavaszán	185
<i>Vásárhelyi Judit</i> : Molnár Albert és Johann Joachim von Rusdorf	335

Vita

<i>Schweitzer Pál</i> : Thomas Mann ürtügyén a filológiai szakszerűségről	451
---	-----

Műhely

<i>Barta János</i> : Egy tanulmánykötet margójára (Martinkó András: <i>Teremtő idők</i>)	457
<i>Bécsy Tamás</i> : A lírai dráma elméleti kérdéseiről	702
<i>Szabó Flóris</i> : A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)	469
<i>Szerdahelyi István</i> : A „nagy realizmus”-tól a realizmusig	199
<i>Szili József</i> : Az esztétikum igazsága (Az <i>Illúzió és valóság</i> és Az <i>esztétikum sajátossága</i> ismeretelméleti összevetése)	351

Szemle

A magyar irodalom bibliográfiája 1961–1965. (<i>Lichtmann Tamás</i>)	755
A magyar sajtó története I. 1705–1848. (<i>Kilián István</i>)	373
<i>Az Arcok és vallomások</i> sorozat hat kötetéről (<i>Erdődy Edit</i>)	747
Babits Mihály: Az európai irodalom olvasókönyve (<i>Kelevész Ágnes</i>)	224
Barta János: Klasszikusok nyomában (<i>Veres András</i>)	726
Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai (<i>Szajbély Mihály</i>)	365
Dienes László és Gaál Gábor írásai, tanulmányok a Korunkról (<i>Kiss Endre</i>)	231
Festetics-kódex (<i>László Sándor</i>)	541

Interjúk Babits Mihállyal (<i>Rónay László</i>)	226
József Attila útjain (<i>Péter László</i>)	721
József Farkas: Írók, eszmék, forradalmak (<i>Botka Ferenc</i>)	369
Kerecsényi Dezső válogatott írásai (<i>Barta János</i>)	736
Két Kassák-kötetről (<i>Ónodi László</i>)	228
Kovács József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945 (<i>Botka Ferenc</i>)	539
Kovács Sándor Iván: Jelenlévő múlt (<i>Laczkó András</i>)	96
Kozma Dezső: Mikszáth Kálmán (<i>Csűrös Miklós</i>)	739
Magyar irodalomtudományi művek Romániából (<i>Pomogáts Béla</i>)	522
Magyarország története 1848–1890. (<i>Nagy Miklós</i>)	742
Mezey László: Deáksság és Európa (<i>Kapitányfy István</i>)	529
Mikes, Kelemen: Briefe aus der Türkei (<i>Hopp Lajos</i>)	239
Niederhauser Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában (<i>Hopp Lajos</i>)	752
Novák Zoltán: A Vasárnap Társaság (<i>Lőrinczy Huba</i>)	222
Pándi Pál: Ekső aranykorunk (<i>Fenyő István</i>)	92
Pogány Péter: A magyar ponyva tüköre (<i>Scheiber Sándor</i>)	234
II. Rákóczi Ferenc: Vallomások – Emlékiratok (<i>Varga Imre</i>)	236
Rohonyi Zoltán: Kölcsény Ferenc életműve (<i>Csetri Lajos</i>)	536
Schesaeus, Christianus: Opera quae supersunt omnia (<i>Kulcsár Péter</i>)	101
Sóter István: Félkör (<i>Kecskés András</i>)	360
Szabolcsi Miklós: Érik a fény (<i>Bókay Antal</i>)	716
Thuróczy János: A magyarok krónikája (<i>Blazovich László</i>)	99
Tóth Dezső: Élő hagyomány, élő irodalom (<i>Fenyő István</i>)	730
Vajda György Mihály: Összefüggések (<i>Fried István</i>)	371
Vörösmarty Mihály összes művei (<i>Fried István</i>)	105

Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975. (*Lőkös István*) 552 – Benkő Samu: A helyzettudat változásai. (*Poór János*) 115 – „Caffarini”, Thomas Antonii de Senis: Libellus de supplemento legende prolixie virginis beate Catherine de Senis. (*Klanciczay Tibor*) 377 – Csapláros István: A felvilágosodástól a felszabadulásig. (*Lőkös István*) 385 – Dér Zoltán: Csáth Géza-bibliográfia. (*Botka Ferenc*) 120 – Devecseri Gábor: Lágymányosi istenek. (*Rónay László*) 551 – Die heiligen Könige. (*Vásárhelyi Judit*) 378 – Di Francesco, Amedeo: A pásztortjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében. (*Máté Györgyi*) 546 – Domokos Mátyás: Ugyanarról másképpen. (*Rónay László*) 386 – Forrás antológia 1969–1979. (*Nagy Miklós*) 553 – Földi János – Emlékkönyv. (*Poór János*) 381 – Gerardi Moresenae ecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum. (*Klanciczay Tibor*) 544 – Haiman György: A könyv műhelyében. (*Dukkon Ágnes*) 119 – Hevesy Iván: Az új művészetért. (*Aczél Géza*) 116 – Horkay László: A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig. (*F. Csanak Dóra*) 111 – Kántor Lajos: Kép, világkép. (*Pomogáts Béla*) 118 – Kardos Pál: Irodalmi tanulmányok. (*Laczkó András*) 550 – Katona Imre: Bruegel és a Batthyányak. (*Uray Piroska*) 380 – Kazinczy Ferenc művei I–II. (*Fried István*) 548 – Mácza János: A mai Európa művészete. (*Aczél Géza*) 116 – Magyarai István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. (*Uray Piroska*) 110 – Melius Péter: Herbárium. (*Hubert Ildikó*) 379 – Remenyik Zsigmond: A képzelgő lámpagyújtogató. (*Tasi József*) 383 – Śliżiński, Jerzy: Jan III Sobieski w literaturze narodów Europy. (*Csapláros István*) 548 – Spielmann József: A közös szolgálatában. (*Szlatky Mária*) 112 – Sükösd Mihály: Közelítések. (*Lőrinczy Huba*) 383 – Takács Béla: A sárospataki nyomda története. (*Velenczei Katalin*) 113 – Vezér Erzsébet: Lesznai Anna élete. (*Szántó Ágnes*) 381 – Zay Anna: Herbárium 1718. (*Friedrich Ildikó*) 547

Krónika

A magyar irodalom műfajai és a reneszánsz társadalom (A vitát összefoglalta: Kőszeghy Péter és Lúzs Sándor)	760
A Reneszánsz-kutató Csoport 1976–1980. évi munkája (K. T.)	766
Az Irodalomtudományi Intézet 1979-ben megjelent kiadványai	123
Intézeti hírek (1980. január 1 – december 31.)	770

Csapláros István hetven éves (D. Molnár István)	558
Nagy Péter hatvan éves (Kenyeres Zoltán)	556
Tolnai Gábor hetven éves (Tarnai Andor)	555

Nekrológok

<u>Bálint Sándor</u> (1904–1980) (Holl Béla)	390
<u>Csóka János Lajos</u> (1904–1980) (V. Kovács Sándor)	391
<u>Gyenis Vilmos</u> (1926–1980) (Hopp Lajos)	122
<u>Komlós Aladár</u> (1892–1980) (Németh G. Béla)	389
<u>Péczely László</u> (1906–1980) (Hopp Lajos)	759
<u>Turák János</u> (1915–1979) (Nagy Miklós)	123

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel 545
 Abafi Lajos 549
 Abbot, George 337
 Ábel Ferenc 471
 Ábel Jenő 1–2, 4–5, 12
 Abélard, Pierre 3
 Abele Kristóf 490
 Abet Ádám 540
 Abody Béla 71
 Ábrányi Emil 441
 Ábrányi Kornél 688
 Abrugyi György 642
 Aczél Géza 118
 Ács Pál 768, 770
 Acsády Ignác 670
 Acsay Ferenc 472–474
 Adalbert, Szent 396, 399–400
 Adányi András 471
 Adorján Boldizsár 668
 Adorno, Theodor W. 232
 Ady Endre 27–30, 32, 69, 71–72, 75–76, 78, 81–82, 121, 123, 214, 218, 224, 229, 231, 348–350, 369, 372, 384–385, 387, 446–447, 511, 526, 528, 550–551, 555–558, 561–562, 565, 567, 572, 574, 576–577, 579–580, 691–696, 703, 719, 725–727, 745, 757, 759
 Ady Lajos 693
 Ágai Adolf 683–684, 690
 Agárdi Péter 230–231, 723, 725
 Aggházy Mária 756
 Ágh István 756
 Ágoston József 435
 Ágoston, Szent 3, 56–58, 64, 76, 81–82, 154, 224
 Ahmed 187, 192–193, 197
 Aiszkhülosz 247, 249, 373, 474, 714
 Ajtony vezér 397
 Alamizsnás Szent János 53–54, 646
 Alberti, Leandro 378
 Albani, Marietta 438
 Alcuinus 405
 Áldásy Antal 49
 Áldor Imre 683–685
 Alecsandri, Vasile 526
 Alexander Bernát 111, 622
 Alföldy Dezső 520
 Alföldy Rezső 112
 Alkuin → Alcuinus
 Almási István 757
 Almási Miklós 708
 Almásy Pál 743
 Almásy Mátyás 135
 Alsáni Bálint 49–50, 52–53
 Alszegehy Zsolt 483
 Alvarus, E. 469, 470, 484
 Amade László 409–427
 Amaseo, Romolo 254
 Ambrus, Szent 405
 Ambrus Zoltán 229, 689
 Ambschell Mihály 482
 Amerbach, Basilius 127–128, 131–132, 134
 Amerbach, Bonifacius 126
 Amerbach, Veit 246
 Anakreon 248
 Anastasius apát 398, 400
 Anasztázia (I. András felesége) 401–402
 Andersen, Hans Christian 106
 I. András 401
 András apostol 401–402, 404–405
 Andrassy Gyula 744
 Andrić, Ivo 771
 Angerianus, Hieronymus 268
 Angress, Werner T. 206
 Anonymus 16, 19, 392
 Antal Gábor 725, 747, 749
 Anzelm 534–535
 Ányos Pál 169, 366, 368
 Apácai Csere János 111–113, 115–116, 278–279, 380
 Apel, H. 250, 252–253
 Apitzsch, Ursula 201, 203

- Apollinaire, Guillaume 525, 720
 Apollinaris 395
 Apollóniosz Rhodiosz 127, 248
 Apor Péter 115
 Apponyi György 743
 Áprily Lajos 523–524, 526
 Apró Ferenc 349
 Aquinói Szent Tamás 3
 Aranka György 343–348
 Arany János 71, 73–76, 80–82, 108, 224, 235, 285–309, 361, 372, 389, 463, 483, 526, 655, 671, 700–701, 726–729, 736, 738, 746, 759–760
 Arató Endre 552–553
 Archipenko, Alexander 526
 Aretino, Pietro 246
 Arghezi, Tudor 526–527
 Ariosto, Ludovico 246, 260, 269
 Arisztophanész 249, 474
 Arisztotelész 1–3, 221, 247, 250–251, 659, 763
 Arlenius, Arnoldus 130
 Árpád fejedelem 22, 600
 Árpádházi Szent Margit 377–378
 Arvon, Henri 203
 Asbóth János 745
 Aschbach, J. R. 256
 Asor-Rosa, Alberto 201
 Asztalos István 526
 Asztalos Sándor 453
 Asztrik apát 398, 403
 Athanasius 56
 Attila 18, 100–101
 Aubigné, Théodore Agrippa d' 57, 60–62
 Audiberti, J. 711
 Auersperg, Wolfgang 188, 194
 Auner, Michel 380
 Auratus → Dorat, Jean
 Aupach, Johann 131, 134–135
 Averbah, Leopold 202, 204, 206, 208, 328, 330
 Babay Ferenc 472
 Babits Mihály 27–32, 34–35, 69–91, 97–98, 105, 149–150, 152, 154, 223–228, 233, 369, 383, 390, 420, 446–447, 526, 528, 550–551, 555, 718, 725, 737–738, 759
 Baccusi, Ippolito 311
 Bach, Alexander 742
 Bach Endre 247, 251
 Bach, Johann Sebastian 602
 Bachofen, Johann Jakob 5, 7
 Badics Ferenc 486
 Badius, Conrad 58
 Badstübner, Sibylle 769
 Baif, Jean Antoine de 248
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 27, 455, 510, 512
 Bajomi Lázár Endre 209
 Bajza József 21, 43–45, 108, 151, 161, 428–429, 435, 731–734
 Bak János 378–379
 Bak Róbert 723–726
 Bakos Ágnes 429
 Baksay Sándor 522
 Balasov, N. I. 766
 Balasova, T. 770
 Balassi András 313
 Balassi Bálint 80, 82, 124, 264, 268, 278, 283, 310–315, 332–333, 384, 410, 417, 487–491, 546–547, 613–614, 616, 618, 623, 626, 633, 636–637, 644–645, 658, 761–763, 767–770
 Balassi János 314, 768
 Balázs Béla 27, 200, 220, 222–224, 229, 541, 553, 720, 757
 Balázs János 252
 Balázs Mihály 66, 762–763, 767
 Baldasseroni, F. 403
 Baldasseroni, L. 399
 Balducci, Francesco 269
 Bálint György 34, 72, 383
 Bálint Imre 540
 Bálint János 513, 516–517
 Bálint Sándor 390–391, 393, 403–404
 Bálint Tibor 528
 Balog István 439
 Balogh Albin 398
 Balogh Edgár 118, 522, 528
 Balzac, Honoré de 200, 211–213, 216–217, 220, 358, 511
 Bán Imre 49, 53–54, 269–270, 278, 469, 758, 763, 767
 Bánffy Miklós 233, 526
 Bánfy Farkas 650
 Bangha Béla 28
 Bánócziné Balogh Vilma 552
 Bánszki István 666
 Bányai Kornél 29
 Barante, Amable Guillaume 167
 Baranyai Decsi János 123, 627, 769
 Barck, Simone 206, 216, 218
 Barcsai Péter 657
 Barcsay Ábrahám 142, 366, 368, 660
 Barcsay Jenő 118
 Bárdossy László 35
 Barlach, Ernst 229
 Barlay Ö. Szabolcs 259, 617, 767–768
 Barna József → Moór Péter
 Barna Pál 699
 Báróczi Sándor 141–142, 147

Baross Gábor 690, 744
 Baróti Szabó Dávid 143, 165–166, 471
 Bársony István 522
 Barta Imre 517, 520
 Barta János 150, 157, 175, 287–288, 293, 457,
 726–730, 739–740, 758
 Barta Lajos 369
 Barta Sándor 117, 371, 541
 Bartalis János 32, 527–528
 Bartay Endre 428–429, 431–432
 Bártfay László 41, 44
 Bartha János 440
 Bartók Béla 235, 386, 451–456, 525, 554,
 601–602, 670, 757
 Bartók István 768
 Barton, Peter F. 20
 Bartoniek Emma 102, 397
 Basch Lóránt 71, 88
 Basilides Mária 451–456
 Basta György 68
 Bata Imre 234
 Báthory Boldizsár 332
 Báthory Zsófia 113
 Báthory István 760
 Báthory István (XX. sz.) 429
 Batizi András 615
 Batsányi János 48, 140, 165, 167–169, 731
 Batt, Kurt 210, 215
 Batthyány Ádám 641, 644
 Batthyány Boldizsár 259, 380–381, 617, 767
 Batthyány Ferenc 380, 641, 644
 Batthyány Ignác 544–545
 Batthyány Kázmér 435, 675
 Batthyány Kristóf 611
 Batthyány Lajos 435
 Baudelaire, Charles 73, 211, 361, 463–464, 678
 Baumgarten Ferenc Ferdinánd 31
 Baumgarten Sándor 248
 Bay György 437
 Bayle, Pierre 166
 Bebrits Lajos 540
 Becher, Johannes R. 205, 214, 218
 Beck, H. G. 530
 Beckett, Samuel 709, 711
 Becsky Andor 525
 Bécsy Ágnes 176, 592
 Bécsy Tamás 702
 Behre, J. 680
 Beke György 528
 Beke Sámuel 115
 Békés Gáspár 102, 760
 Békesi Emil 49
 Bél Mátyás 17, 375
 I. Béla 405

III. Béla 532
 Belia György 234
 Bellafini, Francesco 254
 Bellini, Vincenzo 442
 Bembo, Pietro 130–131, 246, 257–261, 264
 Benacci, Vittorio 269
 Benamati, Guidobaldo 269
 Benda, Julien 30, 77
 Benda Kálmán 615
 Bendefy L. 23
 Bene Ede 772
 Benedek, Anianei Szent 393–408, 541–542
 Benedek Elek 522–523, 688, 690
 Benedek Nándor 262, 621
 Beney Zsuzsa 722–724
 Benger 52
 Beniczky Péter 769
 Benjámin László 725
 Benkő József 140
 Benkő Samu 115–116, 522–524
 Benson, R. L. 257
 Beöthy Zsolt 28, 110, 460, 733, 745
 Berda József 29
 Berde Mária 523–524
 Berdnyikov, G. P. 770
 Beregszászi Pál 19
 Berei Andor 327
 Berengar püspök 542
 Berger Illés 643–644
 Berghann, Klaus L. 215
 Bergson, Henri 77, 80, 721
 Berkovits Ilona 756
 Berkovits Jenő 698
 Berlász Jenő 639
 Berlioz, Hector 438
 Bernát, Szent 3, 542
 Bernhardt Máté 641, 644
 Beroaldo il Vecchio, Filippo 628
 Bertuccio 2, 4
 Berzeviczy Albert 28, 30, 82, 169, 549
 Berzeviczy Márton 248
 Berzsenyi Dániel 40, 161, 167, 169–170,
 176–184, 281, 289, 302, 373, 457, 459, 727,
 757
 Bessarion 3
 Bessenyei György 137–148, 164, 168, 365–369,
 372, 375, 656–667, 738
 Bessenyei Sándor 660
 Bethlen Elek 347
 Bethlen Gábor 335–342, 381, 639, 641–643,
 646, 652, 654, 761, 765, 769
 Bethlen István (XVII. sz.) 335
 Bethlen István (XX. sz.) 32–33, 642
 Bethlen Margit 456

- Bethlen Miklós 120, 122, 556, 768
 Bethlen Péter 337
 Bevilaqua, Nicolo 259
 Beythe András 380
 Bèze, Théodore de 56–62, 66, 68, 246
 Bezerédy Gergely 668
 Bezruč, Petr 696–697
 Bianchi, E. 269
 Biczó László 520
 Bidermann, Jacobus S. J. 483
 Bihari Sándor 756
 Birchpfeiffer, Charlotte 442
 Bíró Ferenc 164, 166, 365–369, 657, 659, 663, 665
 Bíró István 319
 Bíró Károly 540
 Bíró Lajos 28
 Bíró S. 18
 Bismarck, Otto 679
 Bitay Ilona 102
 Bitskey István 124, 762, 765, 768, 770
 Blaga, Lucian 527
 Blair, Hugh 344
 Blake, William 167, 170
 Blandrata Giorgio 66
 Blazovich László 101
 Bloch, Ernst 218
 Blotius, Hugo 246
 Blum, Léon 210
 Boase, Alan 59–60, 62, 68–69
 Boba Imre 395
 Bocatius János 652
 Bocchi, Achile 130, 134
 Boccaccio, Giovanni 246, 257, 628, 654
 Bocskay István 68, 98, 639
 Bod Péter 120, 122
 Bodin, Jean 114
 Bodnár György 770
 Bodon Ábrahám 377
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 535
 Bogáti Fazekas Miklós 616, 627, 768
 Bogdanov, A. A. 330
 Bogyay, Thomas von 239–240, 378–379
 Boileau, Despreaux Nicolas 251, 657
 Bojtár Endre 771
 Bóka László 34, 556, 700
 Bókay Antal 591, 601, 721, 723–725
 Bókay János 520–521
 Bokor László 721, 724–726
 I. Boleszláv 396, 398, 402
 Bolla Márton 145
 Bolléme, Geneviève 639
 Bologna, Ferdinando 406–407
 Bolyai Farkas 115
 Bolyai János 70, 115
 Bóna György 131, 247, 254, 263
 Bonamico, Lazaro 128–130
 Boncza Berta 348, 692
 Bonfini, Antonio 52, 100–101, 395, 616, 768–769
 IX. Bonifác 53
 Bónis Ferenc 670
 Bónis György 757, 766, 770
 Bonnac 318
 Bonova, Ettore 258
 Bontempelli, Massimo 525
 Bonyhai Gábor 772
 Bori Imre 98, 769
 Borinski, K. 257
 Bornemisza Ignác József 319
 Bornemisza Péter 66, 256–257, 264, 310–311, 313, 614–615, 617, 621–623, 625, 627–629, 654
 Bornemissza János 332
 Boronkai Iván 99, 769
 Boros Ferenc 226
 Boros István 381
 Boross Mihály 746
 Borri, Pasquale 438
 Borsa Gedeon 247, 611, 770
 Borsos Miklós 69
 Bortnyik Sándor 118, 383, 525–526
 Borzsák István 652
 Bossuet, Jacque Bénigne 80, 318
 Botka Ferenc 117, 121, 234, 328, 331, 371, 541, 699, 757
 Botta István 770
 Boucher, François 425
 Bouelles, Charles 246
 Boufflers, Stanislas Jean 420
 Boye, Karin 678
 Bőhm Károly 111
 Böszörményi László 742
 Bözödi György 171, 526
 Bracciolini, Francesco 269
 Brachfeld, O. 315
 Brailes, William de 542
 Branca, Vittore 257
 Brăncuși, Constantin 118, 526
 Brandenburgi Katalin 338, 340
 Brandt, Sebastian 246
 Braun János 248
 Brecht, Bertolt 206, 210, 215, 218, 221, 371
 Bredel, Willi 206
 Bréhier, L. 530
 Brentius, Johannes 56
 Bresztovszky Ede 696–697
 Breton, André 209

- Breton, Robert 249
 Brewer Lőrinc 641
 Březina, Otakar 372
 Brichta Cézár 725
 Brink, C. O. 252
 Brockmeier, P. 257
 Brodaries István 769
 Brodsky Dezső 516
 Bródy Sándor 205, 361, 390, 557, 739, 748
 Bruschi, Caspar 313
 Bruegel, id. Pieter 209, 380–381
 Brunet, Jacques 260
 Brunetière, Ferdinand 737
 Bruno, Querfurti 395–396, 398–400, 402–403
 Brutus Mihály 618
 Bucellennus, Joannes 484
 Bucharin, N. N. 329–330
 Buck, August 248, 767, 770
 Budai Balogh Sándor 510
 Budai György 119
 Budai Nagy Antal 523
 Buday Ézsaiás 18
 Budé, Guillaume 247
 Budny, Simon 767
 Bugát Pál 436
 Burdach, Konrad 651, 737
 Burger, Heinz Otto 652
 Burián János 623
 Buzinkay Géza 684, 691
 Bürger, Gottfried August 538
 Byron, George Noel Gordon 714

 Caffarini, Tommaso 377–378
 Cahan, Heinz 328, 330
 Calderón de la Barca 37, 527
 Calderon, E. Correa 315
 Calepinus, Ambrosius 620
 Callimachus Experiens 100
 Camerarius, Joachim 246, 653
 Camerarius, Ludovicus 337–338
 Camus, Albert 734
 Candell Victor 698
 Canisius, Petrus 647
 Cantiuncula, Claudius 125–126
 Cantiuncula, Hilarius 125–136, 768
 Cappelli, Antonio 312
 Capua, Raimondo da 377
 Caragiale, Ion Luca 372
 Carter, Harry 119
 Casanova, Giacomo Girolamo 422
 Castadoni, D. A. 395
 Castaldo, Giovanni 653
 Castelletti, Christoforo 546–547
 Castelvetro, Lodovico 621

 Castiglione, Baldassare 246, 258
 Catullus, Caius Valerius 130–133
 Caudwell, Christopher 209, 351–359
 Cavallini, Iuliana 377–378
 Cavazza, Silvano 759
 Caxton, William 651
 Cela, Camilo José 527
 Celtis, Conrad 314
 Cendras, Blaise 525
 Cerbanus 532
 Cerrito, Fanny 438
 Cervantes Saavedra, Miguel de 213, 527
 Chahrowski, Adam 332–335
 Chalupský, Václav 395, 398, 400
 Chamard, H. 248, 251
 Chassignet, Jean Baptist 57
 Chénier, André 165–167, 373
 Chopin, Frédéric 385
 Chytil, Karel 393, 395–396, 398
 Chytraeus, David 313
 Cian, V. 254
 Cibulka, Josef 400
 Cicero, Marcus Tullius 1–2, 10, 247, 252–254, 256–258, 260, 346, 469–470, 484, 620, 763
 Cillei Ulrik 100
 Claudianus, Claudius 128, 269, 271
 Clements, R. J. 251
 Cocteau, Jean 720
 Coelho, Prado 771
 Columella, Lucius Junius 277
 Comenius, Johannes Amos 113–114
 Conrád Mihály 105
 Conring, Hermann 318
 Copernicus, Nicolaus 114
 Corbelletti, Francesco 266
 Cornides Dániel 17, 19
 Corvinus, Elias 259
 Coşbuc, George 526–527
 Cosmas Pragensis 396
 Costadoni, D. A. 399
 Courbet, Gustave 200
 Courcelle, Pierre 57, 64
 Courtin, Antoine de 318
 Craciotti, Sante 769
 Cratinus 474
 Crenagă, Ion 527
 Croce, Benedetto 561–580
 Crysostomus 56
 Cytowska, Maria 767
 Czako Zsigmond 441–442
 Czeplédi István 114
 Czine Mihály 200, 233
 Czobor Ádám 489–490
 Czobor Bálint 490

Czobor Imre 313
Czuczor Gergely 3, 108, 235, 300
Czvittinger Dávid 548

Csajághy Laura 150
Csák Gyula 756
Csákányi Imre 470
Csáky György 489
Csáky Mihály 653
Csalay Béla 517
Csanádi Albert 51, 55
F. Csanak Dóra 112
Csaplár Ferenc 233
Csapláros István 385–386, 548, 558
Csapodi Csaba 185, 757, 764, 767, 769–770
Csapodi László 472
Csapodiné Gárdonyi Klára 767–768, 770
Császár Elemér 28
Császár Ferenc 437
Csatári Dániel 234
Csáth Géza 120–121
Csáti Demeter 97
Csatkai Endre 756
Csatlós János 681
Csató Kálmán 514–515
Csehi Gyula 528
Csehy József 385
Cseles Márton 15
Csemege József 401
Csemegi Károly 744
Csengery Antal 225
Csepregi Lajos 429
Cserei Farkas 347
Csernovics Péter 435
Cservenyák László 761
Cserzy Mihály 522
Csetri Lajos 539
Csiky Gergely 746
Csóka János Lajos 391–392, 546
Csokonai Vitéz Mihály 39–40, 70, 161, 167,
169–170, 225, 235, 373, 381, 385,
426–427, 457–459, 538, 667, 727, 729, 759
Csomasz Tóth Kálmán 636
Csona Kálmán 150
Csonka Ferenc 101–105, 767, 769
Csontváry Kosztka Tivadar 97
Csorba Tibor 332
Csűrös Emilia 523
Csűrös Miklós 124, 741
Csűry Bálint 343

Damiani, Petrus 396, 398
Dán Gerő 520
Dán Róbert 335, 342, 767–770

Danès, Pierre 247
Daneykowicz, J. 316
Dankovský 108
Dante Alighieri 3, 10, 74, 77, 81, 224, 246, 250,
252, 268, 468, 563, 574
Danyi Magdolna 721–722
Darmon, Jean–Jacques 639
Darvas József 97, 725, 756
Dávid Ferenc 66, 381, 617, 761, 767, 769
Dayka Gábor 375
Deák Ferenc 17, 154, 685, 743–744
Debreceni János 615
Decsi Csimor János 379
Decsi Gáspár 762
Decsy Sámuel 141–142, 144, 147
Defoe, Daniel 165
Degré Alajos 438, 441
Deguignes, Joseph 16
Deme László 553
Demény János 451–456, 601
Demeter érsek 52
Demetz, Peter 221
Démokritosz 10
Démoszthenész 260, 262
Dénes, Areopagoszi Szent 532–535
Dénes István 517
Depner, Maja 335
Dér Zoltán 120–121
Dercsényi Dezső 401
Derényi Mária 266–267
Derkovits Gyula 118, 324, 601, 681
Déry Tibor 29, 214, 525, 529, 731, 734
Des Alleurs, Pierre 318
Desericzky Ince 16, 23
Dési Huber István 118–119
Dessewffy József 114, 376
Deutscher, Isaac 220
Dévai Bíró Mátyás 262
Devecseri Gábor 277, 551–552, 747, 751–752
Dévéríté, Jules 210
Dezsényi Béla 429
Dézsi Lajos 96, 737
Dib, P. 401
Dickens, Charles 216–217, 511
Dickinson 247
Diener, Peter 561–563
Dienes András 757
Dienes László 118–119, 231–234, 525
Di Francesco, Amedeo 124, 275, 546–547,
768–770
Dilthey, Wilhelm 737
Dimitrov 216
Diószegi András 324
Diószegi István 742–744

- Dittrich Vilmos 483
 Dobai Péter 384
 Dobossy László 659
 Dóczy Jenő 701
 Doesburg, Theo van 525
 Dolet, Étienne 247
 Domański, Julius 767
 Domján Elek 236
 Domokos Mátyás 386–388
 Donatus, Aelius 535
 Donizetti, Gaetano 441–442
 Doppler Ferenc 442
 Dorat, Jean 246–249, 251, 257
 Dostálová-Jeništová, Růžena 769
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 74, 223, 361, 511
 Dózsa György 293, 324, 600, 681
 Döbrentei Gábor 43, 177, 302, 343–348
 Drágyi Tamás 100
 Drasenovich Mária → Derényi Mária
 Draskovich János 543
 Dreyschock, Alexandre 438
 Droz, Emile 62
 Dsida Jenő 523, 526
 Du Bartas, Guillaume 57
 Du Bellay, Joachim 246–248, 251, 254, 257–258, 260, 264
 Dudith András 247–248, 767
 Dugonics András 18, 21, 139, 168, 287, 301, 307, 391
 Dukai Takács Judit 176–177
 Dukkon Ágnes 120
 Duplessis-Mornay 60–62, 68
 Durkheim, E. 15
 Du Vair, Guillaume 60
 Dvořáková, Vlasta 406
 Dvorník, František 400–401

 Ebergényi Eszter 489
 Ebergényi Helena 489
 Ebergényi László 489
 Eberhard, Johann August 538
 Eberus Balázs 621–623
 Ebreo, Leone 13
 Eckhardt Sándor 268, 332, 487–488, 616, 618, 656, 761
 Eco, Umberto 562–563
 Ecsedi Báthory István 55–69, 761
 Ecsedy Judit 642–643
 Eder, Alois 769
 Eder József Károly 104
 Effmurd, Jakob 643
 Egervári László 650
 Eggerer A. 52, 54
 Egressy Ákos 433
 Egressy Gábor 428, 438, 440–441, 443, 668
 Egri Lajos 540
 Egri Péter 703–706
 Egyed Antal 153
 Ehrenburg, Ilja 204, 206
 Eisler, Rudolf 200
 Ekeblad, C. J. 675–676, 679
 Ekelöf, Gunnar 678
 Elek, Szent 400
 Elek Artúr 34, 525
 Eliot, Thomas Stearns 526, 678, 709–710, 714
 Elkhasen, L. 401
 Ellebodus, Nicasius 247
 Ellinger, Georg 131
 Elm, Kaspar 50
 Elmlad, van Sigrid 677
 Éluard, Paul 209
 Ember Tamás 313
 Emler, Josef 396
 Emmeran, Szent 400
 Endrődi Sándor, 299–300, 302–304, 389
 Engel János Keresztély 19–20, 22
 Engels, Friedrich 202–203, 206, 208, 212, 216, 581–583, 588–589, 673, 696
 Engelsing, Rolf 639
 Ennius, Quintus 10
 Entner, Heinz 313–314
 Enzensberger, Hans Magnus 220
 Enyedi György 257, 613, 624, 627, 629, 642
 Enyedi Sámuel 113
 Enyedi Sándor 343
 Eössy András 171
 Eötvös József 21, 40–41, 47, 93, 95, 302–303, 361–362, 435, 667, 685, 733, 741, 743
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 114, 125–126, 247
 Erb, Ewald 405
 Erdei Klára 69
 T. Erdélyi Ilona 123, 299, 373–375, 377, 667–670, 672
 Erdélyi János 93, 111, 114, 285, 292–294, 299–300, 302–303, 308, 435, 442, 548–549, 666–673, 733, 736
 Erdélyi József 29, 720, 756
 Erdélyi László 397
 Erdő János 769
 Erdődy Edit 721, 752
 Erg Ágoston 118, 719
 Erigena, Johannes Scotus 3
 Eriksson, L. 680
 Erkel Ferenc 428, 440–441
 Erki Edit 199
 Ernő főherceg 332–335

- Ernyei József 615
 Escarpit, Robert Charles 457
 Eschenburg, Johann Joachim 538
 Esler Márton 655
 Esterházy Miklós 335, 646, 648
 Étienne, Henri 247
 Étienne, Robert 247
 Euripidész 248, 676
 Ezra, Ábrahám Ibn 236
- Fábián Gábor 151, 153–154
 Fabius Verrucosus Cunctator, Quintus 191
 Fabricius, Georg 313
 Fábry Zoltán 97, 226, 232, 383, 525, 552–553, 581
 Fagyeyev, Alekszandr Alekszandrovics 204, 206, 208–209, 216–217
 Falk, Rudolf 406
 Faludi Ferenc 169, 235, 287, 315–321
 Faludi János 247–248
 Fánecs Lajos 428–429
 Faragó Henrik 315
 Faragó Vilmos 756
 Farczády Elek 112
 Farkas András 611
 Farkas Gyula 240
 Farkas Imre 641
 Fáy András 45, 108, 432, 435, 438, 444
 Fazekas Árpád 547
 Fazekas Mihály 168, 381
 Fehér Dezső 692
 Fehér Erzsébet 696–700
 Fehér Ferenc 223
 Fehér Géza 105–106
 E. Fehér Pál 233
 Feist, Rudolf 318
 Féja Géza 27, 170, 554, 721
 Fejér György 375
 Fejtő Ferenc 583, 601–602, 723–726
 Fekete Lajos 32
 Fekete Sándor 433
 Feleky Géza 27
 Felvinczi György 769
 Fénelon, François 317
 Fényes Samu 725
 Fenyő István 36, 96, 123, 161, 373–376, 538, 671, 735
 Fenyő László 27, 29, 719
 Fenyő Miksa 28, 31, 34
 I. Ferdinánd 126, 310, 313, 483, 614, 651
 II. Ferdinánd 339, 341
 I. Ferenc 168–169
 Ferencz Zsuzsa 228, 230
 Ferenczffy Lőrinc 641, 643–648
- Ferenczffy Pál 643, 648
 Ferenczi Zoltán 110
 Ferenczi László 124, 170
 Fessler Ignác Aurél 19–20
 Fest, Johann 641
 Festetics György 141
 Feszli Frigyes 746
 Fetscher, Iring 218
 Feuerbach, Ludwig Andreas 222, 581, 583, 596
 Feuerné Tóth Rózsa 767
 Fichte, Johann Gottlieb 109, 115
 Ficino, Marsilio 2–3, 10–13
 Fiereville 318
 Filipecz János 100
 Finácz Ernő 319
 Firenzuola, Agnolo 254
 Fischer, Johann 641
 Flaminus, Cornelius 50
 Flegler, S. 17
 Fleury, Claude 318
 Fodor András 124, 387
 Fodor József 27, 29, 747, 749, 756
 Foerstemann, C. E. 256
 Fogarassy Miklós 383
 Folberth, Otto 524
 Font Zsuzsa 630
 Fontius, Bartholomeus 767
 Foralosso, Imelda 377–378
 Forenbacher 691–692
 Forgách Ferenc 642, 645–646
 Forgách Miklós 141
 Forgács Antal 34
 Forgács László 561–562, 569
 Foscolo, Ugo 257–258
 Földes Éva 234
 Földes László 527
 Földes Sándor 525
 Földi János 381
 Fracht, Erwin 221
 Fraknói Vilmos 51, 402
 France, Anatole 76, 81, 328
 Francken, Christian 770
 Francovich, L. G. de 407
 Frank István 636–637
 Franyó Zoltán 525
 Fráter György 313
 Fredin, Edward 677–678
 Freiligrath, Ferdinand 679
 Freud, Sigmund 593, 596, 598–599, 717
 Fried István 110, 150, 234, 373, 550
 Friedlein 535
 Friedrich, Gustav 398
 Friedrich Ildikó 548
 II. Frigyes (Nagy Frigyes) 167, 660

- V. Frigyes 335, 339, 341
 Frigyes Vilmos, Brandenburgi 189
 Fromm, Hans 321
 Fruytier, Lucas 248
 Fuchs, H. 530
 Fuhrmann Mátyás 49–50
 Fulco hospes 535
 Furet, François 639
 Furmanov, Dmitrij Andrejevics 328
 Fusconi, Giovanni Battista 277
 Futala Tibor 756
 Fülep Lajos 28, 75, 97, 222, 386
 Fülöp apát 399, 401, 406
 Fülöp László 551
 Füredi József 725
 Füredi Mihály 441
 Fürst László 516
 Füst Milán 28–29, 34, 735, 757

 Gaál Gábor 32, 118, 231–234
 Gaal György 38, 41, 299
 Gaál József 161, 435, 439
 Gabelmann, Nikolaus 310
 Gábor Andor 74, 205, 210, 541
 Gaj, Ljudevit 109
 Gál István 69, 224–226, 550
 Gál Jenő 510
 Galamb Ödön 568–569, 573
 Galavics Géza 647
 Galambos Lajos 757
 Gáldi László 259, 301, 636
 Galeotto, Marzio 122, 767
 Gálfalvi Zsolt 522, 527
 Gáll Ernő 527
 Galla Ferenc 400
 Gallas, Helga 199, 201, 206, 208, 221
 Gallen János 615, 653
 Gálos Rezső 137, 150, 240, 366–367, 413, 417, 656–657
 Gamaus S. J. 50
 Gamon, Cristophe de 57
 Gamperl Alajos 435
 Garai Gábor 98
 Garai László 725
 Garami Ernő 28, 586
 Gaudy, Roger 221
 Garay János 235, 668
 Gárdonyi Géza 557, 740, 747–749, 756–757
 Gáspár Endre 720
 Gats Ernő 517
 Gaudentius, Radim 396
 Gazda István 725
 Gazda István, ifj. 725
 Gebauer, Jan 372

 Geleji Katona István 639
 Gelléri Andor Endre 27, 29, 34, 557
 Gellért Oszkár 27–28, 31–32, 34
 Gellért püspök 379, 392, 394, 396–397, 402, 404, 407, 532, 534, 544–546, 757
 Gemistos Plethon 2
 Gemmellaro, Giuseppe 270
 Genet, J. 714
 Gerenday József 439
 Gerevich József 725
 Gerézdi Rabán 1, 314
 Gergely fráter 377–378
 Gergely, Nagy Szent 392
 Gergely Pál 105, 108
 Gergely Sándor 370, 698
 Gersei Pethő Benedek 611
 Gerstinger, Hans 245, 249
 Gesner, Konrad 246, 262
 Gesualdo, Giovanni Andrea 259
 Getto, Giovanni 269–270
 II. Géza 524
 Géza herceg 394–395
 Gezmiedele, Elias 768
 Giardina, Carmelio 267
 Giglio, Domenico 258
 Gilbert, Gabriel 167
 Giliotti, Gabriel 257–258
 Giraldi 129
 Girnus, Wilhelm 221
 Giskra (Jiskra), Jan 100
 Gísl, Brynjúlfsson 321
 Glaber, Raoul 401
 Glatz Ferenc 745
 Głombowski, Karol 639
 Glosz Ferenc 435
 Gobinet, Charles 318
 Godbey, John C. 769
 Goethe, Johann Wolfgang 33, 37, 77–78, 81, 93, 106, 211, 224, 314, 360, 373, 468, 528, 549, 759
 Goffmann, Erwin 724
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 106
 Gogreff, Mento 310
 Goldoni, Carlo 37, 40
 Goleniscsev-Kutuzov, Ilja Nyikolajevics 405
 Goll, Ivan 718
 Gombáné Lábos Olga 768
 Gombaszögi Frida 455–456
 Goncourt, Edmond de 200
 Gondán Felicián 543
 Goodyear, F.R.D. 268
 Gorbunov, V. V. 204, 208
 Gorkij, Maxim 28, 202, 230, 553
 Gorove István 308, 435

Gorzó Gellért 318
 Goudoever, Jan van 769
 Goulart, Simon 57, 60
 Gozsdu Elek 740
 Gömbös Gyula 33
 Gömöri György 332, 335, 769
 Göröcsöni Ambrus 615–616
 Görög Demeter 141–143
 Gracián, Baltasar 315–321
 Graesse 260
 Gramsci, Antonio 562
 Graves, Robert 551
 Gregorius pápa 762
 Greguss Ágost 299, 302
 Gresset, P. Ioannes 240
 Gretser 484, 693
 Grevenberg János 693
 Grevin, Jacques 251
 Grezsa Ferenc 233
 Gribaldi, Matteo 131
 Grillparzer, Franz 37
 Grimm, Jacob 292–293, 298, 301
 Grimm, Wilhelm 292–293, 298, 301
 Groenke, Ulrich 321–322
 Gronszkij 208
 Gropius, Walter 118
 Grossinger János 471
 Grube, G.M.A. 4
 Gruszecki, Artur 386
 Gryphius 128
 Guadagninus, Andreas 260
 Gualterio bíboros 318
 Gualtherus, Rudolf 56
 Guarino, Battista 2, 4, 269
 Guarino da Verona 1–2, 5–10, 125, 129–130
 Guerra, Antonio 438
 Guevara, Antonio de 246, 318
 Gugl Hugó 691
 Guido da Columna 100
 Guillén, G. 717
 Gulyás Pál (költő) 32
 Gulyás Pál (bibliográfus) 245–246, 260
 Gundolf, Friedrich 737
 Gunnarson, Gunnar 199, 208, 210
 Guntherus, Joannes 262
 Gusztáv Adolf 659
 Gutgesell, David 641
 Gündisch, Gustav 524
 Gvadányi József 18, 46, 164, 287
 Gyalui Torda Zsigmond 260–261
 Gyárfás 651
 Gyarmathi Sámuel 19, 22
 Gyenis András 470

Gyenis Vilmos 122–123
 Gyergyai Albert 656–657, 659, 662, 665
 Gyertyán Ervin 218, 562, 567, 569, 581–582, 721, 723–725
 Gyetvai János 540
 Cs. Gyimesi Éva 522, 529
 Gyömrői Edit 724
 Gyöngyösi Gergely 49–50, 52–53, 55
 Gyöngyösi István 287, 410, 417, 422, 424, 486, 662
 Györfy György 394–395, 397–398, 402–404
 György Aladár 690
 György István 453
 György Lajos 650, 653, 655
 Györkösy Alajos 623–624
 Györy Dezső 553
 Györy János 321
 Gyulai Ágost 286, 293, 295, 299, 304–307
 Gyulai Pál 81, 149–153, 171, 736, 757

Habermas, Jürgen 166
 Hadnagy Bálint 51–52, 54
 Hahóti Tőke Ferenc 246
 Haiman György 119–120, 767
 Hajdú Győző 527
 Hajdú Ráfis 233
 Hajdú Tibor 726
 Hajek, Egon 524
 Hajnal Anna 34
 Hajnóczy József 141, 144, 169
 Halász Gábor 29–30, 34, 72, 87, 224–225, 290, 384, 526, 555, 745
 Halász Gyula (Brassai) 525
 Hallenbach Károlyné 425–426
 Haller János 654–655
 Haller János (XIX. sz.) 347–348
 Haller László 320
 Hallinger, Bonifacio 319
 Hammer, J. 24
 Hanák Péter 25, 224, 743–745
 Hanák Tibor 200–201, 218, 221
 Haner György Jeremiás 105
 Hangácsi Albert 651
 Hannes Pétursson 321
 Harkness 203
 Hartl, Wenzel 126–127
 Hartman János 71
 Hartmann, A. 127
 Hartmann, Nicolai 730
 Hartung 127–128
 Hartvik püspök 392, 535
 Haslpauer Félix 482
 Hásságyi István 100
 Hatvani Dániel 553–554

- Hatvani Turkolly Sámuel 23
 Hatvany Bertalan 726
 Hatvany Lajos 27, 71, 233, 451–453, 456,
 691–694, 720, 739, 749
 Hatvany Lajosné Somogyi Jolán 452–456
 Hauser Arnold 210, 220, 223
 Havas Emil 121
 Házy Gyula 210
 Haym, Rudolf 737
 Hazucha Ferenc → Vas Andor
 Hecht, Werner 218
 Heckenast Gusztáv 120, 307, 317, 547
 Heden, B. 680
 Hegedüs Géza 757
 Hegedüs István 103
 Hegel, Georg Wilhelm 94, 111, 201, 593, 596,
 598–599, 707
 Heidegger, Martin 224
 Heine, Heinrich 212, 215–216, 371, 676, 678
 Heineccius, Gottlieb 316
 Heinrich Gusztáv 259
 Hell Miksa 16
 Heller Ágnes 446
 Hellmayr, Antonius 471, 474, 484
 Helmeccy Mihály 41
 Heltai Gáspár 246, 610, 614, 616, 623–624,
 626–629, 641–642, 652–653, 762, 768
 Heltai Gáspárné 379, 629, 655
 Heltai János 763, 765, 768
 Heltai Jenő 757
 IV. Henrik 60, 62, 167
 Henszlmann Imre 671, 734
 Herberay, Nicolas de 259
 Herberstein, Siegmund von 128
 Herczeg Ferenc 557
 Herczeg Gyula 257, 562
 Herder, Johann Gottfried 93, 295, 539, 667–668
 Herepei János 120, 642–643
 Herman Ottó 688
 Herman, Volterry 399
 Hermann István 199, 201, 210, 215–216
 Hermányi Dienes József 122–123
 Herner János 630
 Hérodotosz 15
 Herrico, Scipione 266–284
 Hertz, Giacomo 266
 Hess András 651
 Hesus, Helius Eobanus 56
 Hésziodosz 125, 248
 Hevesi András 29, 34
 Hevesi Marija 201
 Hevesy Iván 116–118
 Heyden, Sebastian 249
 Heymair, Magdelene 310
 Hidas Antal 330, 369, 541
 Hilarius, Szent 405
 Hippiasz 529
 Hippolyt, Szent 400, 404
 Hitler, Adolf 33–34
 Hoblik Márton 109
 Hodál, Juraj 393, 403
 Hodászi Lukács 761
 Hoffgreff György 610–611, 614
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadäus 106, 212
 Hoitsy Pál 688
 Holding, Franz 438
 Holik Flóris 49–50, 53
 Holinka, Rudolf 393, 395–397, 399
 Holl Béla 245, 391, 543, 639, 644, 765, 767, 770
 Hollós József 348–350, 698
 Hollós Korvin Lajos 756
 Hollósy Kornélia 435, 441
 Holub József 136
 Hóman Bálint 50, 452, 454
 Home, Henry 344
 Homérosz 10, 68, 70, 114, 127, 213, 225,
 247–249, 260, 262, 295, 468
 Homannay Imre 235
 Homonnay János 644
 Hont Ferenc 581, 680
 Honterus, Johannes 105, 614, 616
 Hopp Lajos 123, 236–238, 240, 754, 760
 Horatius Flaccus, Quintus 11, 73, 192, 247–249,
 251–253, 257–258, 260, 315, 346, 376,
 473–474, 751, 762
 Horawitz, Adalbert 313
 Horger Antal 719
 Horkay László 111–112
 Horkheimer, Max 232
 Horster, Dieter 405
 Horvát István 20–23, 43, 45, 108, 176, 376
 Horváth Árpád 437
 Horváth Cyrill 737
 Horváth Endre 23
 Horváth István 526
 Horváth Iván 313, 630, 762, 764, 766–767, 770
 Horváth János 1, 49, 55, 149, 152, 157–158,
 160, 177, 285–288, 290, 292–294, 296,
 314, 458, 542, 564, 607–608, 726, 730, 733,
 736, 759–760, 762
 Horváth János, ifj. 99, 392–393, 397, 404–405,
 534, 546
 Horváth Károly 105, 150–151, 756
 Horváth Mihály 109
 Horváth, Ödön von 758
 Horváth Tibor 592, 601
 Horváti Pál 49, 52
 Ho Ton Trinh 771

Houssaye, Amelot de la 315–317, 320
 Hölderlin, Johann Christian Friedrich 211, 373
 Hölty, Ludwig Christoph Heinrich 537
 Hrdina, Karel 397
 Hubay Jenő 455–456
 Húbert Gabriella 630, 764
 Húbert Ildikó 380, 765–766
 Hugó Károly 438–439, 441–442
 Hugo, Victor 302, 372, 463–464, 677
 Huidobro, Vicente 383, 525
 Hunya Péter 630
 Hunyadi János 100–101, 347–348, 628, 651
 Hurch, Hans 312
 Husserl, Edmund 224
 Huszár Gál 614, 633, 640, 770
 Huszár Tibor 234
 Huszti Ferenc 327
 Huszti József 1–3
 Huszti Péter 617
 Hutten, Ulrich von 125
 Hviezdoslav, Pavel (Országh Pál) 372

Ibellaker József 482
 Ibsen, Henrik 677
 Ignotus 28–29, 31, 71, 720, 737
 Ignotus Pál 30, 726
 Ilkey Sándor 435
 Illés Árpád 552
 Illés Béla 322–331, 541
 Illés Endre 27, 29, 34, 171, 384
 Illés (Komor) Ágota 540
 Illés László 202, 204, 206, 208, 215, 234, 324, 328, 370, 770, 772
 Ilyefalvi Lajos 436
 Illyés Gyula 29, 32–35, 86, 97–98, 109, 384, 387–388, 525, 541, 553, 556, 673, 680–681, 719, 737, 759
 Ilosvai Selymes Péter 615–616, 625, 628
 Imbert, G. E. 248
 Imre herceg, Szent 404
 Imre Ilma 488–489
 Imre Lajos 757
 Imre Sándor 685
 III. Ince 535
 Incze Gábor 55
 Ionesco, R. 710–711, 714
 Ipolyi Arnold 49, 650, 653, 655
 Irinyi Károly 615
 I. István, Szent 379, 394–395, 397–398, 402–405, 737
 Istvánfi Pál 257, 612–613, 628
 Istvánffy Miklós 131, 135–136, 381
 Ittész Mihály 554
 Iustinianus 530–531

Iván, Szent 396
 Ivánka Endre 545, 551
 Izsák József 527
 Izsó Miklós 746

I. Jakab 335
 Jakab István 440
 Jakab Mihály 520
 Jakó Zsigmond 112, 639, 650, 765
 Jámbor Lajos 542
 Jancsó Benedek 538
 Jancsó Elemér 343, 754
 Jankovics József 765–766, 768
 I. János király → Szapolyai János
 János vértanú 399
 János István 1, 766, 770
 János Zsigmond 313
 Jánosházy György 522, 527
 Jánosi András 696
 Jánosz István 340
 Janssen, H. 316
 Janus Pannonius 1–14, 125–136, 651, 760, 767–768, 770
 Janus Secundus 248, 268
 Järegård, Ernst-Hugo 681
 Jaroszevska, Bolesława 385–386
 Jaroszlav, Bölc 401
 Jarry, A. 709
 Jasienski, Bruno 330
 Jászi Oszkár 348, 382
 Jaszowski, Stanisław 386
 Jauss, Hans Robert 607
 Jebeleanu, Eugen 529
 Jedlik Ányos 434
 Jefimov, N. 205
 Jegorov, O. V. 202, 328
 Jékel Pál 763–764
 Jékely Zoltán 34, 526
 Jelačić, Josip 22
 Jenei Ferenc 644
 Jennische, Signhild 678
 Jermilov 217
 Jerney János 23–24
 Jeromos, Szent 49, 51, 405
 Jobbágy Károly 756
 Jodelle, Étienne 248
 Jókai Mór 38, 123, 217, 299–300, 361, 363–364, 386, 511, 548, 741, 745–746, 756
 Jósika Miklós 107, 435, 439, 442
 Joyce, James 384
 I. József 168
 II. József 17, 137, 139–141, 144–145, 168–170
 József Attila 29, 31, 71–72, 83–91, 96–97, 121, 227, 231, 362, 370, 383, 451, 557,

- 561–603, 680, 696–701, 711, 716–726,
759, 772
József Etelka 723
József Farkas 369–371, 772
József Jolán 89, 566, 569, 571–572, 576
Jugyin, P. F. 210
Juhász Ferenc 387, 529, 731, 734, 760
Juhász Géza 551
Juhász Gyula 28, 348, 369–370, 391, 527, 555,
572, 726, 757
Juhász Kálmán 397
Juhász László 6, 136
Juhász Nagy Sándor 28
Julianus barát 15, 23
Julow Viktor 381, 385, 458–459
Jungnitz, J. 396
Justh Zsigmond 170
Justinianus 250
Juvenalis, Decimus Junius 470
- Kabdebó Lóránt 234
Kabos Ede 349
Kacsó Sándor 528
Kádár Zoltán 6, 381
Kade, R. 395
Kaffka Margit 27, 229
Kafka, Franz 219
Kahána Mózes 541
Kaindl, Raimund Friedrich 393
Kákonyi Péter 628
Káldi György 646–647, 765
Kállai Ernő 116, 118
Kállay Ferenc 23–24
Kallimakhosz 248
Kálmán (Könyves K.) király 534
Kálmán C. György 772
Kálmáncsehi Domonkos 543
Kálmáncsehi Sánta Márton 770
Kalmár György 97
Kálnay Ferenc 698
Kálnoky László 34
Kálvin János 56–57, 190, 196–197, 337, 627,
645
Kandinszkij, Vaszilij Vasziljevics 526
Kant, Immanuel 93, 109, 111, 223, 538
Kántor Lajos 118–119, 522, 528–529
Kányádi Sándor 528–529
Kanyaró Ferenc 276
Kapiszewski, Henryk 393, 395
Kapisztrán János 651
Kapitánffy István 536
Kaplai Demeter 49, 53
Kaposi József 74
Kaposi Márton 561
- Karácsony Guido 435
Karácsonyi Béla 761–762, 764–765
Karácsonyi János 396, 402–403
Karátson, André 286
Karavajeva, Anna 205
Kardos Albert 551
Kardos, G. György 734
Kardos László 29
Kardos Pál 550–551
Kardos Tibor 1–2, 6, 8–10, 13, 49, 51–52,
256–257, 259
Karikás Frigyes 369, 541
Karinthy Ferenc 747, 751–752
Karinthy Frigyes 27–28, 34, 82, 527, 752
Karlfeldt, Erik Axel 678
Kármán József 46, 731, 738
I. Károly (Nagy Károly) 197, 405, 542
I. Károly angol király 337
II. Károly magyar király 100
V. Károly 247, 339, 341
VI. Károly 168
Károly Lipót lotharingiai herceg 490
Károlyi Gáspár 60
Károlyi György 435
Károlyi Mihály 28
Karthausi Névtelen 49, 53–54
Kassák Lajos 26, 28, 31–32, 34, 116, 118–119,
205, 228–231, 369–370, 525–526, 553,
719–720, 738
Katalin, Sienai Szent 377–378
Katona Imre 380–381
Katona István 17–18, 20, 24
Katona József 40–41, 92–94, 169, 440, 554,
667–668, 727–728, 731
Katona Lajos 295, 650, 654
Katona Tamás 110
Katus László 742–744
Katzianer, Karl 433
Kautsky, Karl 581, 585–586
Kautsky, Minna 203
Kazár Emil 683
Kazinczy Ferenc 20, 22, 41, 43, 93, 114,
140–141, 144, 147, 164, 167–168, 170,
179, 225, 343, 346–347, 373, 381, 385,
548–550, 555–556, 558, 733
Kazinczy Gábor 299, 667
Källqvist, G. 680
Keats, John 458
Kecskeméti György 568
Kecskeméti Pál 568
Kecskeméti Vég Mihály 760
Kecskés András 365
Kecskés János 533
Keglevich Péter 380

- Kehrbach, K. 469
 Kékesdi Gyula 757
 Kéký Lajos 285
 Kelemen Lajos 654
 Kelen József 323
 Kelényi B. Ottó 51–52
 Kelevéz Ágnes 225
 Keller, Gottfried 212, 215
 Kemény G. Gábor 234
 Kemény János 122, 556
 Kemény János (XX. sz.) 528
 Kemény József 103–105
 Kemény Lajos 615, 653
 Kemény Zsigmond 115–116, 170–175, 361,
 384, 435, 457, 464–467, 685, 689, 738, 743,
 746, 758
 Kende Zsigmond 266
 Kenderesi 347
 Kendi Anna 105
 Kenéz Ferenc 529
 Kenyeres Zoltán 557, 772
 Képes Géza 34
 Kerecsényi Dezső 736–739
 Kerekes Sámuel 141–143
 Kerégyártó Elemér 636
 Kerényi Ferenc 428
 Kerényi Frigyes 296, 443
 Kerényi Károly 7, 182, 551
 Kerényi Olaf 320
 Keresztury Dezső 29, 48
 Kéri Borgia Ferenc 16
 Kertbeny Károly 676–677, 679
 Keserű Bálint 630, 770
 Keszthelyi Zoltán 34
 Kézai Simon 291
 Kiellman, Andreas 332–335
 Kierkegaard, Søren Aaby 224
 Kilián István 377
 Kinzel 693
 Király Erzsébet 274
 Király György 650
 Király István 557, 740
 Király László 529
 Kirina Ferenc 472
 Kisch, Guido 126–127
 Kisfaludy Károly 36–48, 106, 307, 440, 443, 733
 Kisfaludy Sándor 36, 39, 42–43, 48, 93, 161,
 292, 386, 427, 539
 Kis Ferenc 34
 Kis Károly → II. Károly m. király
 Kiss Endre 234, 581, 584
 Kiss Ferenc 123, 445
 Kiss Jenő 522, 526–527
 Kiss József 235, 757
 Kiss József irodalomtörténész 300, 322
 Kiss Lajos 369–370, 541
 Kiss Mihály 301
 Kithonich János 644
 Klaniczay Tibor 3, 13, 55, 185, 267, 275, 289,
 355, 378, 546, 557, 618, 625, 760, 762–766,
 768, 770
 Klatt, Gudrun 221
 Klaus Ignác 471
 Klee, Paul 526
 Klein Károly 471
 Kleist, Heinrich von 37
 Klobusiczky Péter 472, 482
 Kloczowski, Jerzy 393
 Klöss Jakab 641
 Klöss Jakab, ifj. 641
 Knauz Nándor 53, 650
 Kner Imre 119–120, 757
 Kochanowski, Ján 332
 Kocziszky Éva 761, 765, 768, 770
 Kodály Zoltán 293, 295, 307, 554, 556, 670,
 681, 720, 760
 Kodolányi János 27, 29, 32
 Kofler, Leo 219
 Kókay György 123, 373–377, 428, 756
 Kollár, Ján 108–109
 Kolmár József 433
 Kolosánszky János 440
 Kolossa Tibor 742
 Kolozsvári Grandpierre Emil 557
 Koltay-Kastner Jenő 10, 257, 259
 Komáromy András 56
 Komját Aladár 177, 369–371, 720
 Komjáthy Aladár 29
 Komjáthy Jenő 389
 Komlós Aladár 389–390, 525
 Komlovszki Tibor 123, 268, 626, 629, 766,
 769–770
 Komor András 34
 Koncz Zsuzsa 681
 Kónsztantinosz Porfirogenétosz 16, 19
 Kónya Judit 747, 750–751
 Kopernikus → Copernicus, Nicolaus
 Koppány vezér 395
 Korompay H. János 285
 Kós Károly 119, 522–524, 528
 Kosáry Domokos 123, 164, 373–376, 549
 Kościusko, Tadeusz 169
 Kossuth Lajos 73, 93, 107, 321, 361, 375–377,
 439, 539, 548, 674–675, 743–744
 Kostyál Ádám 437
 Koszó János 20
 Kosztolányi Dezső 27–28, 34, 77, 82, 123,
 445–450, 526, 550, 721, 727, 757, 759

- Kotzebue, Friedrich 37, 40
 Kovács Endre 742
 Kovács György 527, 589
 Kovács János 232, 522, 525, 527
 Kovács József 539–541, 700
 Kovács József László 644, 765, 768
 Kovács Kálmán 740, 757
 Kovács Katalin 630
 Kovács Lajos 769
 Kovács Mihály 668
 V. Kovács Sándor 392, 542, 652, 766, 770
 Kovács Sándor Iván 96–98, 266, 275, 277, 282, 768, 770
 Kovács Sebestyén 668
 Kovacsóczy Farkas 262
 Kovásznai Tóth Sándor 1
 Kováts József 482
 Kozma Andor 74
 Kozma Dezső 739–741
 Kozma Vazul 437
 Kozocsa Sándor 121, 755–758
 Kozocsa Sándor Géza 755
 Kölcsy Ferenc 17, 21, 40–41, 44, 48, 93, 107, 114, 161, 176–180, 225, 294–295, 536–539, 548, 731–733
 Köpeczi Béla 203, 208, 318, 321
 Körner, Theodor 38, 439, 538
 Kőrösi Csoma Sándor 24–25
 Kőszeghy Péter 766
 Köves Dezső 514–515
 Kövess Lajos 540
 Kraemer, Lotten von 676
 Krafft (-Ebing) Richard Freiherr 691
 Král', Janko 372
 Krammer Jenő 234
 Krása, Josef 406
 Krauss, Werner 316–317
 Kremer, Georg 256
 Kremer, Wolfgang 256
 Kren, Wolfgang 483
 Kreskay Imre 139
 Kristeller, Paul Oscar 254
 Kristó Gyula 397, 769
 Krisztián 400
 Kriza János 307
 Krizbay Miklós 668
 Krúdy Gyula 27–28, 363, 385, 526, 741, 745
 Kryzanowski, J. 332
 Kubinyi Ferenc 742
 Kugler, Fr. 670
 Kulcsár Margit 769
 Kulcsár Péter 105, 262, 769
 Kulcsár Szabó Ernő 771
 Kulcsár István 42, 373
 Kun Béla 230, 328, 370
 Kunoss Endre 161, 301
 Kurcz Ágnes 123, 769
 Kurze, L. Wilhelm 399
 Kurze, Werner 399, 403
 Kútnik, József 393–394, 396–404
 Kuthy Lajos 108, 170
 Kükkölei János 52
 Külley, Rhorer Victor 517
 Kvassay Jenő 744
 Labor János → Kálnay Ferenc
 Laborfalvy Róza 441
 La Bruyère, Jean de 75, 317
 La Ceppède 57
 Lackner Kristóf 768
 Lackó Miklós 199, 202, 234, 744
 Lactantius 9
 Laczkó András 98, 551
 Laczkó Géza 757
 Laistner, M.L.W. 405
 I. Lajos (Nagy Lajos) 49–50, 52
 XIV. Lajos 167–168, 197
 Lakatos György 22
 Lakos Katalin 200
 Lamartine, Alphonse de 460, 463
 Lambert herceg 405
 Lambin, Denys 247, 250–251, 254
 La Mettrie, Julien Offroy 366
 Landerer János Sebestyén 319
 Landerer Katalin 655
 Landerer Lajos 120
 Landler Jenő 720
 Landovics István 144
 Láng Gusztáv 528
 Lange, Nicolaus 311
 Lanson, Gustave 737
 Lányi Sarolta 541
 Larionov, Michael 526
 La Roche-Chandieu, Antonie de 60
 La Rochefoucauld, François 75, 317
 Lascaris, Janus 247
 Laskai Csókás Péter 379
 Laskai János 617, 628
 Lassalle, Ferdinand 203
 I. László, Szent 99, 378–379, 394, 643
 V. László 100
 László Emőke 654
 László Ferenc 601
 László József 428, 441
 Lászlóffy Aladár 528–529
 Lator László 387
 Lausberg, Heinrich 200, 249, 253, 257, 262
 Lavotta János 668

- Laxness, Halldór 209
 Lázár István 747, 749–750
 Lázár Szini Karola 112
 Lázs Sándor 544, 766
 Leclercq, Jean 545
 Léderer Aladár 513, 517
 Leffler Béla 673–674, 676–678
 Léger, Fernand 526
 Legrand, Antoine 317
 Lehman, Paul 405
 Lékai János 540
 Lékai Lajos 17
 Lelevics, G. 328–330
 Lelkes István 768
 Lemerle, P. 530
 Lendvai István 28
 Lendvay Márton 428, 440–441
 Lendvayné Hivatal Anikó 441
 Lengyel András 348, 725
 Lengyel József 369, 529, 541, 681
 Lengyel Menyhért 557
 Lenin, Vlagyimir Iljics 204, 221, 361, 369, 553
 Lenk, Werner 769
 Leo, Mario di 269
 Leška, Štefan 108
 Lessing, Gotthold Ephraim 37, 44, 213, 538
 Lesznai Anna 224, 381–382, 552, 720
 Lévy Edit 616, 766–767
 Libegyinszkij, Jirij Nyikolajevics 202, 204, 330
 Lichtheim, George 210
 Lichtmann Tamás 758
 Lifsic, Mihail Alekszandrovics 202, 210, 216
 Ligeti Ernő 523
 Ligeti Lajos 24
 Ligeti Pál 232
 Lindberg, Nils-Herman 677
 Linné, Karl 379
 I. Lipót 185
 II. Lipót 140–143
 Lipót, badeni őrgróf 190
 Lippay György 645
 Lipsius, Justus 318
 Liszt Ferenc 385, 438, 442–443
 London, Jack 230
 Lonicer, Adam 379
 Lónyay Gábor 435
 Lórántffy Zsuzsánna 113
 Lorca, García 556, 709–711, 714
 Losonczy Anna 761
 Losontzi István 18
 Lotharingiai Károly'→ Károly Lipót lotharingiai herceg
 Lotichius, Petrus Secundus 127, 131–135
 Louthembourg, Philippe 37
 Lowry, Malcolm 384
 Lőkös István 386, 553
 Lőrinczy Huba 224, 385
 Lucanus, Marcus Annaeus 247
 Lucretius, Titus Carus 8, 247, 250
 Ludányi Mária 765, 768, 770
 Ludvíkovský, Jaroslav 400
 Luka Sándor 435
 Lukács érsek 534
 Lukács György 27, 75, 199–224, 232, 351–360, 384, 556, 584, 600, 702–703, 708, 717, 720, 772
 Lukács József 7
 Lukácsy Sándor 670–671
 Lukcsics Pál 760
 Lukianosz 249
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 203–204, 208–209, 211, 328
 Lundberg, B. 680
 Lundkvist, Artur 674, 679–681
 Lundstedt, G. 680
 Luther Márton 56, 60, 125, 190, 196–197, 627, 652
 Macedonski, Alexandru 526
 Machiavelli, Niccolo 318
 Macrinus → Salmon, Jean
 Macrobius 7–8
 Mácza János 116–118, 202–205, 326–327, 329, 541
 Madách Imre 108, 235, 361–362, 364, 372, 386, 457, 460–462, 729
 Madarász József 742
 Madzsar Imre 393
 Maeterlinck, Maurice 709
 Magyar Benigna 541, 543–544
 Magyar Lajos 541
 Magyar Róza 768
 Magyari István 110–111, 640, 645
 Maier, Bruno 269
 Mailáth János 178–179, 183, 386
 Majak vszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 209, 269
 Majláth György 435, 482
 Majtényi Erik 527
 Makai Nyirő János 642
 Makai Ödön 571
 Makay Gusztáv 757
 Makk Károly 757
 Makkai László, 11, 110
 Makkai Sándor 171
 Maklár Dániel 520
 Makó Pál 482
 Malchus 405
 Malherbe, Francois de 658

- Mallarmé, Stephane 678
 Mallechich, Gasparus 55
 Mályusz Elemér 51–53, 99, 535, 651, 769
 Mándi Márton István 111
 Manitius, Max 405, 544
 Manlius, Joannes 614, 617, 640
 Mannetti, Gianozzo 8
 Manheim Károly 222–224
 Mantegna, Andrea 5–6, 129
 Manuilszkij, D. 329
 Manuzio, P. 247
 Mann, Thomas 28, 33, 200–201, 219–220, 446, 451–456, 528, 598, 724
 Márai Sándor 27
 Marbach, Johann 654
 Marcellus, Marcus Claudius 191
 Marchetti, Valerio 769
 Marconnay Tibor 34
 Margit, Szent → Árpádházi Szent Margit
 Margócsy József 760–761
 Mergolin, Jean-Claude 767
 Mária Terézia 17, 165, 168–169, 319–320
 Máriássy Pál 628
 Marinetti, Francesco Tommaso 230–231
 Marino, Giova Battista 268–270, 274, 277, 281–282
 Marivaux, Pierre Carlet de Chamblain de 420
 Márkus György 223
 Marosi Ernő 670
 Marosi Páter 527
 Marot, Clément 246
 Marót Károly 551, 563
 Maróthy János 289
 Marquez, Gabriel Garcia 527
 Marsina, Richard 394, 403
 Martellotti, G. 269
 Martialis, Marcus Valerius 1, 10, 470, 484
 Martin, Henri-Jean 639
 Martinkó András 150, 152–153, 158, 290, 457–468
 Martínková, Dana 124
 Martinovics Ignác 109, 601–602
 Márton, Szent 405
 Martonfalvai Imre 616
 Martonfalvai László 616
 Marty-Laveaux, Ch. 247, 249
 Marullus, Michael 248
 Marx, Karl 202–203, 207, 211–212, 214, 221–222, 356, 581–589, 593, 596, 598–599, 601, 673, 679
 Masareel, Frans 324
 Masaryk, Tomáš 372
 Masenius, Jacobus 483
 Masson, Papire 248
 Matamoro, A. 254
 Máté Györgyi 547, 766
 Matheika János 328, 541, 698
 Matisse, Henri 229
 Mattei, Iacopo 266
 Matthiesson, Friedrich von 527–538
 Mattis-Teutsch János 118
 Mátyás király 100–101, 168–169, 615–616, 651–652, 760, 762, 767–768
 Mátyás főherceg 311
 Mátyás Ferenc 756
 Mátyási József 235
 Mátyus Péter 139
 Maurus, Szent 393
 Mayer, H. B. 405
 Maywood, Augusta 438
 Mazzoni, Fr. 257
 Mazzotti, M. 403
 Mécs László 525
 Medgyesi Pál 114, 342, 639, 647, 768
 Medici, Cosimo 2
 Mehner Vilmos 107, 686
 Mehring, Franz 203
 Melanchton, Philipp 126–127, 246, 250, 256, 615
 Melczér Tibor 74
 Melich János 393, 404, 543
 Melissus, Paulus 135, 313
 Melius Juhász Péter 112, 379–380, 547, 615–616, 761, 770
 Méliusz József 526, 528
 Meltzl Hugó 321–322
 Melzer Jakab 20
 Menandrosz 474
 Merényi Oszkár 176–177, 758
 Mesko Jakab 319
 Mester János 563
 Mészáros István 767, 770
 Meszléni Márton 643
 Metz, Johannes B. 218
 Meunier, Constantin Emile 229
 Mezei József 384
 Mezey László 50, 53, 529–536, 543, 623, 626
 Mickiewicz, Adam 106
 II. Mieszkó 405
 Migon, Krysztof 639
 Mihályi Ödön 525
 Mikes Kelemen 239–240
 Mikes Lajos 27
 Mikesy Sándor 404
 Mikhailov, A. D. 766
 Miklós Andorné 455–456
 Miklósfia Imre 49
 Mikó Imre 343, 528

- II. Miksa 310, 621
 Miksa főherceg 332
 Mikszáth Kálmán 47, 205, 235, 363, 385–386, 557, 655, 739–741, 745
 Mikulski, Tadeusz 332–333
 Mikusay János 22
 Miles Mátyás 104
 Milik, Józef Tadeusz 393–394, 396, 401–402
 Millien 305, 463
 Milotai Nyilas István 761
 Miltarelli, J. B. 395, 399
 Milton, John 527, 676
 Minárik, Józef 393, 404
 Misch, G. 405
 Mišianik, Ján 393, 404
 Mittenzwei, Werner 199, 210, 215, 220–221
 Mitterpacher József 472
 Mocsár Gábor 756
 II. Mohamed 100, 187, 192
 Moholy-Nagy László 118, 526
 Molière 317
 Molinaeus, Petrus 342
 Mollerus, Nikolaus 643
 Molnár Antal 223
 Molnár Farkas 525
 Molnár Ferenc 229, 557, 728
 Molnár Gergely 615
 D. Molnár István 558
 Molnár János 318–319, 471
 Molnár József 541, 544
 Molnár Mátyás 547
 Molter Károly 523
 Moltmann, Jürgen 218
 Monacis, Lorenzo de 100
 Mongitore, Antonio 266
 Montaigne, Michel Eyquem de 75, 563, 656, 659
 Montalvo, Garcí Rodriguez de 259
 Montesquieu, Charles de Sécondat de 164, 665, 667
 Montini, L. F. 429–431
 Montmorency, Franciscus 645
 Moór Péter 540, 698–699
 Mór püspök 394–395, 397–399, 401, 403–404, 406–407
 Móra Ferenc 348–349, 391, 757
 Moravcsik Gyula 401–402
 Moravetz Mária 693
 Móré István 319
 Mórícz Virág 31
 Mórícz Zsigmond 27–29, 31–32, 71, 121, 170–175, 229, 369–370, 387, 467, 550, 555, 557, 727, 741, 757, 760–761
 Morus, Thomas 125–126
 Mosonyi Mihály 746
 Motsidlovsky Elek 514–516
 Mulagk, K. H. 316
 Munk Artur 121
 Muret, Marc-Antoin 247–248
 Musil, Robert 384–385
 Musset, Alfred de 463–464
 Muszka Miklós 471
 Muthsam, Franciscus Xav. 470, 479
 Müller, Georg 524
 Müller, Godofréd 287, 291, 301
 Münz-Koenen, Ingeborg 206
 Müteferrika, Ibrahim 240
 Nadályi Zoltán 34
 Nadányi János 380
 Nádasdy Ferenc 110–111, 310, 644
 Nádasdy Pál 641
 Nádasdy Tamás 641, 652–653
 Nádasdy Lajos 303
 Nádass József 119, 369–370
 Nagy András 445
 Nagy Barna 55–56
 Nagy Endre 693
 Nagy Ferenc 319
 Nagy Ilona 768
 Nagy István 118, 528
 Nagy István, Szerencsi 140
 Nagy Iván 489–490
 Nagy János 320
 Nagy Jenő 540
 Nagy Lajos 28, 34, 97
 Nagy Lajos irodalomtörténész 381
 Nagy László (XIX. sz.) 348
 Nagy László (költő) 387, 680, 756
 Nagy László (történész) 335
 Nagy Miklós 683–684, 686, 689
 Nagy Miklós irodalomtörténész 123, 171, 554, 747
 Nagy Péter 171, 510, 612–613, 556–557
 Nagy Sándor (makedón király) 190, 196
 Nagy Sándor 381, 756
 E. Nagy Sándor 233, 383
 Nagy Zoltán (költő) 34, 550–551
 Nagy Zoltán (művészettörténész) 5–6, 767
 Nagybáncsai Mátyás 615, 624, 628
 Nagyfalusi Lajos 471
 Nagylaki István 543
 Nagylaki Jaksics Gergely 23
 I. Napóleon 38, 167
 Nassaui Mór 186, 190, 196
 Nedeczey Jenő 312
 Nedeczky István 743
 Négyesy László 278–279, 283, 409, 411, 422, 460

- Nekrepp János 482
 Némédi Lajos 137
 Nemes István 124
 Nemes Nagy Ágnes 673
 Nemeshegyi Zsigmondné 435
 Nemeskürty Harriet 768
 Nemeskürty István 256, 315, 620, 757,
 762–763, 768
 Németh Ambrus 470–471
 Németh Andor 88–89, 214, 228–229, 583, 700,
 720, 725
 Németh Antal 525
 Németh G. Béla 85, 88, 390, 537, 672, 703, 746
 Németh János 120
 Németh Jenő 761
 Németh László 29–30, 32, 79, 170, 361, 384,
 387, 390, 549, 557, 656, 726
 Némethi Jakab 643, 645–648
 Neri, F. 269
 Neubauer Pál 525
 Nicolai, Otto 438
 Nicole 318
 Niederhauser Emil 752–754
 Nieremberg, Juan Eusebio 317–318
 Nietzsche, Friedrich 77, 225, 719
 Nigrinus, Georgius 643
 Niklai Ádám 756
 Nil bazilita apát 400
 Nizolius, Marius 252
 Njegoš, Petar Petrović 372
 Norden, E. 254
 Nottenstein Veronika 655
 Novák Zoltán 222–224
 Novalis (Friedrich Hardenberg) 106
 Novomesky, Laco 553

 Nyáry Pál 437
 Nyéki Vörös Mátyás 417, 542, 644–645
 Nyíri Zoltán 516
 Nyíró Lajos 210, 771

 Obernyik Károly 438, 442
 Ogonowski, Zbigniew 769
 Okolicsányi János 319
 Okolicsányi Kristóf 319
 Oláh Gábor 342
 Oláh Miklós 100, 135
 Olexo Endre 540
 Olosz Lajos 526
 Ónodi László 231
 Oporinus nyomdász 125, 134
 Orczy György 435
 Orczy László 141
 Orczy Lőrinc 141, 169, 366, 368, 662

 Orlay János 23
 Ormós Zsigmond 115
 Ormós Zsigmondné 115
 Orosz Ferenc 52
 Orosz István 742
 Orosz László 553
 Ortutay Gyula 557
 Osvát Ernő 27, 29, 31, 699
 Osváth Ferenc 513, 517
 Ostrowski 316
 II. Oszkár 677
 Otrokosi Főris Ferenc 21
 Ottlik Géza 557
 II. Ottó 400
 III. Ottó 400
 Ottwalt 206
 Ovidius Naso, Publius 248, 268, 277, 281–282,
 469, 477, 479, 481, 484, 620, 654
 Ozorai Imre 767

 Öman, V. E. 676–678
 Örkény István 557, 747, 749–750
 Örnkloo, Ulf 681
 Ötvös Péter 486

 Paál Árpád 523
 Pach Zsigmond Pál 236
 Pagnani, A. 399
 Paintner Mihály 470–472, 474, 479
 Pajorin Klára 768
 V. Pál 269
 Pál István 525
 Palacký, František 402
 Palaeologus, Jacobus 770
 Pálffy Albert 170, 433, 436
 Pálffy János 139
 Pálffy Miklós 311
 Pálmai Kálmán 736, 739
 Palmerius, Janus Mellerus 135
 Pálóczi Horváth Ádám 18, 21, 93, 235, 287
 Pálóczi László 652
 Palugyay Imre 436
 Pándi Pál 92–96, 295, 374, 557, 727, 758
 Pándy Kálmán 677
 Panofsky, Erwin 5
 Pap Károly 27, 29, 31, 34
 Pápai János 237
 Pápai Páriz Ferenc 112–113, 380, 764
 Pápay József 24
 Pápay Sámuel 144
 Papp Aurél 118
 Papp Dániel 745
 Papp Ferenc 763–764
 Papszász Lajos 376

- Pareus, David 768
 Pascal, Blaise 74–76
 Pásztor Árpád 74
 Pásztor Edith 546
 Pásztor József 726
 Pataki Füstös János 768
 Pathay István 381
 Pauler Ákos 112, 580
 Paulus Diaconus 405
 Pavercsik Ilona 641
 Pázmándy Sámuel 19
 Pázmány Péter 80, 124, 542, 639, 642, 645–648
 Péchy Simon 643
 Péczeli József 140, 142
 Péczely László 636, 759–760
 Peőcz Károly 156
 Perczel Etelka 150–151, 154, 156–157, 159
 Perczel Mór 150–151
 Perczel Sándor 151
 Perényi Ferenc 483
 Periklész 340, 342
 Perion, Joachim 246
 Persius, Aulus P. Flaccus 9
 Pesaro, Leonardo 315
 Pesthi Imre 653
 Pesti Gábor 620–623, 626, 635, 762
 Pesty Frigyes 116
 Petelei István 740
 Péter (Orseolo P.) magyar király 545
 Péter (ravennai püspök) 402
 Péter János 652
 Péter Katlin 765–766
 Péter László 348–349, 370, 391, 726, 757
 Péterfi István 451–455
 Péterfy Jenő 526, 736, 738
 Péteri Takáts József 141
 Pethő István 332–334
 Petőfi Sándor 41, 47, 70–71, 74–75, 82, 92–93, 95–96, 108–109, 154, 235, 285–309, 321–322, 328, 362, 369, 371, 385–386, 433, 437–438, 443, 457, 462–464, 511, 523, 526–527, 548, 554, 557–558, 621, 671, 673–681, 727, 729, 733, 738, 746, 757, 759–760
 Petrarca, Francesco 10, 128–129, 135, 246, 253, 258–260, 268–269, 275, 312, 314, 527, 542–543
 Petrescu, Camil 527
 Petrichevich Horváth Lázár 108, 435
 Petrovich Ede 651
 Petróczy Kata Szidónia 628, 768
 Petróczy István, id. 238
 Petróczy István, ifj. 238
 Philibeus 474
 Philippi, Paul 769
 Philo 247
 Piaget, Jean 717
 Picasso, Pablo 118, 526
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 100, 377, 651
 Pichl, Anton 691
 Pichl, Robert 769
 Pichlmayr Fülöp 482
 Pico della Mirandola, Giovanni 10–11, 314
 Pieta, Karel 403
 Pilcius Gáspár 310
 Pilinszky János 387
 Pindaros 225, 248–249
 Pineaux, Jacques 57
 Pinelli, Gian Vincenzo 247
 Pintér Ferenc 719
 Pintér Jenő 55, 240, 564
 Pintér József 319
 Pintér Judit 198
 Pinthus, Kurt 525
 Pirmát Antal 55, 761–770
 Piurariu-Molnár, Ioan 113
 Place, E. B. 259
 Platón 1–4, 9, 182, 247, 250–251, 659, 661
 Platter, Thomas 126
 Plautus, Titus Maccius 474
 Plotinosz 2–3, 9
 Plutarkhosz 2, 8, 125, 130, 247, 258
 Poe, Edgar Allan 74
 Pogány Józsefné 327
 Pogány Péter 234–236
 Polheim, Karl 404
 Poliziano, Angelo 253
 Pomázi Gyöngyi 630
 Pomogáts Béla 26, 119, 234, 529, 551, 756
 Pompadour, Mme de 424–425
 Pomponazzi, Pietro 251
 Pongrácz Ignác 52, 54
 Poničan, Ján 553
 Pontano, Giovanni 129, 133, 469
 Poór János 116, 381
 Pope, Alexander 366–367
 Popescu, D. R. 529
 Popper, Leó 772
 Pór Péter 757
 Pórházi János 114
 Posthius, Johannes 135
 Poszler György 82, 607
 Pound, Ezra 526
 Pozzi, Giovanni 270, 277
 Pray György 16–17, 20, 22, 24, 471, 474, 652
 Pražák, Richard 393
 Preminger, Alex 200
 Prešern, France 106

Preti, Girolamo 269
 Prévost, Glaude 217
 Preyss, Christophorus Pannonius 250
 Prileszky János 52
 Priscianus 535
 Profous, Antonin 398
 Prohászka Ottokár 591
 Prokopp Mária 5–6
 Prónay Sándor 346
 Propertius, Sextus 248
 Prosperi, Adriano 769
 Ptolemaiosz 2
 Pukánszky Béla 524
 Pukánszky Kádár Jolán 428
 Purkischer György 135
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 74, 219, 676
 Pusztai János 528
 Püski Sándor 526
 Püthagorasz 2, 4, 9, 659
 Pyat, Félix 442

 Quintilianus, Marcus Fabius 253, 257

 Raabe, Paul 768
 Rába György 387
 Ráday Gedeon 107, 142, 428–432, 435
 Ráday Pál 122, 318
 Raddatz, Fritz J. 199
 Radéczy István 135
 Radla 399–400
 Radnóti Miklós 34, 72, 124, 390, 555–556, 757
 Radvánszky Béla 487
 Radvánszky János 487
 Raith Tivadar 719
 Rájnics József 470
 II. Rákóczi Ferenc 73, 97, 115, 122, 236–239, 317–319, 374–375, 548
 I. Rákóczi György 113, 639, 643, 769
 II. Rákóczi György 113, 769
 Rákóczi Zsigmond 113, 333–334
 Rákosi Jenő 226, 745
 Rákosi Mátyás 216
 Rákosi Sándor 726
 Rákosi Viktor 522
 Ránki György 744
 Ransano, Pietro 52, 100–101, 262, 769
 Ransom, John Crowe 357
 Rapant, Daniel 404
 Rapaport Samu 88
 Ráskai Gáspár 257, 613, 628
 Rát Mátyás 139–140, 144, 375
 Ráth György 236
 Ratkó József 98
 Ratkoš, Peter 393–394, 396, 401, 403

Rauss, Johannes 105
 Ravasz László 510
 Razzi, Serafino 378
 Rédey Tivadar 431
 Redl Károly 545, 757
 Regius, Raphael 114
 Regnart, Jacob 311–312, 315
 Reguli Ernő 121
 Reguly Antal 24
 Reinitz Béla 452–453, 456
 Rejtő István 726
 Remellay Gusztáv 299
 Remenyik Zsigmond 29, 383, 721, 726
 Remete Szent Antal 55
 Remete Szent Pál 49–51, 53
 Renius György 113
 Réthy Mihály 440
 Rettégi György 655
 Révai Gábor 202
 Révai József 92, 96, 214, 300, 556, 723, 725
 Révai Miklós 20, 108, 138–140, 142–143, 145–147, 289
 Révay Péter 644, 770
 Révész Béla 229, 369
 Révész Mária 254
 Révész Sándor 572
 Reviczky Gyula 389–390, 689
 Réz Andor 540
 Rhenanus, Beatus 125, 128–130, 134
 Ribics Pál 482–483
 Ricci, Bartolomeo 254
 Richardson, Samuel 424
 Richelieu, Armand-Jean du Plessis de 147
 Richter, Mario 57, 59
 Rickert, Heinrich 201
 Rickhes Mihály 646–647
 Ridderström, K. F. 676, 679
 Riedl Frigyes 73, 149–150, 372, 736
 Riethamer, Georg 246
 Rülke, Rainer Maria 759
 Rimay János 410, 542, 618, 633, 643–645, 757, 762
 Rimbaud, Arthur 209, 678, 720
 Ritoók Emma 222
 Ritoók János 522, 524
 Ritoókné Szalay Ágnes 125, 313, 547, 655, 768, 770
 Ritz, Otto 400
 Riu, Federico 201
 Rivera, Diego 118
 Robortello, Francesco 130, 133, 247
 Rodin, Auguste 229, 468
 Rogyionov 328
 Rohn Alajos 429–431

- Rohonyi Zoltán 536–539
 Roman herceg 402
 Romuald 395–396, 398–399
 M. Róna Judit 696
 Rónay György 34, 384, 545, 721–725
 Rónay László 228, 388, 552, 747, 751
 Ronsard, Pierre de 246–249, 658
 Rosenberg, Harold 220
 Rosenberg, Johanna 199, 202, 210
 Rossini, Gioacchino 440, 442
 Roth, Ludwig 105
 Rouille, Guillaume 257
 Rousseau, Henri 229
 Rousseau, Jean Jacques 82, 167, 170, 538, 602, 667, 747
 Rózsa György 111, 644
 Rózsa Zoltán 257
 Rozsnyai János 113
 Rudolf püspök 396
 Rueber, Hans 310
 Rumer, Joannes 648
 Rumohr 670
 Rummy Károly György 20, 109
 Rupprich, Hans 314
 Ruscelli, Girolamo 257
 Rusdorf, Johann Joachim von 335
 Rusdorf, Maria C. 338, 340
 Ruzicska, Paolo 378
 Rühle, Jürgen 215
 Rydberg, Viktor 677–678
- Sabbadini, R. 254
 Sabino, Francesco Florido 254
 Sabinus, Georgius 268
 Sáfrán Györgyi 757
 Saint-Simon, Louis de Rouvroy 236, 673
 Sajgó Benedek 471
 Sajnovics János 16–17, 22–23, 472
 Salamon-király 394
 Salamon Ferenc 286, 299, 303
 Sali Ferenc 615–616
 Sallay Imre 235
 Sallustius Crispus, Caius 627, 769
 Salm, Julius 621
 Salmon, Jean 248
 Salutati 253
 Salyámosy Miklós 757
 Sándor László 234, 757
 Sándor Lászlóné 694
 Sándor Lipót főherceg 143
 Sándor Pál 581
 Sannazaro, Jacopo 129
 Santangelo, Giorgio 270
- Sántha György 554
 Sántha Teréz 766
 Santner, J. L. 315
 Santner, J. Leonhard 315–316
 Sapegno, N. 269
 Sárkány Oszkár 393, 404
 Sárközi György 29–30, 72, 738
 Sárközi Zoltán 524
 Sárközi Péter 722–723, 725
 Sárosi Gyula 668
 Sartre, Jean-Paul 734
 Sasinek, František Viktor 393
 Saurau 132
 Sauvage, Marcel 525
 Savage 315
 Šavanarola, Fra Girolamo 60
 Savini, I. G. 403
 Scaliger, Julius Caesar 314
 Schaller, Jakob 651
 Schallenberg, Christoph von 310–315
 Schäffer, Peter 314
 Schärmer, Martin 37
 Schede, Paul → Melissus, Paulus
 Schedel, Hartmann 651
 Schedius Lajos 108, 346
 Scheiber Sándor 236, 757
 Schenda, Rudolf 639
 Schesaeus, Christianus 101–105, 767, 769
 Schiapparelli, L. 399
 Schiefer, Erhard F. 321
 Schiller, Friedrich 37, 40–41, 44, 202, 211, 442–443, 538, 622
 Schiller Géza 525
 Schlegel, Friedrich 538
 Schleiermacher 538
 Schlenstedt, S. 770
 Schlözer Ágoston Lajos (August Ludwig Schlözer) 16, 19
 Schmerling, Anton 743
 Schmidt, Albert-Marie 57
 Schmitt, C. 247
 Schmitt, Hans Jürgen 215
 Schnaase 670
 Scholz László 383
 Schopenhauer, Arthur 316, 746
 Schöldtröm, Birger 675–679, 681
 Schöpf Ágost 436
 Schöpflin Aladár 28–29, 34, 82, 149–150, 555, 694
 Schrauf, Karl 126–127
 Schrott, Georg 651
 Schubert, Franz 37
 Schulek Tibor 618, 622
 Schulz, Daniel 641–642

- Schütz, Heinrich 452
Schwandtner, Johannes Georgius 16
Schweitzer Pál 451
Scott, Walter 44, 213
Scotto, Gualtiero 125, 130, 134
Scrivano, Riccardo 768
Sebesi Ernő 525
Sebők Zsigmond 522
Sedlnitzky József 36
Seghers, Anna 215
Seneca, Lucius Annaeus 97, 277, 318
Sényi László 524
Serge, Cesare 269
Sertenas, Vincent 259
Servius 252
Setterlind, Bo 680
Severinus, Joannes 132
Shakespeare, William 37, 41, 70, 73, 77, 213, 443, 468, 527, 707, 714
Shelley, Percy Bysshe 166, 458, 677
Sheridan, Richard Brinsley 440
Shiapparelli 403
Siena, Tommaso de → Caffarini, Tommaso
Sienawska hercegnő 318
Sigonio, Carlo 253–254, 256
Sigray Mátyás 489
Sik Sándor 97
Silagi, Gabriel 378–379, 534, 544–546
Silver, I. 247–248
Simler, J. 314
Simmel, Georg 201, 737
Simon István 97–98
Simonffy Zsuzsa 630
Simonyi Iván 746
Sinkó Ervin 369, 384
Sipos Domokos 523
Sipos Pál 115
Ślaski, Jan 769
Ślizinski, Jerzy 548
Słowacki, Juliusz 441
Sobieski, III. Jan 548
Sokołowska, Jadwiga 334
Solohov, Mihail Alekszandrovics 204, 209
Solt Andor 105–106
J. Soltész Katalin 295
Solymossy Sándor 390
Somlyó György 91
Somlyó Zoltán 551
Sommervogel, L. 316
Somogyi Ede 687
Somogyi Sándor 700
Sorescu, Marin 529
Sova, Antonín 372
Sörös Pongrácz 472
Sóter István 34, 94, 124, 360–365, 371, 556, 667, 670, 727, 742, 771
Spaar, Otto Kristof 190
Spada, Giovanni Battista 269, 277
Speck, P. 530
Spengler, Oswald 97, 232, 467–468
Speroni, Sperone 246, 251, 257–261, 263–264
Spielmann József 112–113
Spiewald, Ingeborg 769
Spinoza, Baruch 166
Spira György 107, 361, 742
Splényi Ferenc 472
Sponde, Jean de 57, 61–66, 68–69
Spytihněv fejedelem 402
Stadnicki, Stanisław 332
Stark András 723–725
Staud Géza 440
Stegmann, André 57
Steingrímur (Steingrím), Thorstensson 321–322
Stejskal, Karel 406
Stella, Aldo 769
Stettner György 149–150, 153–154
Stichl Antal 691–692
Stichl Erich 691
Stoll Béla 268, 487, 630, 637, 701, 725, 766, 769, 772
Stoop, Nicolas de (Nicolaus Stopius) 130, 133
Stöckel, Leonhardus 102
Straka, Anton 553
Strassburg Pál 337
Strauss, Richard 693
Strigel, Victorin 126
Strindberg, August 677, 679
Strozzi, Tito Vespasiano 127–128, 130
Stuller 377
Sturm, Johannes 246
Suetonius, Caius S. Tranquillus 125
Sugár Erzsébet 234
Suphan, Bernhard 667
Sükösd Mihály 383–385
Sütő András 98, 527–528
Svecova, Ljubov 202, 204
Svoboda, Jan 398
Swartz, R. 680
Swinburne, Charles Algernon 73, 677
Sylvester János 640
Szabad György 289, 742–747
Szabados Sándor 327
Szabédi László 526, 528
Szabó Attila 379–380
Szabó T. Attila 112
Szabó Dezső 28, 205, 231, 510–521, 555, 557, 719, 757

- Szabó Endre 688
 Szabó Flóris 469
 Szabó Géza 768
 Szabó Gyula 327
 Szabó József 161
 Szabó Károly 101, 114, 433
 Cs. Szabó László 34
 Szabó Lőrinc 27, 29–30, 34, 387, 528, 680, 720, 757, 759
 Szabó Magda 747, 750–751
 Szabó Miklós 745
 Szabó Pál 27, 32, 756
 Szabó Zoltán 34, 226
 Szabó Zsolt 522–523
 Szabolcsi Bence 234, 636, 670, 746
 Szabolcsi Miklós 202, 328, 370, 374, 557, 581, 592, 598, 601, 699, 716–724, 770–771
 Szabolcska Mihály 389
 Szacsvay Sándor 141, 375
 Szaicz Leó 375
 Szajbély Mihály 369
 Szakál Lajos 668
 Szalai Emil 513, 516–517, 520
 Szalay Fruzsina 389
 Szalay Károly 747, 752
 Szalay László 21, 460
 Z. Szalay Sándor 747–748
 Szana Tamás 688
 Szántó Ágnes 382
 Szántó György 119, 525–526
 Szántó Judit 696, 724
 Szántó Tibor 236
 Szapolyai János 483
 Szarka László 407
 Szász János 527
 Szász Károly 297, 464, 522
 Szász Zoltán 742, 744, 746
 Szauder József 112, 137, 150, 178–179, 288, 308, 319, 368, 537, 548–549, 561, 563, 656, 667
 Szauder Mária 548–550
 Szczech, Lech 770
 Szeberényi Lajos 302, 304
 Széchényi Ferenc 141
 Széchényi István 17, 21, 40, 47, 81–82, 93, 107, 154, 361, 377, 435, 733, 744
 Szegedi Kis István 616
 Szegedi Veres Gáspár 257, 624
 Szegedy-Maszák Mihály 537, 727, 729, 771
 Szegfű László 545
 Szegi Pál 525
 Szegner György 430
 Székács József 668
 Székely György (történész) 392, 401, 405, 767–768
 Székely György (színháztörténész) 429, 440
 Székely János 522, 528
 Székér Endre 553–554
 Székér Joakim 17–18
 Szekfü Gyula 28, 31, 33–34, 240, 372, 591, 736
 Széles Klára 670, 672–673
 Szelestei N. László 185
 II. Szelim 187, 193
 Szélpál Árpád 525
 Szemere György 557
 Szemere Pál 20, 37–38, 302, 376, 644, 675
 Szemplér Ferenc 34, 522, 526–528
 Szenci Kertész Ábrahám 639, 642, 647
 Szenci Molnár Albert 57, 122, 277, 335–342, 410, 556, 618, 639, 643, 768, 770
 Szende Pál 28
 Szendrey Júlia 437
 Szentes József 114
 Szentgericei Jakab Jenő 526
 Szentimrei Jenő 523
 Szentjóni Szabó László 141, 169
 Szentkirályi Mór 439
 Szentkúty Pál 119
 Szentpétery Zsigmond 428, 441
 Szép Ernő 34, 74
 T. Szepes Erika 236, 238
 Szepessy Tibor 767
 Szerb Antal 29, 34, 72, 79, 149–150, 239–240, 384, 420, 526, 724, 736, 738, 751–752
 Szerdahelyi István 199–200, 212, 216, 219, 221
 Szerdahelyi József 429
 Szeredai Elek 319
 Szigeti Csaba 768
 Szigeti József 439, 441
 Szigeti Lajos 723
 Szigligeti Ede 428, 438–439, 441–442
 Szi J Rezső 757
 Sziklai László 200, 205, 210, 216–217
 Sziklay László 97, 772
 Szilády Áron 390
 Szilágyi Ákos 602
 Szilágyi Domokos 528–529
 Szilágyi Ferenc 381
 Szilágyi István 286–287, 290, 292–293, 296–298, 305, 527–528
 Szilágyi Mihály 184
 Szilágyi Péter 88, 387
 Szilágyi Virgil 742
 Szili József 351
 Szimonov, Konsztantyin Mihajlovics 209
 Szinyei Merse Pál 73
 Szinnyi Ferenc 293

Szinnyei József 20, 472
 Szirmai József 319
 Szlatky Mária 113
 Szlávik Ferenc 483
 II. Szolimán 189, 195
 Szombathelyi Tamás 53, 55
 Szomory Dezső 557
 Szontagh Gusztáv 111, 292, 669
 Szophoklész 86, 247–249, 256, 338, 340
 Szőcs István 527
 Szőke György 83, 85, 722–723, 725
 Szöllősi Zoltán 98
 Szöllősy András 670
 Szőnyi Etelka 630
 Szőnyi György Endre 9–10, 768
 Szőnyi Ottó 394
 Szörényi László 319, 729, 769
 Szőri József 349
 Szövérfy József 405
 Sztálin, Joszip Visszarionovics 208, 210
 Sztárai Mihály 616
 Sztójai Döme 739
 Szuromi Lajos 381, 763–764
 Szűcs István 276
 Szűcs Jenő 16, 288–289, 291, 592
 Szvatopluk herceg 396–397, 400

 Tabacco, Giovanni 395–396, 399
 Tacitus, Publius Cornelius 23
 Tagaut, Jean 57
 Taille, Jean de la 57
 Taine, Hippolyte Adolphe 80, 737
 Tairov, Alekszandr 525
 Takács Béla 113–114
 Takács József 562
 Takáts Gyula 34
 Takáts Sándor 611
 Tállyai Pál 381
 Tamás Aladár 525
 Tamás Attila 592, 722
 Tamási Áron 32, 523–524, 528, 557, 564,
 738–739
 Tánács Mihály 288–289, 746
 Tanner, Georg 256
 Taraszov, D. J. 328
 Tardy Lajos 23
 Tárkányi Béla 548
 Tarnai Andor 112, 556, 765
 Tartler, Marcus 105
 Tasi József 233, 383, 585, 725
 Tasso, Torquato 82, 225, 267, 269, 277, 292
 Tatai Antal 50, 55
 Tatár Péter 235
 Tăutu, A. 401

Taxner-Tóth Ernő 149
 Taylor, A. E. 4
 Téglás János 226
 Téglásy Imre 245, 768
 Telegdi Kata 617, 760–761
 Telegdi K. Lajos 236
 Telegdi Miklós 645, 768
 Telegdi Pap Sámuel 120
 Telegdy Mihály 760
 Telegdy Pál 760
 Teleki Ádám 662
 Teleki József 555
 Teleki László 435, 443, 743
 Teleki Sámuel 1, 129, 141
 Temesvári István 615
 Temesvári Pelbárt 54, 391
 Temple 147
 Tennyson, Alfred 74, 677
 Terentius, Publius T. Afer 474
 Tersánszky Józsi Jenő 28, 34
 Teslér László 153, 160
 Deutsch, Friedrich 524
 Thackeray, William Makepeace 361
 Thalberg, Sigismund 438
 Thaly Kálmán 236, 375
 Thébai Pál 405
 Theognisz 225
 Theokritosz 248
 Theoprasztosz 379
 Theszpisz 474, 670
 Thierry, Agustin-Jacques-Nicolas 670, 673
 Thinsz Géza 674–675, 680–681
 Thomas Ferdinánd 19
 Thomasius, Christian 316
 Thomson, G. 9, 11
 Thoroczkai István 238
 Thuküdidész 338–341
 Thuróczi László 482–483
 Thuróczy János 52, 99–101, 769
 Tibullus, Albius 248
 Tieck, Ludwig 106
 Tihanyi Lajos 525–526
 Timkó Imre 401–402
 Tinódi Sebestyén 246, 410, 417, 611–614,
 626–627, 633, 762, 768
 Tisza Kálmán 682, 686, 689, 743–745
 Tiziano, Vecellio 13
 Tjäder, P. A. 680
 Toldalagi Pál 34
 Toldy Ferenc 43–45, 55–56, 65, 149, 151, 240
 285, 287, 299, 301, 307, 317, 343, 365, 409,
 549, 653, 656, 733
 Tollinger, Wolfgang von 312
 Tolnai Dali János 114

- Tolnai Gábor 34, 234, 316, 555–556, 761, 767
 Tolnai Lajos 170, 727, 729
 Tolnai Pap István 113
 Tolnai Vilmos 372
 Tolomeus, Claudius 254
 Tolsztoj, Alekszej 203
 Tolsztoj, Lev 77, 205, 213, 217
 Tombácz János 391
 Tompa László 523
 Tompa Mihály 299–300, 303–304, 308
 Tompos Cs. Erzsébet 393–394, 404
 Topelius, Zacharias 675
 Tordai Zádor 118, 234
 Tornallyay Gedeon 319
 Tosques, Francesco 315–316
 Tótfalusi Kis Miklós 119–120, 555–556, 654, 765, 767
 Tóth Árpád 28–29, 82, 224, 527, 551
 Tóth Béla 522
 Tóth Dezső 105, 150, 158, 289, 607, 730–735, 756
 Tóth Ede 289
 Tóth Éva 630
 Tóth Gáspár 437, 672
 Tóth István 768
 Tóth László 554
 Tóth Lőrinc 108
 Tóth Sándor 118, 231, 233
 Tóth Tibor 768
 Tóth Zoltán 397
 Toussaint, Daniel 60
 Toynbee, Arnold Joseph 467
 Tozzi, Pietro Paolo 266–267
 Tőkei Ferencné 429
 Tömörkény István 349, 391, 557
 Török Gyula 387
 Török József 55
 Török Sándor 523
 Török Sophie 34
 Törös János 646
 Tózsér Árpád 409
 Tragener, Franz 641
 Trattner Mátyás 42, 139
 Trefort Ágoston 744
 Tretyakov 206
 Trinkaus, Charles 3, 11
 Trissino, Giangiorgio 314
 Trockij, Lev Davidovics 202, 328
 Turák János 123
 Turenne, Henri de la Tour d'Auvergne 186, 190, 196
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 676
 Turnèbe, Adrien 247–248
 Turóczi-Trostler József 106, 110, 251, 257, 259, 650
 Tuttle, E. F. 257
 Tverdota György 561, 721, 725
 Tzara, Tristan 525
 Udvarhelyi Miklós 441
 Ugrin Aranka 123, 373–375, 377
 Uhlirz, Margaret 398, 400
 Uitz Béla 525–526
 Újfalvi Imre 618
 Ulhardus, Philippus 257
 Ullmann Móric 435
 Ulrich Ede 520
 Ulrich, Szent 542
 Uncius Lénárt 248
 Unger 737
 Ungvári Tamás 215
 Uray Piroska 111, 381, 766–768
 II. Urbán 542
 Urbán Aladár 107
 Uzsa János 757–758
 Úrményi Ferenc 435
 Vacarescu, Helene 455
 Vachott Kornélia 667–668
 Vachott Sándor 668
 Váci Mihály 97–98
 Vadas József 234
 Vadianus, Joachim 129, 310–315
 Vaganay, H. 259
 Vágó József 724–725
 Vágó Márta 568, 576, 578–580, 721, 724
 Vahot Imre 300, 303, 430, 433, 439, 441–442, 671
 Vajda György Mihály 371–373, 771
 Vajda János 28, 70, 389–391, 685, 689, 729
 Vajda Péter 671
 Vajkovics Imre 319
 Vajthó László 226, 656
 Valaitis, Sigismund 328, 330
 Válaszuti András 643
 Valéry, Paul 286
 Valgrisió, Vincenzo 257
 Valkai András 615, 617, 624, 628, 653, 655
 Valla, Lorenzo 253, 314
 Vallagusa, Georgius 254
 Vályi Nagy Ferenc 114
 Vantaggi, Rosella 402
 Vantuch, Anton 246
 Várady Gábor 742
 Várady Imre 282
 Várady Szabolcs 85

- Várdai Béla 563
 Várday Kata 760–761
 Varga Ervin 725
 Varga Imre 239, 766, 769
 Varga József (író) 540
 Varga József (irodalomtörténész) 745
 Varga Kornélia 630
 Varga László 245
 Vargas Llosa, Mario 527
 Vargha Balázs 176, 381, 757
 Vargha Gyula 389
 Vargha Kálmán 171
 Varjas Béla 112, 123, 342, 548, 607, 627–629, 634, 761–762, 764–770
 Varjú Elemér 397
 R. Várkonyi Ágnes 669, 673, 762, 765
 Varro, Marcus Terentius Reatinus 252
 Varsányi György 628
 Vas Andor 432
 Vas Gereben 170, 297, 746
 Vas István 34–35, 73, 97, 236, 238–239, 387, 721–722, 724–725
 Vas József 7
 Vas Zoltán 630
 Vásárhelyi Judit 250, 335, 379, 765, 767
 Vásáry István 15, 22
 Vasoli, Cesare 767
 Vass Bertalan 20
 Vass György 344
 Vass László 700
 Vasvári István 324
 Vay Ádám 547
 Vayerné Tóth Rózsa 764
 Vayerné Zibolen Ágnes 37
 Vehe-Glirius, Matthias 767, 770
 Velencei Katalin 114
 Vér Andor 455
 Verdi, Giuseppe 439
 Veres András 730
 Veres Péter 27, 234, 725, 756
 Veress Dániel 465, 527
 Veress Endre 535
 Vergerio, Pier Paolo 652
 Vergilius (Publius Vergilius Maro) 82, 103, 125, 135, 192, 225, 248, 252, 260, 267–268, 276–277, 346, 405, 468–469, 473, 484, 612
 Verlaine, Paul 464
 Vernet, Claude-Joseph 37
 Verseghy Ferenc 108, 143, 145, 373, 386
 Vértes Edit 299
 Vértesi Arnold 684
 Vészi Endre 34
 Vettori, P. 247
 Vezér Erzsébet 381–382, 592, 597
 Vico, Giambattista 250
 Vida, Girolamo 314
 Vigny, Alfred de 463
 Vikár Béla 676
 Vilkovský, Jan 400
 Villon, François 80, 527, 661, 720
 Vince, Szent 407
 S. Vince Edit 742
 Vincenti Gusztáv 520
 Vineá, Ion 525
 Virág Benedek 385–386
 Virágh László 762, 768
 Vischer, Theodor 203, 211
 Vistarchi, Giuseppe 266
 Vitályos László 121
 Vitéz János 5, 769–770
 Vitkovics Mihály 20, 43, 46, 376
 Vives, Ludovicus 126, 262, 652
 Vizkelety András 261
 Voinovich Géza 293–294, 297
 Voit Krisztina 686, 757
 Vokál, Ján Václav 642
 Volf György 49, 543–544
 Volpe, Galvano della 562
 Voltaire (François-Marie Arouet) 145, 164–167, 169, 420, 659–660, 664, 667
 Vondruška, Isidor 402
 Vossler, Karl 316
 Völker, Klaus 215, 221
 Vörös Károly 742, 745–746
 Vörösmarty Mihály 43–44, 73, 75–76, 81–82, 93–94, 105–110, 149–163, 224, 235, 297, 300–302, 304, 372, 386, 435, 457, 460–462, 714, 727, 730–734, 746, 759
 Vujicsics D. Sztóján 771
 Vukovics Márton 482
 Waagen 670
 Wacha Imre 295
 Wagner, D. 247
 Wagner Ferenc 301
 Wagner, Richard 372, 571, 677
 Waldapfel József 38, 137, 332, 370, 557, 699, 738
 Wallenstein, Albrecht 189
 Walsh, J. 247
 Walzel, Oskar 737
 Wangermann, Ernst 168
 Warren, Austin 200, 562
 Wass János 645
 Wass Mihály 645
 Wathay Ferenc 768
 Watteau, Antoine 424–425
 Weber Artur 318

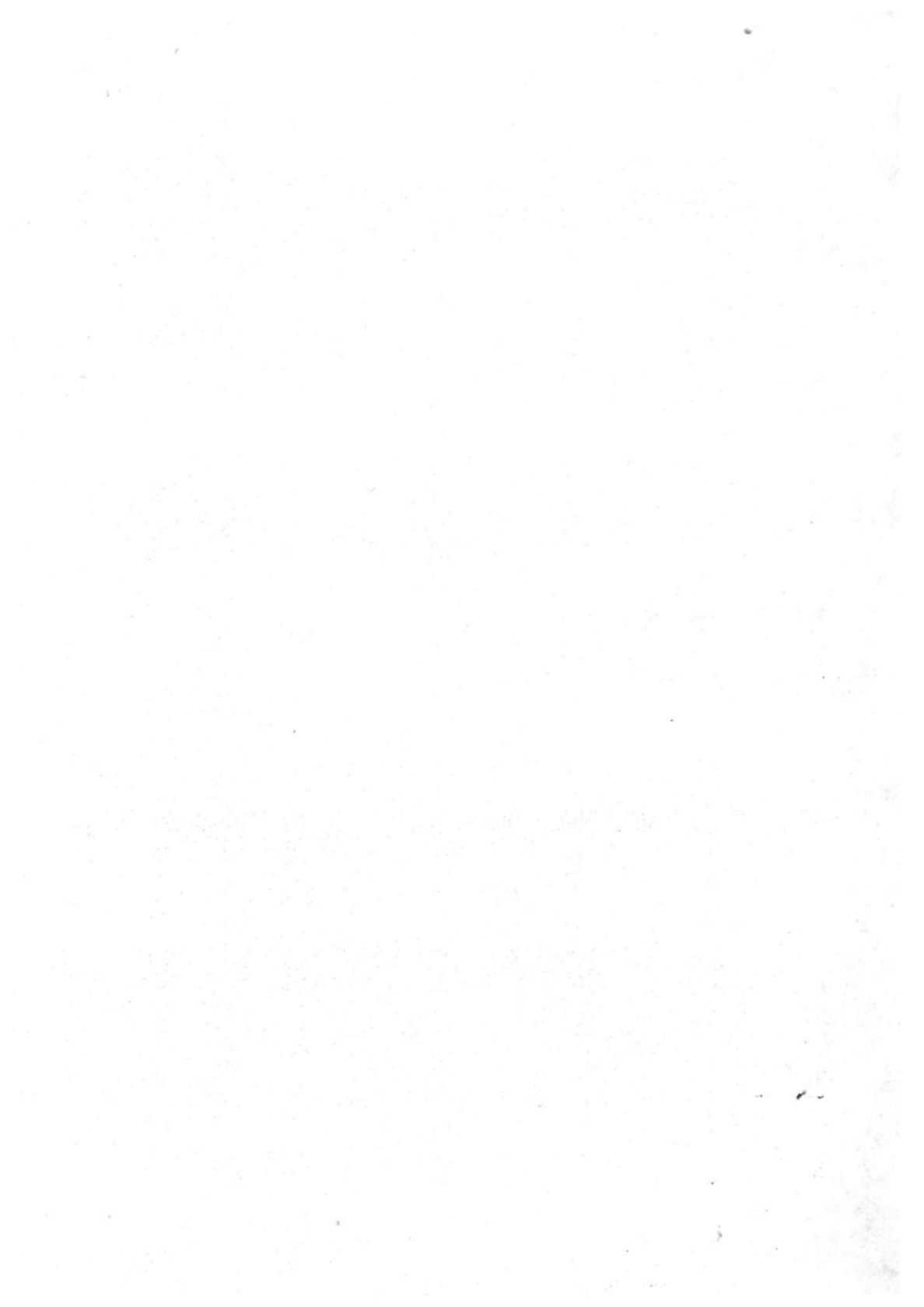
Weinberg, William 540
 Weissbach, C. 316
 Weiszberger Imre 517
 Wellek, René 200, 562
 Wells, Herbert George 525
 Wellwarth, C. E. 712
 Welzig, Werner 769
 Wenkheim Béla 672
 Weöres Sándor 34, 97–98, 387, 413, 417–418,
 557, 673, 680, 709, 759
 Werbőczy István 289–290, 600
 Werner, Carl 524
 Werner, Ernst 401
 Wertheimstein 692
 Wesseler, M. 252
 Wesselényi Miklós 17, 93, 109, 757
 Westhemerus (Westheimer), Bartholomaeus 615
 Whitman, Walt 383, 678
 Widman, Hans 639
 Wile, Nikolas von 651
 Williams, Georg H. 769
 Wilpert, Gero von 200
 Winckelmann, Johann Joachim 549
 Windischgrätz Lajos 28
 Winterberg 692
 Wirsén, David af 677
 Wittschier, H.-W. 248–249
 Wittstock, Erwin 524
 Wojciechowski, Tadeusz 393, 398
 Wolf-Ferrari, Ermanno 693
 Wolf, Friedrich 221
 Wolf Károly 428, 441
 Wolff, L. 338, 340
 Wolfgang, Martin 641
 Wolphardus, Adrianus 128–129, 314
 Wolphardus, Hilarius 130, 134
 Wordsworth, William 170
 Worringer, Wilhelm 737
 Wölfflin, Heinrich 364
 Wrangel, Karl Gustav 186, 190, 196
 Wundt, Max 737

Xantus János 437
 Xavéri Szent Ferenc 474
 Xenophon 127
 Xerxes 191, 197

Zádor (Stettner) György 107
 Zágoni István 523
 Zákonyi Mihály 49–50, 52
 Zalka Máté 328, 369, 541
 Zamaria, Ferdinand 310
 Zamojszki, Jan 332, 334
 Zazius, Ulrich 125
 Zathureczky Gyula 239–240
 Zay Anna 547–548
 Zechenter Antal 145
 Zelk Zoltán 34
 M. Zemplén Jolán 756
 Zemplényi Ferenc 763
 Zerffi Gusztáv 674
 Zilahy Lajos 27, 34
 Zillich, Heinrich 524
 Zimányi József 110
 Zimmermann, Franz 524
 Zimmermann Lajos 513, 517, 520
 Zoerard, Szent 393–408
 Zola, Émile 210, 212
 Zolnai Béla 97, 240, 247
 Zoltai Dénes 234
 Zombori Antal 310
 Zombori István 763
 Zoppi, Agostino 282
 Zoppi, Fabio 282
 Zoroaster 2
 Zosimus apát 401–402, 406
 Zoványi Jenő 761, 770
 Zrínyi Ilona 424
 Zrínyi Miklós (XVI. sz.) 189, 195, 311–312
 Zrínyi Miklós 80, 82, 110, 185–198, 225,
 266–284, 292, 391, 410, 417, 490, 557, 643,
 762, 768
 Zrínyi Péter 185–186, 189, 195
 Zucchini, Giampaolo 769
 Zvara, Juraj 552
 Zsámboky (Sambucus) János 2, 125, 131–132,
 135, 245–265, 313, 616, 768, 770
 Zsigmond király 100, 651–652
 Zsirai Miklós 24
 Zsoldos Benő 338
 Zsoldos Jenő 240, 757
 Zsolt Béla 29
 Zsombori József 346–348

NEOPLATONISTA MOTÍVUMOK JANUS PANNONIUS ITÁLIAI
KÖLTEMÉNYEIBEN

A magyar Janus-kutatás ez ideig meglehetősen elhanyagolta az eszmetörténeti vizsgáldást. Az alapvető munkák, így Huszti József monográfiája (Janus Pannonius, Pécs 1931), Gerézy Rabán, Ábel Jenő, Horváth János, Kardos Tibor és mások művei – bár sok új eredménnyel gazdagították a kutatást – nem fordítottak kellő figyelmet arra, hogy fejlődésükben mutassák be Janus Pannonius költeményeinek eszmevilágát, a legtöbb ezzel kapcsolatos munka az általánosító leírás szintjén mozog, s meglehetősen kevés költemény elemzésén alapul. Janus neoplatonizmusát mindmáig csak Huszti József vizsgálta összefoglaló ígérennyel (Minerva, 1924. 6–10. sz.), de konkrét elemzéseket ő sem végzett, a hangsúlyt főleg a biográfiai kapcsolatok feltárására helyezte. A Janus-évfordulóra megjelent kötet (Janus Pannonius, Bp. 1975.) sem tisztázta megnyugtatóan ezt a kérdéskört.

Indokoltnak látszik tehát, hogy kísérletet tegyünk annak kimutatására, milyen filozófiai hatások érték Janus Pannoniust itáliai tanulóévei alatt, abból a feltevésből kiindulva, hogy ezek tendenciaszerűen a neoplatonizmus irányába mutatnak.

*

Janus Pannonius egyik tréfásan komoly költeményében az epigrammaíró Martialis kapcsán arról értekezik, hogyha a szent öreg (Homérosz) lelke Enniusba szállott, akkor ő is igyekszik kiérdemelni Martialisét, a sajátját pedig szíves örömet elengedi: *Mentem certe ego si tuam merebor, iam nostrae dabo, crede, commeatum.*¹ Az epigramma a lélekvándorlásról szóló tanítás korai ismeretét bizonyítja, s figyelemre méltó abból a szempontból, hogy Janus Guarino iskolájában már jelentős filozófiai műveltséggel bírt. Guarino oktatási gyakorlatában ugyanis a „retorikai kurzus össze volt kapcsolva a filozófiába való bevezetéssel.”² Nemcsak Cicero retorikai műveit tanulmányozták, hanem Cicero közvetítésével megismerkedtek a görög filozófusok alapvető tanításaival, sőt később eredetiben tanulmányozták Platónt és Arisztotelész műveit. „A retorika tehát Guarinónál, akárcsak az antik nevelésben, filozófiává szélesedett ki”³, Guarino iskolájának retorika-centrikus vonása mindenestre „Janus kulturális tudatának kialakulása szempontjából irányító jellegű”.⁴ Janus még kezdő ferrarai diákként hallhatta Guarinónak retorikáról szóló fejtegetéseit, melyek szerint a retorika az ember földi hatalmának kritériuma, s azt a nagy jelentőségű gondolatot, hogy az ember istennek értelemben és istenségben egyaránt osztályosa (*rationalis divinitatisque particeps*), mintegy földi isten (*quasi in terris deus*), „qui terrena, marittima, qui caelestia superque caelestia cognosceret, quid tot tantarumque rerum cognitio alioquin inter mortua profuisset, nisi sensa illa, motus animorum consiliaque proferret, communicaret

¹ A költemények számozásában általában a Teleki–Kovácsnay corpus számozását követjük. Más kiadásra külön hivatkozunk. T–K. I. 241.

² HUSZTI József: Janus Pannonius, Pécs 1931. 21.

³ Uo.

⁴ KARDOS Tibor: Janus Pannonius hivatástudata és költészete In: Janus Pannonius, Bp. 1975. 22.

et in auris aliorum participanda diffunderet”.⁵ Guarino végül is eljut az emberfogalom olyan értelmezéséhez, mely szerint „... homo divinitatis particeps factus quidam mortalis ac terrenus deus creatus esse videatur”.⁶ Guarino retorika-interpretációja a görög kalokagathiának elfogadását jelenti, s párhuzamos azokkal a gondolatokkal – amennyiben valamiféle metafizikai lényeggé emeli a retorikát –, amelyeket Plátón a *Lakomában* és a *Timaios*ban fejteget, melyek szerint a szépséghez való felemelkedés az ember isteni teremtő gesztusa révén valósul meg, miután megismerte a világban uralkodó matematikai harmóniát. Guarino értelmezésében a szépséghez a retorikán keresztül vezet az út, s ezen a módon teljesebben ki az ember istenhez hasonlósága teremtő képessége.

Guarino a maga eklektikus filozófiai elveit – elsősorban természetfilozófiára és morális bölcseslethez kell gondolnunk – a klasszikus görög–latin auctorokból vonta el: Ptolemaioszból, Arisztotelészből, Ciceróból, Plutarkhoszból és Platónból. E két utóbbi görög auctor kiemelt helyet foglalt el Guarino oktatási gyakorlatában; ő maga is előszeretettel fordította Plutarkhoszt, s így szinte törvényszerű, hogy Janus Pannonius egy esztendei görög tanulmányok után már önálló fordításokkal kísérletezik: „Quid litteras graecas quam avide arripuit, quas velut diuturnam sitim explere cupiens uno anno a primis eius linguae rudimentis ita prorsus hausit, ut graeca volumina in latinum converteret, et de Graecorum Latinorumque poetarum excellentia velut certissimus et aequissimus arbiter iudicaret.”⁷ Tudjuk, hogy Ferrarában kezdett Plutarkhoszt fordítani, s „talán éppen ilyen Plutarchus életrajzaiból való fordítást látott annakidején Janus tollából Sambucus Veronában Guarino javításaival”.⁸ Padovában pedig már önálló, nyilvánosságra szánt fordítással áll elő, 1456-ban a *De capienda ex hostibus utilitate*, 1457-ben a *De curiositate* c. részeket fordítja le Plutarkhosz Moráliájából.⁹

Nem elhanyagolható az a hatás, amelyet a ferrarai diákok alatt megismert plutarkhoszi életmű gyakorolt Janus Pannoniusra. Plutarkhosz műveinek sajátosan heterogén szellemi materiájában éppen úgy fellelhetők a klasszikus görögség, mint a keleti, nevezetesen az egyiptomi hagyomány elemei. Nem követi szorosan egyik filozófiai irányzat tanításait sem, de ha mégis valamely filozófus tiszteletéről beszélhetünk Plutarkhosznál, akkor az egyértelműen Plátón, kinek filozófiájából az istenségről szóló tanítást és az ideatant gyakorta idézi. Ez a filozófiai szinkretizmus, amely már nem annyira a görög, mint inkább az alexandriai iskolára jellemző, teremti meg azt a szellemi alapot, melybe megkapaszkodhatnak Janus neoplatonista szemléletének gyökerei. Az alexandrinizmus a maga heterogén, keletre és nyugatra egyaránt tekintő, vallást és filozófiát kibékíteni akaró törekvésével egy olyan egyetemes filozófiai rendszer megteremtését tűzte ki célul, melynek lényege minden nemzet, vallás és filozófiai irányzat univerzális egysége. Az alexandriai iskola nagy hatású filozófusa, Plótinosz szintetizálja ezeket a sokirányú törekvéseket, melyek közt éppen úgy megtalálhatók Mózes, Püthagorasz, Zoroaster, a Corpus Hermeticum, Anaxagorasz gondolatai, mint Platónéi. Plátón neve alatt terebélyesedett ki ez a neoplatonistának nevezett eklektikus irányzat, melynek a reneszánszban olyan vehemens apologétája akadt, mint Gemistos Pleton, s olyan mecénása, mint a firenzei Accademia Platonicát létrehozó Cosimo Medici, kinek álmait Janus ifjabb kortársa, Marsilio Ficino váltja valóra.

A reneszánsz újplatonizmus Janus Pannonius egész életét végigkíséri, Ferrarától egészen Medvevárig. Itáliai korszakában – egzisztenciális élményalap híján – a neoplatonikus eszmévilág egyes gondolatai még nem értek filozófiai igazsággá, de már ekkor kereste azt a világnézeti – filozófiai alapot, amely a középkori, immár aktualitását veszített skolasztikus világnép helyére egy új, az individuum cselekvési szféráit messze kitágító, racionális és spirituális igényeket egyaránt kielégítő gondolkodási rendszert állít. A humanizmus megingatta ugyan Janus vallásosságát, de ez nem jelentett

⁵ Idézi KARDOS T.: i. m. 23.

⁶ I. m. 35.

⁷ ÁBEL Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Bp. 1889. Battista Guarino Bertuccióhoz írt levele 206–207.

⁸ HUSZTI: i. m. 155.

⁹ Uo.

egyben hitetlenséget is. Korai antiklerikalizmusának sokat idézett bizonyítéka, a „Nemo religiosus et poeta est” sentenciája nem támasztja alá azt a Huszti József óta kísértő prekonceptiót, miszerint Janus „a pogány tanulmányok hatására” ateistává lett volna.¹⁰ (Erről a *religiosus* szó szemantikája győzhet meg bennünket: tévesen fordítják *hivő* értelemben, mivel inkább a vallás formális kötöttségeit vakbuzgón teljesítő embert jelöli. Még leginkább az *ájtatos* vagy *vakbuzgó* kifejezés adja vissza a szó eredeti jelentését.) Ha Janus hite és költészete között nem is tátongott szakadék, annyit mindenesetre el kell ismerni, hogy az antik mitológia mélyen átélt mítoszai, az emberi alkotó tevékenységet szinte teremtettségű gesztussá emelő reneszánsz individualitás nem férhetett össze a keresztény hierarchia Szent Tamás-féle skolasztikus dogmarendszerével. Az egymással harcoló régi és új eszmék kibékítésére a neoplatonizmus lett volna hivatott, mivel nem annyira a szervesen újat kezdés, mint inkább az egymással küzdő elveket összebékítő szintézis igényével lépett fel, s ilyen tekintetben a reneszánsznak egyik sajátos világnézeti aspektusát jelenti, amennyiben „a reneszánsz nem diametriális ellentéte a középkornak, nem tagadása a megelőző korszaknak, hanem egy új értékrend, elsősorban a kultúra összetevőinek más, újszerű elrendeződése”.¹¹ Jellemző példa lehet erre az Arisztotelész–Platón elsőbbségéről folytatott közel három évtizedes vita Bessarion-féle lezárása, „aki valósággal újra felfedezte Platont a latinoknak, anélkül, hogy Aristotelest a világból kiiktatni igyekezett volna.”¹² Bessarion tehát végeredményben a Szent Ágoston által elkezdett utat folytatta, aki Platón filozófiai műveiből a keresztény dogmarendszert támogató érvek sorát vonta el.

Nem kívánjuk a középkori hagyományt részletesen ismertetni, csupán utalni szeretnénk arra, hogy a neoplatonizmus nem a reneszánsz találmánya.¹³ A kereszténység egyes misztériumai, a szentháromság tana, a logosz inkarnációjáról és a lélek halhatatlanságáról szóló tétel mind neoplatonista tanításokat követ. Scotus Eriugena panteisztikus miszticizmusa is innét táplálkozik, mely szerint a halandó lények *resolutio* útján válnak ki az istenségből és *reversio* útján egyesülnek újra vele. Mindezeket, a végső soron Plótinoszra visszavezethető eszméket arab és zsidó neoplatonisták közvetítették, s hatásuk alól nem vonhatták ki magukat még az olyan egyházi gondolkodók sem, mint clairvaux-i Szent Bernát vagy Abelard, sőt még maga Szent Tamás sem. Attól kezdve, hogy Augustinus misztikája rányomta a kereszténységre a neoplatonizmus bélyegét, számolnunk kell ennek a filozófiai irányzatnak „theologia Platonica” értelemben vett jelenlétével. Danténál például arányosan jelentkezik a keresztény teológiai rendszer és a neoplatonizmus: az *Isteni Színjátékban* a Pokol és Purgatorium az előbbit, míg a Paradicsom az utóbbit követi, amennyiben a pokol felépítése, a bűnök rendszerezése stb. a hagyományos középkori teológikus szemléletet tükrözi, míg a mennyek struktúrájában újplatonikus hatások is felismerhetők. A középkori platonista hagyomány nem idegen a reneszánsz neoplatonizmustól, mint ahogy a középkor sem idegenkedett Platont teológusként értelmezni (ugyanazt teszi Ficino, aki Platón műveiben a lélek istenhez vezető útját ismeri fel).¹⁴ A reneszánszban mindössze egy súlypontbeli eltolódás történik Platón javára.

Fontos szerepet játszhatott ez a középkori platonista hagyomány is – természetesen az iskolai auctorokra támaszkodó filozófiai képzés mellett – Janus Pannonius neoplatonista érdeklődésének kialakulásában. Ez a platonizálódás, mely kezdetben világképének bizonyos panteisztikus vonásaiban jelentkezik, jól kitapintható költészetének itáliai szakaszában – persze a nagy horderejű irodalomtörténeti konzekvenciák esélye nélkül. Olyan iskolás hatásról van szó, mely későbbi világnézeti

¹⁰ I. m. 122.

¹¹ KLANICZAY Tibor: A reneszánsz korszakolása és értelmezése, in: Hagyományok ébresztése Bp. 1976. 282.

¹² HUSZTI J.: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Minerva 1924. 6–10. sz. 167.

¹³ HUSZTI J.: i. m.

¹⁴ KLANICZAY Tibor: A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban. In: Hagyományok ébresztése. Bp. 1976. L. még: Charles Trinkaus: „In our image and likeness” Humanity and divinity in Italian humanist thought. London, 1970.

fejlődésében meghatározó erőként jelentkeznek. Az Itáliában keletkezett költeményeiben tükröződő rendkívül heterogén filozófiai gondolathalmaz nem alkot ugyan összefüggő, zárt rendszert, de figyelemre méltó, hogy ezek az innen-onnan összeszedett motívumok szinte kivétel nélkül beépültek a neoplatonizmus hatalmas centójába az olyan gyakorlatiasabb tudományággal együtt, mint pl. az asztrológia, mellyel Janus szintén itáliai évei alatt ismerkedett meg.¹⁵

A fentebb említett epigrammában szereplő pythagoreus lélekvándorlóstan – mely egyébként szervesen beépült a neoplatonizmus filozófiájába – több itáliai költeményben is fellelhető. Igaz, gyakran nem egyéb mint egyszerű retorikai közhely, mivel még egyazon költeményen belül sem alkot valamilyen koherens rendszert. A fiatal Janus poeta doctus voltára büszke, s szinte impozáns módon dobálózik az egyes filozófiai iskolák tanításaival, melyek közül nem egy éppen a retorika formai köntöséből önállósul világnézeti szemléletté. Ilyen a költészetében gyakorta ismétlődő lélekvándorlás-motívum, mely a magyarországi neoplatonista versek eszmevilágát anticipálja. Lehet, hogy az *Ad poetam Martialem*-ben ez a tanítás még egyszerű topikus variáns, csupán egy a sok lehetséges filozófiai alternatíva közül, miként azt a sok feltételes értelmű mellékmondat is érzékelteti: *Quin si vera senis silentiosi, / Est sententia . . . / Si mixtus sacer Ennio est Homerus . . .*. Mindenesetre a *senex silentiosus* (Püthagorasz) sententiája lassanként kezd filozófiai igazsággént is szimpatikussá válni, magában hordozván a lélek metamorfózisának óhajtott lehetőségét:

Si mihi fas esset, quod Dis licuisse quibusdam
Traditur, in facies vertere membra novas;
Non vaga tu volucris fieres, nec turbidus amnis,
Non in flagrantis arbor itura focus;
Sed crocus aut smilax mollis, vel amaracus herba,
Sed Cephisiades, Oebalidisve fores.¹⁶

De még ez is csak nosztalgikus vágykép; az antikvitás isteneinek megadatott jog evilági irrealitása nyilvánvaló: *Nunc homini quoniam non est data tanta potestas*.¹⁷

Egy másik költeményében azonban – úgy tűnik – a *si mihi fas esset* szubjektív óhaja már filozófiai szemléletté érett (Ad Borsium Estensem, Marchionem Ferrariae, Ioannes De Gaibana, Per Janum Pannonium): *Quidquid ero, aut rursus me membra humana tenebunt, / Sive fugax cervus, sive volucris ero*.¹⁸ Az emberi lélek halál utáni reinkarnációjának különböző alternatívái (*rursus membra humana – cervus – volucris*) az emberi–állati lét eltérő szférái, az *anima* megtestesülésének végtelen lehetőségét érzékeltetik, ez pedig filozófiailag nem más, mint az *anima universalis* emberbe zárt, majd onnan a halállal kiszakadt darabjának permanens metamorfózisa.

Ezekben a költeményekben a neoplatonikus képzetek még nem létfilozófiai természetűek. Itt még nyoma sincs az *anima–corpus* tragikusan színezett ellentétének – erre majd a magyarországi elégiák szolgálnak tanulságos és szép példával –, de a lelket már olyan felsőbbrendű szubsztanciaként szemléli, olyan kozmikus távlatokban helyezi el, ami valójában egy immanens világképet feltételez, melyben nem a radikális természetfeletti irányítás, hanem a belső öntörvényű erők uralma érvényesül. A lélek ilyen felfogása analóg azokkal a gondolatokkal, melyeket Platón a *Timaios*-ban fejtet.¹⁹ Janus

¹⁵Erről tudósít Baptista Guarino Bertuccióhoz írt levele: „ . . . ipse non contentus sola poetarum et rhetoricorum cognitione, ad mathematicas disciplinas et physicae partes ac omnium virtutum moralem Philosophiam traduxit animum”. Mathematica disciplina alatt elsősorban asztrológiát értettek az antikok és humanisták egyaránt. ÁBEL J.: Adalékok . . . 207.

¹⁶T–K. II. 15. 169–74. (Threnos in Racacium cubicularium)

¹⁷Uo. 183.

¹⁸Erre vonatkozóan I. G. M. A. GRUBE: Plato's thought. London, 1970. 142–143. és 164–165. A. E. TAYLOR: Platonism and its influence é. n.

¹⁹L. GRUBE i. m.

valószínűleg ismerte ezt a munkát, ha máshonnan nem, Chalcidikus VI. századi fordításából, mely évszázadokon keresztül kézikönyv volt, s nyilván Guarino iskolájában is forgatták. Egyébként a lélek egyetemes felfogása, az *anima universalis* tétele a középkori averroizmus egyik alapvető gondolata volt, s hatásával akkor is számolnunk kell, ha pillanatnyilag – perdöntő bizonyítékok híján – csupán a feltételezés szintjén fogalmazzuk meg.

A lélek uranikus létét szemlélteti Janusnál a csillag, a halhatatlanság ősi toposza: ég és föld ellentétes viszonyrendszerében: *Iaceat licet hoc sub marmore corpus / Nomen in orbe tamen, superis mens vivit in astris.*²⁰ A példa azonban nem egyedülálló. Egy másik epithaphiumában²¹ a lelket nem csupán a csillagokhoz vezeti vissza, hanem egyenesen onnan származtatja: *Mens quoque sidereas, qua venerat, ivit ad arces.*

Figyelmet érdemel, hogy Janus makacs következetességgel használja az *astra* kifejezést az elsődlegesen sugalmazott *coelum* helyett. A keresztény teológiában meghonosodott *coelum*mal ellentétben az *astra* kozmikus, helyesebben asztrológiai vonatkozású kifejezés, mely a lélek eredeti lakhelyét jelenti. A neoplatonista filozófiában kezdet és vég kiindulópontja a *circulus lacteus*, amelyről a lelkek a földre szállanak (vö. *qua venerat*) és ahová visszatérnek (vö. *sidereas ivit ad arces*), hogy ott a tiszta csillagzatok égi urával egyesülve részesüljenek a fény fejedelmének dicsőségéből.²² Mantegnához írt sorai (Laus Andreae Mantegnae, pictoris Patavini)²³ még egyértelműbben sugallják ezt a gondolatot: *Ilicet, accitus superas transibis ad arces, / Qua patet astriferae, lactea zona, viae.*

A neoplatonista filozófiában a tejút az istenséggel egyesült lélek lakhelye, ahonnan lefelé ereszkedve az egyes planétáktól felveszi jellemző tulajdonságait.²⁴ Saturnustól az értelmet (*rationem et intelligentiam*), Jupitertől a cselekvő erőt (*Vim agendi*), Marstól a bátoságot (*animositatis ardorem*), a Naptól az ízlést (*sentiendi opinandique naturam*), Venustól a vágyakozás képességét (*desiderii vero motum*), Mercuriustól a művészetre való hajlamot (*pronuntiandi et interpretandi quae sentiat*), a Holdtól pedig a testi léthez szükséges fizikai tulajdonságokat (*naturam plantandi et augendi corpora*). A hét planéta közül kiemelt fontosságú a Mercurius bolygó, melynek szférájában (a geocentrikus világkép rendszerében Mercurius a második szférában kering) a lefelé szálló (*descensus*) lélek művészi képességeket nyer. Mercurius (Hermész) egyébként a görög mitológiában is a lant prótosz heuretésze, tágabb értelemben minden művészet feltalálója, aki teknőc páncéljából készített hangszerével engesztelte ki Apollónt ellopott marhááért. A mitológiában Hermész, a planéták közül pedig Mercurius a művészi ingenium ős-principiuma, így előfordul, hogy bolygó és antik istenség képzele úgy szölván teljesen egybeeső, miként ezt a reneszánsz képzőművészeti alkotások is bizonyítják.²⁵ Mantegna mercuriusi származására egyébként a fent idézett költeményben találhatunk példát: *Num te Mercurius divina stripe creavit?*²⁶ Bolygó és antik istenség eme kettős aspektusával sok más esetben találkozhatunk Janus költészetében. Többnyire a *Phoebus* nevet használja ilyen értelemben: egyrészt mint a művészet védnöke (Apollón) másrészt mint bolygó – istenség (Sol) jelentésben (erre egyébként már az antikvitás is számtalan példával szolgál). Nem hagyható figyelmen kívül e jelenség képzőművészeti vonatkozása sem; gondoljunk csak a reneszánszban oly népszerű bolygó-trionfo ábrázolásokra (Magyarországon Vitéz János esztergomi palotájában találtak ilyen freskókat),²⁷ melyek képzőművészeti hatásával is feltétlenül számolnunk kell, annál is

²⁰ ÁBEL J. i. m. 121.

²¹ T–K. I. 386.

²² J. J. BACHOFEN: A mítosz és az ősi társadalom Bp. 1978. 58.

²³ T–K. I. 2. 29–30.

²⁴ Macrobius nyomán. Commentarii in Somn. Scip. I. XI. 14–16.

²⁵ Hermész-ábrázolások: Mantegna Parnassusa, vagy gondoljunk az ún. bolygó-trionfokra. Ehhez hasznos irod. NAGY Zoltán: Vitéz János művészeti alkotásai J. Pannonius műveiben. In: Janus P. Bp. 1975. 273. Továbbá: PANOFSKY E.: Studies [Ikonology. New York 1962.]

²⁶ I. költ. 17.

²⁷ PROKOPP Mária: Vitéz János esztergomi palotája In: Janus P. Bp. 1975. 255–264.

inkább, mivel Janus Pannonius néhány költeményében már sikerült kimutatni a képzőművészeti alapú indítást.²⁸ Phoebus említett kettős funkcióját Janus Pannonius jó néhány költeményében fellelhetjük, sőt az is előfordul, hogy egyetlen költeményen belül is világosan elkülönül Phoebus (Cynthia) bolygó – isteni és Apollón múzsai aspektusa: 1) *Iam bis centenos exegit Cynthia orbes!* 2) *Has illis artes magnus Apollo dedit.*²⁹

A bolygók emberi sorsokat, lelki tulajdonságokat befolyásoló és meghatározó – a fentiekben vázlatosan ismertetett – funkciói világosan kielemezhetők a *Carmen ad Ludovicum Gonzagam, Principem Mantuanum* c. költeményéből.³⁰ A vers 1450 táján Ferrarában íródott, s számunkra azért bír különös fontossággal, mivel olyan neoplatonista tendenciát hordozó gondolatokat tartalmaz, amelyek – többek között – az *Ad animam suam* c. elégiájába is beépültek. Janus egy hatásos retorikai fogással élve úgy tesz, mintha nem tudná eldönteni, mely bolygóktól nyerte Lodovico oly kiváló lelki tulajdonságait:

Ergo ego dum tacitus mecum tua facta retracto
Sum dubius, quo te genitum sub sidere dicam,
Marsne ferox, mitisne Venus, facundus an Hermes,
Phoebumne tuis natalibus arserit astrum.

A bolygók azonban az ember lelki tulajdonságait befolyásolják, sorsának alakulását, egész jövőendő életének magatartását azok a csillagképek szabják meg, melyek jegyében született. A bolygó és a születés pillanatában látható csillagkép konstellációja együttesen fejt ki kedvező vagy éppen kedvezőtlen hatását az egyénre:

Scorpion in curva minitatem praelia cauda,
Te roseus nascente dies, rapidumve Leonem,
Clara vel Astreae possedit virginis ora.
Iustitiam quod amas, duris quod es acer in armis,
Iuppiter ipse tuos per caetera vendicat ortus. . .

Ez persze még nem filozófiává érett szemlélet, de potenciálisan már magában hordozza későbbi neoplatonista meggyőződésének főbb vonásait, nevezetesen a bolygók és lelki tulajdonságok közötti ok-okozati összefüggést (vö. *Ad animam suam*), illetve a csillagképek emberi sorsokra gyakorolt befolyását (vö. *Invehitur Lunam, Threnos de morte Barbarae matris, De stella aestivo meridie visa*). Hiba lenne mindezt csupán külső retorikai díszletként értelmezni – jóllehet ilyen funkciót is betöltene –, bár még hiányzik a szubjektív érzelmi ráhangoltság. A Guarino-panegyricus Nap-himnuszában viszont már megjelenik az elvek hirdetésének átütő érzelmi energiája.³¹ Érdemes ezt a részletet teljes egészében idézni, annál is inkább, mivel Janus vallásosságának korai panteizmusát bizonyítja:³²

²⁸ Ilyen jellegű vers a Mantegnához írt elégia. L. még ehhez a témához: KÁDÁR Zoltán: A királyi diadalszekeret húzó szarvas ikonotógiája in: Janus P. Bp. 1975. 439–445. és NAGY Zoltán: i. m.

²⁹ T–K. II. 16. 29–30.; Költészetének magyarországi szakaszában ez a tendencia erősödik. Pl. Ad Martem precatio pro pace, Mars itt egyszerre hadisten és bolygó: *Gradive, quinti clare dominator poli* (T–K. I. 7.). Phoebus kettős aspektusára: *Non radios Phoebus Lunari sumit ab umbra* (T–K. I. 384.). Ennek a jelenségnek Magyarországon vannak képzőművészeti hagyományai a reneszánszban, gondoljunk az esztergomi Vitéz-studio bolygó-trionfo ábrázolásaira. Vö. PROKOPP M.: i. m.

³⁰ T–K. I. 238–251. és 267–288.

³¹ J. P.: Panegyricus in Guarinum Veronensem. Ed.: Ladislaus JUHÁSZ, Bp. MCMXXXIV. 920–938.

³² L. KARDOS Tibor: Janus Pannonius bukása in: *Élő humanizmus* Bp. 1972.

Immensus nil sole gerit praestantius orbis:
Sol Iovis est oculus mens mundi lucis origo
Rerum temperies cor caeli, spiritus aethrae,
Astrorum dominus, mensur revolvibilis aevi,
Sensilium sensus viventum vita propago,
Nascentum largitor opum largitor honorum,
Telluris pariter coniunx fecundus et undae
Fatorum rector, deus idem summus et omnes;

„Janus lényegében az újplatonista legfőbb szellemet tulajdonítja Guarinónak, annál is inkább, mivel ez a filozófiai iskola a napot a legfőbb szellem szimbólumának tekintette.”³³ A Macrobius Saturnáliája nyomán keletkezett Nap-himnusz az egy és oszthatatlan szellemi princípium egyetemes érvényét hirdeti:

Phryx licet Attinem, Phoenix hunc dicat Adonin,
Hinc Persis Mithram, Pharos inde Serapin adoret,
Pana colat Tegee, Memphis deploret Osirin . . .

A Nap az a legfőbb rendező elv, amely „az egész természetet harmóniába hozta, egybefogva kezdetet és a véget”³⁴ két lényegi tulajdonsága pedig Bacchus és Phoebus különböző alkatára vezethető vissza. E kettős lényegiség, egyfelől az apollóni anyagtalán, metafizikus fény-elv, a *nus* (ignus non urens), másfelől a dionüszoszi termékeny anyagság testesül meg a Napban mint neoplatonista szimbólumban. Ismeretes, hogy Apollón és Dionüszosz ellentéte az orfizmusban Ég és Föld ellentétét jelentette. „Apollón . . . a nyugalom, a rend a struktúra apológiájának vallási vetülete. Dionüszosz ennek legtöbb vonatkozásban ellentéte.”³⁵ Apollón a világot kormányzó isteni törvény, a mindent egybehangoló értelem, az egyetemes világrend sohasem változó, örökké változatlan perszonifikációja, akire az emberek még az ókorban ráruházták Héliosz funkcióját is; Dionüszosz pedig a „szubjektivitás hordozója”³⁶, de ő jelképezi az évenként meg-megújuló természeti vegetációt is, s ő Erósz, a szerelem hordozója, „azé a szereteté, amely – az orfikusok szerint – egyesíteni képes az erőszakkal szétválasztottat, amely a vizállyal szemben együtt tartja a világot, s azé a szereteté is, mely később Krisztus misztikus lényében egyesíti az emberiséget”³⁷. Az orfizmusban átmenetileg egyesül Apollón és Dionüszosz elve, s e két elv a világrend két alapvető princípiumának szintéziseként testesül meg a Napban. A napkultusz a korai kereszténységre is hatalmas befolyást gyakorolt, olyannyira, hogy általános szokás volt Krisztust „a szentírásban található Nap-pal kapcsolatos szimbólumok alapján: *Felkelő Nap*-nak 'Sol oriens ex alto', az *Igazság Napja*-nak 'Sol iustitiae' (Malachias jöv.), a *világ világosságának* 'Lux mundi' (Jn. 8,12.) stb. nevezni”³⁸. A Napban egyesült apollóni és dionüszoszi elvet gondosan megkülönböztették az orfikus szertartások, amikor „ügyeltek arra, hogy a Napot, amikor magasan álló, azaz nappali félgömbjében van, Apollónnak nevezzék, amikor alacsonyan álló, azaz éjszakai félgömbjében, Dionysosznak, Liber atyának tekintsék”³⁹.
A nap eme kettős aspektusára céloz Janus az alábbi sorokban:

Verum Paeonia quamvis levet arte dolores,
Quamvis ille suis illuminet omnia flammis,

³³ Uo.

³⁴ Scythinus Lyricus. KERÉNYI Károly: Görög mitológia. Bp. 1977. 100.

³⁵ LUKÁCS József: Istenek útjai. Bp. 1974. 231.

³⁶ I. m. 232.

³⁷ Uo.

³⁸ VAS József: A karácsony keletkezése. Vigilia, 1978. 12. sz. 800.

³⁹ Macrobius I. 18. idézi BACHOFEN: i. m. 276.

Saepe tamen tristi ferialia tela sinistra
lactat et obtenta radios abscondit in umbra,
Saepius hiberno declivis frigore torpet . . .⁴⁰

A következőkben pedig a Napban megtestesülő legfőbb apollóni szellemet ruházza Guarinóra:

At tua lux animos, non segnia corpora lustrat,
Nec scit defectum nec tempore languet in ullo,
Noctibus et roseis simul irrestincta diebus
Curat et assidue, quos fert inscitia morbos.⁴¹

A neoplatonikus motívumok dominanciája jellemzi nemcsak a Nap-himnusz, hanem az egész Guarino-panegyricust. Pl. a lélekvándorlásra utalnak Hermész Muzsákhöz intézett szavai: *Nam, cum modo forte recentes / A bustis animas pallentem ducō sub Orcum, / Ast alias iterum post lustra ducenta reduco / Ad superos . . .* etc. A Macrobius – reminiscenciák ellenére a Nap-himnusz is, de maga az egész mű is végső soron „plutarkhoszi ihletésű, azé a bölcselőé, aki mind Guarino, mind Janus életében oly fontos jelet tett, és aki Phoibosz Apollónnak volt a papja Delphiben, és már csak azért is, de meg eredendő meggyőződésből is platonista”.⁴² Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy Janus Guarino egyik legfőbb erényének tekinti Plutarkhosz mesteri tolmácsolását:

Inachiae vero tibi tanta peritia linguae,
Ut sacer haud alio traduci interprete malit
Plutarchus chartis nec plus se agnoscit in ullis
Ambiguus, patrione magis sermone nitescat.⁴³

Janus úgyszólván teljesen hellénpárti. A görög kultúra prioritását hangoztatja a rómaival szemben, annak a kultúrának az elsőbbségét, amely megadta neki a lehetőséget „horizontja kitágítására, létkérdéseiben való elmerülésre”.⁴⁴ A Guarino-panegyricus nem csupán a veronai mester humanista hivatását fogalmazza meg, hanem kibontakozik belőle az emberiség évezredek kultúrájának hatalmas fejlődésrajza – melyben a görögség foglalja el a legkiemelkedőbb helyet –, s ezen keresztül eljut a humanizmus általánosításának olyan szintjére, ahol „szinte Gianozzo Mannettivel egy időben pillantja meg a vallási kinyilatkoztatások és a történetileg meghirdetett filozófiák folyamatos összefüggését”.⁴⁵

Invenies illic, memorem ne singula, quicquid
Tradidit Aegypto Babylon, Aegyptus Athenis,
Qui superi et manes, quid agant post corpora mentes;
Quis deus, unde ingens caesarum pendeat ordo . . . (69–72)

A metafizikai dimenzió azonban nem meríti ki az emberi kultúra lineáris fejlődését, hiszen előzőleg a „hibátlan szólni tudás”-ról, a „művelt nyelv mézédés csörgedezése”-ről beszél, s néhány sorral lejjebb pedig az „anyag végtelen mozgása”-ról (itt nyilván Lucretius hatására kell gondolnunk), s a „világot kormányzó végzet útja”-ról olvashatunk, egy olyan anankéről, amely mindent (így az emberi kultúrát is) egy felbonthatatlan folyamatba kényszerít. Ebben a folyamatban pedig a humanista elsősorban

⁴⁰ 32. és köv. sorok

⁴¹ Uo.

⁴² KARDOS Tibor: Janus Pannonius hivatástudata és költészete in: Janus P. Bp. 1975. 27.

⁴³ Guarino-paneg. 725–29.

⁴⁴ KARDOS T.: i. m. 26

⁴⁵ KARDOS T.: i. m. 28.

filozófus értelemben játszik szerepet: minden fontos tudásnak birtokában van, a retorikának éppen úgy, mint a filozófiának. Ebben a deisztikus irányba hajló világképben a humanista szerepe olyan egyetemes érvényű – éppen a szó és az értelem ereje által –, hogy igazat kell adnunk Kardos Tibornak, aki Guarino emberről szóló fejtegetéseinek hatását (homo . . . quasi in terris deus) ismeri fel ezekben a gondolatokban.⁴⁶ Nem kevésbé tanulságos, hogy Platón eszményi állama Janus szerint egyedül Ferrarában valósult meg, éppen a tudás letéteményese, a „földi isten” Guarino révén (420–24. sor).

Érdekes megfigyeléssel szolgál Janus Pannonius két, ferrarai évekből származó költeménye: a *De Monade et Dyade* és a *De litera Pythagorae* c. epigramma. Az első nyilvánvalóan a pythagoreus bölcsélet egyik legfőbb filozófiai alapelvének tömör fejtegetése: a *monas* a legfőbb és oszthatatlan istenség szerepel a pythagoreus tanításokban, a világot rendező szám-elv, szám-harmónia. A költemény meglehetősen homályos utalásai egyfajta pythagoreus genezis-mítoszt sejtetnek: az ős szubsztancia, a szám határolt és határolatlan kettős aspektusát képviseli, jól tükrözve a pythagoreus spekuláció alapelveit. Ezek szerint a világegyetem számszerű mennyiségek halmaza. Ennek a halmaznak a létrejötte nem világos, de úgy látszik, hogy a határtalan egyenlőnek minősül az üressel, s az első egység magába szívta a határtalannak egy részét, tehát ennek határt szabott, önmagát pedig kettéosztotta. E folyamat megismétlődött, a kettőből három lett és így tovább.⁴⁷ A leghatalmasabb istenség – melynek szimbóluma az egyes (*monas*) – hordozza ezek szerint a számok születését, mint istenség önmagát kettőzve teremti meg a *dyas*-t, mely a *monas*-szal ellentétben már osztható, azaz kétfele vágva felezhető, s ezzel *imbellem referat ceu femina sexum*, azaz létrehozza a gyöngé nemet, míg ő maga, a *monas* hímnemű. Ez mindenesetre a pythagoreus számelmélet azon tételét is magába foglalja, mely szerint a tökéletes (páratlan) számok hímneműek, míg a tökéletlen (páros) számok nőneműek.

A pythagoreusok számmisztikájában a számok egyfajta ideaként értelmezhetők, s akkor „amikor kifejtették nézetüket, hogy a világ számokból, vagyis ideákból áll, tudtukon kívül a filozófiai idealizmus álláspontjára helyezkedtek”.⁴⁸ Ez annál is inkább igaz, mivel Püthagorasz világértelmezése paralel Platón hármas felosztásával, miként azt alább látni fogjuk.

A pythagoreus *monas*-elmélet nagy szerepet kap Plótinus filozófiájában is, aki a legfőbb istennek és minden létező ősanyagának tekintette az *egy*-et (*monas*). Ez a testetlen szubsztancia minden anyagi organizmus rendező elve, melynek különböző fázisokon keresztül történő kisugárzása jelenti az alacsonyabb rendű materializációt. A *monas* az oszthatatlan tökéletes egység (*dividuum admittit nescia partes*), melynek a pythagoreus számszimbolikában az egyes szám felel meg. A költemény tehát végső soron a plótinuszi neoplatonista filozófiába olvasztott pythagoreus tanok tömör parafrázisa.

Nehezebben megfejthető utalást tartalmaz a másik hasonló jellegű epigramma (*De litera Pythagorae*), mely egy titokzatos püthagorasz betű eredetét adja elő: *Turma gruum bifido tranat connexa volatu, | Inde novae Samio ducta figura notae*. Az első pillantásra legkézenfekvőbb V-betű helyett (mely egyébként sincs a görögben) az Y-ról van szó. Az Y szétfutó két felső szára a két alapvető, de egymással ellentétes erkölcsi kvalitást jelképezi: a bűnt és az erényt.⁴⁹

Rokon a fenti két költeménnyel a *De corporibus mathematicis* c. epigramma, mely a dimenziótlan pont (*cuius non possit sumere partes*), a kétdimenziós síklapok és a háromdimenziós testek iskolás definícióját fogalmazza meg, oly módon, hogy az anyagi kiterjedéssel nem rendelkező pontból jut el a tökéletes anyagsággal bíró kocka (*cubus seu quadrantale; tessera*) fogalmáig. Ez a hármasság feltűnően emlékeztet a hármas szám pythagoreus értelmezésére (Végtelen – Monad – Dűad), mely egyben a világegyetem irányultságát is jelképezi, ez pedig megfelel az Isten–Idea–Anyag platóni hármaságának.⁵⁰

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ G. THOMSON: Az első filozófusok. Bp. 1975. 277.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ A püthagorasz betűről: Lactantius 6; 3, 6 (CSEL) Persius III. 56–57. T–K. I. 257.

⁵⁰ SZÖNYI György Endre: Titkos tudományok és babonák. Bp. 1978. 48.

Janus mint költő és gondolkodó nemcsak rászzegezi figyelő tekintetét a világra, hanem a látottakon sokat elmélkedik, s így lassanként „képes ennek a művészien elrendezett világnak a mechanizmusát felfogni, ami annyit jelent, hogy újjá is tudná teremteni, ha megvolna hozzá a szükséges anyaga. S a költő a maga módján újjá is teremti, tehát isten a földön, deus in terris.”⁵¹ Arról, hogy Guarinónak milyen szerepe volt ezen gondolatok közvetítésében, már az előzőekben szoltunk. Janusnál – jóval Pico della Mirandola és Ficino előtt – már előlegeződnek ezek a gondolatok, s Cicero nyomán már olyan lényeknek tekinti a poétákat, *quorum fervida corda micant*,⁵² „A Cicerónál talált elmélet szerint a poéták lángoló, égő lelke különbözik a többi emberektől és természeténél fogva könnyebben talál kapcsolatot a dolgok megjelenítő képeivel.”⁵³ Ez a lélek pedig szent örületben, isteni örületben ég (*furor sanctus, furor divinus*), melynek révén a költő szinte az isteni teremtő aktus részesévé válik. Démokritosz nyomán Cicero közvetítésével⁵⁴ Janus is hitvallássá teszi ezt az elméletet – melynek persze a reneszánszban is megvoltak a maga előzményei⁵⁵ – s a „szent Homérosz”, Ennius, Martialis, Guarino *numen*-je után immár saját *vatesi* voltára büszke. A *vates* pedig egy kissé varázsló is, aki isteni emberré válhat – s ezek ismét Ficino gondolatait előlegezik – „aki képes a szépséget elővarázsolni . . . aki nemcsak utánzásra, hanem önálló teremtésre is képes”.⁵⁶ A költészet tehát teremtés, varázslás is egyben, szinte mágia, amely emberre és természetre egyaránt befolyásoló erővel bír. A Guarino-panegyricus egyik részlete éppen a szó csodás hatalmának, teremtő erejének magasztalása, antik példákön keresztül történő igazolása:

Quin et structorum celebravit honoribus illos
Fama prior, per quos vaga turba coivit in unum
Corpus et insultum gentes posuere rigorem.
Nec secus Amphion Tyrios me iudice muros,
Cynthiaus erexit phrygios, dum pectine dulci
Attractas cogunt in moenia crescere petras⁷
Vox chelys illa fuit . . . (459–65)

Arról, hogy ez már nem egyszerű retorikai fordulat, az alábbi részlet győzhet meg minket, mely a költészet mágikus, varázsserejű hatalmát hirdeti:

Aspice Thessalicis sit quanta potentia succis,
Carmina ne, tantum iuris habere, neges.
Carmine Sol pallet; traducunt carmina messes,
E coelo Lunam carmina saepe trahunt.
Haec stellas fuscant, nebulas ex aethere pellunt,
His pluviae in terras, vel sine nube, cadunt.
Carmina terra tremet, iuvenescet carmine Nestor,
Carmine tranquillum, cum tumet aequor, erit.
Eliciunt manes, refrenat flumina cantus,
Et faciunt hominem protinus esse lupum.

(Janus Pannonius de annulo ad Titum Vespasianum Strozam. T–K II. 8. 89–98.)

⁵¹ KOLTAY–KASTNER Jenő: Az olasz reneszánsz irodalomelmélet története. In: Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Bp. 1970. 391.

⁵² T–K. I. 148.

⁵³ KARDOS T.: i. m. 37.

⁵⁴ CICERO: Pro A. L. Archia poeta VIII. 18. De natura deorum I. 43. 120. Démokritosz szerint az isteneket a legfinomabb tűzatmok alkotják, s a tűzatmok révén – Cicerónál – a költőkbe mintegy az istenek lelke költözik.

⁵⁵ Dante és Petrarca is ilyennek látja a költőket

⁵⁶ SZÖNYI György E.: i. m. 48.

Ez szinte már valóságos mágia – a kontextusból kiderül – a „bűverejű tárgy” (*annulus*) rontó ereje is csupán valamiféle „csábdalú méreg” (*cum carmine virus*) révén érvényesülhet, mely képes hatni az átlelkedült természetre. Az idézett sorokat – konkrét értelmüket kissé általánosítva – bizvást tarthatjuk a költészet hatalmáról szóló gyönyörű panegyricusnak, sőt egyfajta filozófiai alapállásnak. Amennyiben ugyanis mágikus erejű a dal (*carmen*), akkor egy olyan világlelket feltételez (*anima universalis*), amely immanens, „amely az egész természetet az emberrel együtt áthatja, s melyre éppen azért, mert mindenben és mindenütt azonos, hatni lehet mágikus praktikákkal, varázslással”.⁵⁷ Ennek a világleleknek a megjelenési formái lehetnek tökéletesek vagy kevésbé tökéletesek, a természet pedig olyan élő organizmussá lényegül, melynek minden egyes objektumát befolyásolni lehet mágiával, szám-misztikával, asztrológiával és egyéb eszközökkel. A bolygók és planeták antik istenségeként való ábrázolásának – bár antik példák is sugalmazták – ez a panteizmus a világnézeti háttérre, s ebből magyarázható az is, miért használja Janus Pannonius a *cœlum* helyett az asztrológiai vonatkozású *sidera*, *astra*, *polus* és más hasonló tartalmú kifejezéseket.⁵⁸ Eme panteisztikus szemlélet szerint a költészet is egyike azon eszközöknek, mellyel mágikus ereje révén közvetlenül lehet hatni a természet minden tárgyára. Ez történhet pozitív szándékkal (*traducunt carmina messes – His pluviae in terras vel sine nube, cadunt, – iuvenescet carmine Nestor – Carmine tranquillum, cum tumet aequor, erit*), de lehet gonosz, ártó szándékkal is (*Carmine Sol pallet – Carmine terra tremet – Et faciunt hominem protinus esse lupum*). A dalnak ilyen isteni ereje annak alkotóját is kiemeli a hétköznapi közegéből, s mintegy földi isten-t a mágusok sorába helyezi. Ez a gondolat pedig már nagyon közel áll Ficino vagy akár Pico della Mirandola későbbi felfogásához.⁵⁹

A Janusnál fellelhető neoplatonista motívumok nem merülnek ki csupán a filozófiai reminiscenciákban, egyszerű topikus egyezésekben. Ezekon túl már ferrarai korszakában akad jó néhány olyan költemény, melyekben egy életre szóló szemléletként tükröződnek egyes – már a korszakban is meggyökeresedett, főleg panteisztikus eszmék. Az említett példák nagy része iskolás filozófiai hatást tükröz, s viszonylag kevés az olyan költemény, melyben az önálló, szuverén költői vélemény kikristályosodását az ellentétes nézetek párharcának pro és contra vitájában szemlélhetnénk. Ezen kevés költemények egyike az *Ad stoicum quendam*⁶⁰ c. epigramma, mely tulajdonképpen nem más, mint a sztoikus bölcsellettel járó egyoldalú magatartásforma heves elutasítása. Janus filozófiai eklekticizmusa képes volt kibékíteni és befogadni a legszélsőségebb nézeteket is, ezért annál meglepőbb a versben szereplő sztoikus filozófus elleni heves kirohanása (akinek személye ismeretlen, de a nyilvánvalóan, szinte harsogóan kirívó Horatius-reminiscenciák – *Quamvis per cumulos Libyssae arenae, – Arctoeve nivis, vagetur exul*... etc. engednek némi következtetési alapot). Janus a sztoikus bölcsélet alapvető tételét, az *ekhephron* agyonhangoztatott elvét elveti ugyan, mint egyedüli, abszolút tételt, viszont bele tudja illeszteni – az ellentétek harmóniája révén – a reneszánsz filozófiai centójába:

Respondere sinas tibi me, *εχεφρων*

Concedo, bene, sed nego, beate.

Aut pugnantia copulare si vis,

Dicas hunc, misere, licet, beatum...

Ez már-már filozófiai–világnézeti hitvallás: *Aut pugnantia copulare si vis* – ez pedig nem más jelent, mint az egymással harcoló ellentétek koordinálását, a sokféleség egyesítését, a nem egyformán gondolkodók összebékítését. Persze, az elv nem eredeti: a püthagoreus filozófiában találkozhatunk vele először,⁶¹ s módszertani elve lesz az alexandrinizmusnak, a belőle táplálkozó neoplatonizmusnak,

⁵⁷ MAKKAI László: A kozmikus forradalom vallási dimenziója. Világosság, 1978. 295.

⁵⁸ L. erre vonatkozóan NAGY Zoltán: i. m.

⁵⁹ L. Ch. TRINKAUS: i. m. 613–615. és 722–753.

⁶⁰ T–K. I. 331.

⁶¹ THOMSON: i. m.

végül pedig a reneszánsz neoplatonizmus Ficino-féle szintézisének is. A költemény tehát, amennyiben először fogalmazza meg az ellentétek középben való egyesüléséről szóló pythagoreus elméletet mint általános, korszemlemben gyökerező filozófiai módszert, s az ehhez kapcsolódó szubjektív igényt, végső soron már jóval Ficino előtt ráérez a reneszánsz filozófia alapvető perspektívájára.

A természeti világnak ősidők óta megvolt a joga, hogy jó vagy rossz előjelül szolgáljon, így a reneszánszban is, annyi különbséggel, hogy a reneszánsz igyekszik megérteni a jelenségek miertjét, vagy ha megérteni nem tudja, spekulatív megmagyarázni. Különös érdeklődéssel figyeli Janus az állatvilág egyes jelenségeit (*De ave, quae, capite licet abscisso, adhuc volabat* T–K. I. 197.), s a fejét veszítve is rohanó madár látványa létfilozófiai természetű kérdések sorát evokálja belőle:

Unde vis peremptae
Cum sic curreret, unde iners eunti?
An pars mortua, pars erat superstes?

A természeti organizmus rejtelmekre rákérdező költő kérdései egyelőre megválaszolatlanok maradnak, de a kérdések iránya és a válasz lehetősége – Janus szemléletével egyezően – panteisztikus irányba tolódik. A sólyomvadászatról írt három epigrammájában (*De accipitris venatione*⁶²) egy viszonylag hétköznapi téma ürügyén törekszik mélyebb összefüggések feltárására, a felszíni jelenségből kiindulva jut el rejtettebb kapcsolatok felismeréséig. Az állatvilág egyes megnyilvánulásai pozitív vagy negatív jósjeleként értelmezhetők:

Corripuit campo leporem sacer ales aperto,
Prendere quem celeres non valere canes.
Quaeritur aucupium dici, an venatio debet,
Cum volucris captam detinet unca feram.⁶³

Az előbbiekben már utaltunk Janus Pannonius panteisztikus természetlátására. Ennek a természet-szemléletnek talán legkiválóbb műve a *Naiadum Italicarum principi divae Feroniae Janus Pannonius cecinit in reditu ex Urbe nonis Iuniis anno 1458*. A költemény szinte páratlan, a maga nemében egyedülálló természetlátásra enged következtetni: az antikvitás toposzai átlényegülnek, a természet objektumai lélekkel telnek meg. A kozmikus, asztrológiai távlatok földi vonatkozása (*Iam prope litorei tetigit sol brachia cancri | Sentit et Icarium, fervida terra, canem.*) még minden baljós előjel nélkül való – a konstellációk ilyenén értelmezése egyébként egész itáliai korszakára jellemző –, s az organikus természeti lét a csillagképek révén beleolvad a kozmosz hatalmas, lélekkel megtöltött távlatába.⁶⁴ A természet itt, ebben a költeményben nem egyszerű díszlet, minden vonatkozásban több és más: maga a lét teljessége, maga az élő esztétikai minőség, maga az isteni tökéletességű szépség, mely magában hordozza nemcsak a szép, de a jó princípiumát is. Feronia földi és uranikus létét érzékeltetik Janus következő sorai: *Nec soli debent homines tibi, debet et aether, | Aurea cum pascas roribus astra tuis*. Ennek a páratlan természet-szemléletnek nyomait még felleljük híres váradí búcsúversében (*Abiens valere iubet sanctos reges Waradini*), aztán örökre eltűnik Janus költészetéből. A természet panteisztikus szemlélete megmarad ugyan mindvégig, de az organikus világ objektumai csupa ellenséges előjellel ruházkodnak fel; így az itáliai korszakban tulajdonképpen pozitív (vagy legfeljebb semleges) tulajdonságokat hordozó asztrológiai képzetek is ellentétes előjelűvé válnak. Ez a folyamat azonban mélyen beépül a fent vázolt panteizmusba.

Az előbbihez hasonló konzekvenciákat sugallnak Janus kevés számú szerelmi (nem erotikus!) epigrammái. A *De Agnete* c. költemény „Janus viszonylag ritka szerelmi költeményeinek egyike, s ékes

⁶² ÁBEL J: i. m. 122–123.

⁶³ Uo.

⁶⁴ A Rák csillagkép konjunkciója a Nappal nagy hőséget jelent már az ókortól kezdve.

példája annak, hogy az igazi érzést milyen költői erővel tudta kifejezni. A vers érettsége, színvonala egyaránt a padovai korszakra vallanak, és jól beillik a meggyérülő, de érzelmileg elmélyedő padovai versek sorába.⁶⁵ Mintha csak a Feronia-forráshoz írt elégia miniatűrjével állnánk szemben:

Agnes, vita, tuos quoties contemplor, ocellos,
Sidera me toties bina videre puto;
Sidera sed toto, longe pulcherrima, coelo,
Qualia sunt nitido cum Iove nostra Venus,
Aut inter fixos stellarum Sirius ignes,
Sirius Arcturo si coeunte micet. (T–K I. 341.)

Mikro- és makrokozmosz párhuzama vonul végig a hatsoros epigrammán: a szerelmi topika (1–2. sor) azáltal nyer új értelmet, hogy beágyazódik az ég (kozmosz) egyetemes motívumrendszerébe. A földi szépség ily módon kozmikus távlatokban teljesedik ki, nyeri el valóságos érvényét, a földi szerelem mintegy az égi szerelem evilági tükrképének látszik. Az asztrológiai fogalmak eredeti jelentésüket szinte elvesztvén új értelemmel telítődnek: az áhított földi szerelem, a szerelmi egyesülés magasabbrendű relációját képviselik: . . . cum Iove nostra Venus / . . . Sirius Arcturo si coeunte micet.

Janus előrevetíti mindazt, amit majd Ficino és Leone Ebreo foglal rendszerbe,⁶⁶ s amit a festészetben Tiziano sokat vitatott képe, az Égi és földi szerelem képvisel: a neoplatonizmus szerelem-filozófiáját. Janus itt még nem a magasztos, végső kifejtettségében ismert szerelemkonceptiót fogalmazza meg; de valamiképpen már benne van – nemcsak Janusban egyedül, a korban is – a szerelem világot átfogó, Leone Ebreo-féle látomása, melynek lényege, hogy „a világmindenség minden részének egymáshoz való viszonya is a folytonos szerelmi egyesülés formáját ölti magára . . . A szférák és az égitestek mozgásának csodálatos harmonikus konkordanciája nem más, mint időtlen, tökéletes szerelmük megnyilvánulása.⁶⁷

Jogos-e – végül is – valamiféle neoplatonizmusról beszélni Janus Pannonius vizsgált korszakában? E rendkívül heterogén, ellentmondásos filozófiai cento, mely vizsgált költeményeiben feltártult előtűnik – egy-két kivételtől eltekintve –, még egyazon versen belül sem képvisel zárt, koherens rendszert. Mindenesetre az itáliai költészetben jól kitapinthatók olyan kikristályosodási pontok, melyek – függetlenül attól, hogy esetleg más filozófiai irányzatnak vagy esetleg a kereszténységnek is alapítói – határozottan a neoplatonista eszmevilág felé mutatnak. Janus Pannonius itáliai költészetének belső, filozófiai magva tendenciózusan neoplatonikus színezetű, előlegezi a magyarországi neoplatonista verseket, képet ad szerzőjük filozófiai tanulmányairól, sok esetben ellentmondásos világnézeti fejlődéséről, útkereséseiről. Hiba lenne valami „tisza neoplatonizmust” keresni Janus Pannoniusnál nemhogy itáliai, de még későbbi, magyarországi korszakában is. Az viszont igaz, hogy hatottak, sőt igen gyakran determináns erővel hatottak rá azok az eszmék, melyeket a reneszánsz újplatonizmus eklekticizmusa beolvasztott saját filozófiai rendszerébe. A Janusnál fellelhető eszmék genezisüket tekintve lehet, hogy nem feltétlenül neoplatonikusak (pl. az asztrológiai gondolkodás, a pythagoreus tanítások), de tendenciájukat nézve feltétlenül azok, annál is inkább, mivel Janus Pannonius a klasszikus auktortól is szinte kizárólag olyan filozófiai igazságokat vont el, melyek szinte kivétel nélkül fellelhetők akár a plótonoszi, akár pedig a későbbi reneszánsz neoplatonizmusban. Így egész sor neoplatonista motívum él egymás mellett itáliai költeményeiben, melyek – bár nem szerveződnek szintetizált gondolati rendszerré – költészetének egy sajátosan színező aspektusát jelentik, magukban hordozzák a neoplatonizmusba való organikus átfejlődés lehetőségét, sőt némely vonatkozásban előlegezik a reneszánsz neoplatonizmus későbbi irányait.

⁶⁵ Janus Pannonius versei. Szerk. KARDOS Tibor Bp. 1972. 278.

⁶⁶ L. KLANICZAY: A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban in: Hagományok ébresztése Bp. 1976. 311–326.

⁶⁷ I. m. 324.

DES MOTIFS NÉOPLATONISTES DANS LES POÈMES D'ITALIE
DE JANUS PANNONIUS

En partant de l'analyse de certains poèmes, l'étude essaie de donner une réponse à la question si Janus Pannonius a subi des influences néoplatonistes durant ses années d'étude en Italie. Pour Janus, l'introduction à la philosophie a été donnée par l'instruction rhétorique de l'école de Guarino, qui s'appuyait avant tout sur les auteurs antiques. Ce matériel de connaissance abstrait des auteurs antiques apparaît sans doute sous la forme d'un cento philosophique hétérogène et contradictoire, mais, malgré cela, on peut reconnaître aisément les motifs qui témoignent nettement de la présence du néoplatonisme (p. ex. la croyance en la métempsychose, le culte du Soleil, la croyance astrale en l'autre-monde, la conception panthéiste de la natura), mais, quant à leur *tendance*, elles le sont absolument, parce qu'il s'agit des motifs qui peuvent être retrouvés sans exception soit dans la variante hellénistique du néoplatonisme, soit chez les néoplatonistes postérieurs de la Renaissance. Ainsi, dans ses poèmes d'Italie, toute une série de motifs néoplatoniste vivent l'un à côté de l'autre qui – bien qu'ils ne s'organisent pas dans un système d'idée – représentent pourtant un aspect spécifiquement colorant de sa poésie, de plus, sous certains rapports, ils avancent les tendances postérieures du néoplatonisme de la Renaissance. Durant sa période d'Italie, Janus n'est pas devenu encore néoplatoniste, mais c'est à cette époque qu'il a fait la connaissance de ces doctrines philosophiques, sur lesquelles plus tard, en Hongrie, il construira ses poèmes néoplatonistes ayant une teinte spécifiquement existentielle.

ÖSTÖRTÉNET ÉS NEMZETI TUDAT A REFORMKORBAN

Ez a tanulmány reformkori művelődéstörténetünk egy jellegzetes vonatkozásával, a magyar őstörténetkutatással foglalkozik. A téma teljes filológiai aprólékossággal való feldolgozása vaskos monográfiába kíváncsnék, itt csak a főbb irányzatokat és egy-egy alakot fogok felvillanthatni, az összképre fektetve a súlyt. Műfaját tekintve inkább esszének nevezhetném, egy megírandó monográfia foglalatának. Az *esszé* ez esetben azonban nem a részletkutatások hiányát hivatott leplezni, hanem *kísérlet* a szó eredeti értelmében a filológia kutatások első fázisa és a megírt nagyobb terjedelmű munka közti ür kitöltésére.

A magyar őstörténet historiográfiájának tanulmányozása két aspektust rejt magában. Az egyik a kézenfekvő tudománytörténeti aspektus. Ez bizonyos kutatók, iskolák, nézetek elképzeléseit írja le, vizsgálja, és sok tanulsággal szolgálhat egy-egy tudományos kérdéskör vizsgálatában, bizonyos esetekben tudományos tételek korrigálásához is vezethet.¹

Bármily fontos is azonban a tudománytörténet, mégis csak egy szűkebb tudományterületet, szakmát érint. Történeti szempontból fontosabb annak az elemzése, hogy ki, mikor és miért ezt vagy azt hitte, hirdette; hogyan illeszkednek az őstörténeti nézetek a személy, szűkebb vagy tágabb csoport, közösség egész eszmerendszerébe, ott milyen funkciót látnak el. Magyarán mondva ez az őstörténetkutatás eszmetörténeti aspektusa. Ilyen szempontból nem a nézetek, elméletek igazságtartalmának az eldöntése az elsődleges feladat — bár nyilván határozott őstörténeti koncepcióval kell rendelkeznie a kutatónak —, hanem a funkció vizsgálata.²

Ez döntő különbség, melyet az eddigi kutatás hajlandó volt gyakran egybemosni. Nem ártana, ha itt a magyar őstörténet egy alapelméletének, a hun-teóriának a példáján ezt megnéznénk.

Hérodotosz után Szkítia, a szkíták hazája gyűjtőfogalomná vált a középkori görög és latin történeti és földrajzi irodalomban. Az ismeretlen keleti világ ismeretlen népeit jelölték e terminussal, azt mondhatjuk, hogy Szkítia a történeti Belső-Ázsia mitikus elnevezése lett; egy zsák, amelybe minden keleti nép befér. Ha ez így van, csak természetesnek tarthatjuk, hogy a magyar krónikák teljesen magukévá tették a korabeli felfogást (mást nem is tehettek volna!), a magyarság azt hitte magáról, amit

¹ Ez történt például akkor is, mikor a Jugria-kérdés historiográfiáját tekintettem át, s meglepetéssel kellett látnom, hogy Jugria, mint magyar őshazatan, nem más mint XV–XVI. századi tudós konstrukció, misztifikáció eredménye. [VÁSÁRY I.: A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungaria és a Jugria-kérdés történetéhez), in: Középkori kútfőink kritikus kérdései, Bp. 1974. 262–267; idem, The «Yugria» Problem, in: Chuvash Studies, Bp. 1980. sajtóban.]

² Durkheim klasszikus megfogalmazása szerint: „Ahhoz, hogy egy eszme olyan cselekvésre késztesen bennünket, amely megfelel egy dolog természetének, nem okvetlenül kell hűen kifejeznie e dolog természetét.” (E. DURKHEIM: A társadalmi tények magyarázatához, Bp. 1978. 38.)

a középkori Európa hitt róla. Ha ilyen általános értelemben fogjuk fel Szkítiát, mint amilyenben ők is értették, akkor nem is tévedtek olyan nagyot; valóban Belső-Ázsia az a politikai és kulturális háttér, ahonnan a magyarság kiszakadt. Szkítia középkori tana mitikus megfogalmazása a magyarság keleti származástudatának. A terminus lazasága tette lehetővé, hogy más nomád népeket is Szkítiából vezessenek ki a későbbiekben, így a hunokat, az avarokat és a magyarokat. A nomád társadalmak általános strukturális hasonlóságán túl elősegítette e népek azonosítását a területi közösség is, hiszen mindezen népek a Kárpát-medencében hoztak létre birodalmat. Ez a szerkezeti és földrajzi azonosság megmagyarázza, hogy miért lehetett a magyar őstörténeti elképzeléseknek a hun–avar–magyar azonosság hármasság pillére az alapja. A múlt század második felében, a tudományos finnugor nyelvhasználat megismosodásával az egész magyar őstörténet új alapokra került, az évszázados hun szemléletől most szabadul meg a tudomány. De az elmúlt száz év alatt sokszor elfelejtették, hogy az őstörténet nem azonos a nyelvtörténettel, másrészt hogy egy nép történeti tudata meghatározó fontosságú történeti tényező, függetlenül attól, hogy az tudományosan igaznak bizonyul-e vagy sem. Ily módon gyakran megfeledkeztek arról, hogy a hun tudat esztétikailag sokkal fontosabb kérdés, mint a finnugor nyelvrokonság kérdése, mivel az előbbi évszázadokig fontos tudatformáló tényező volt, az utóbbi pedig megmarad szaktudományos kérdésnek. Ezzel magyarázható, hogy a finnugor nyelvrokonság nem állítható ideologikus elemként a hun elmélettel, vagy bármilyen új, így a sumér elmélettel szemben sem. Itt nem arról van szó, hogy melyik igaz, hanem, hogy melyik mozgósít jobban érzelmileg. S el kell ismernünk, hogy régibb nemzeti történelem, dicsőbb ősökkel való rokonság jobban vonz mindenkit. S ezen a szinten a finnugor rokonság tudományos érvelése kétségkívül alulmarad. Tudományosan érvelni a finnugor nyelvrokonság igaza mellett a szumerizmus ellen? Mindig meddőnek és értelmetlennek tűnt ez előttem: a harcos finnugor nyelvészek egy szintre ereszkednek így egy mitológiai gondolkodásmóddal, ahol a tudományos érvelésnek vajmi kevés sikere van. Harcos sumeristák és harcos finnugor nyelvészek azonban végső soron ugyanazon bűvös körben mozognak: azt hiszik, hogy lényeges a mai magyar tudat számára ez a kérdés. A nemzeti tudat minőségének kellene megváltozni, hogy ezt a bűvös kört meg tudjuk haladni. Ameddig a historizmus, s különösen az őstörténet ilyen nagy szerepet játszik a magyar nemzeti tudatban, addig azonban erről szó sem lehet.³

Az őstörténet e két aspektusának áttekintése után vessünk egy pillantást a magyar őstörténeti kutatás útjára a reformkor előtt. A dogmává merevedett hun–szittya tudatnak, melyet a Jugria-tévtan csak enyhén színezett a XVI. századtól kezdve, bizonyos módosítása, újabb adatokkal való megtöltése csak az 1730-as évektől vált lehetővé. Ezek az évtizedek a magyar őstörténet kutatás legjelentősebb évtizedei, mint ahogy általában a kritikai magyar történetírás és anyaggyűjtés kora is ez. 1739-ben Kéri Borgia Ferenc kiadja Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár *De Administrando Imperio* c. művét, mely bár 1607, Meursius editio princepsé óta ismert volt, de most került az érdeklődés középpontjába. 1746-ban jelenik meg először nyomtatásban Anonymus *Gestája* Schwandtner kiadásában, s 1748-ban adja ki Desericzky Ince az általa a Vatikánban megtalált Julianus-jelentést. Ily módon a magyar őstörténet maig is legfontosabb írott forrásai – a csak később megismert arab–perzsa forrásokat leszámítva – kiadásokban álltak a kutatók rendelkezésére.

Hell Miksa és Sajnovics János 1769–70-es vardói útja után lát napvilágot 1770-ben Sajnovics korszakos jelentőségű *Demonstratioja*, a finnugor nyelvrokonság első tudományos igényű megfogalmazása. Európa-szerte nagy tudósok működnek ekkor Kelet-Európa őstörténetének megvilágosításában. Deguignes a hunokra s más nomád népekre vonatkozó becses kínai források fordítását teszi közzé első ízben, Schlözer az orosz őskronikát elemzi, s egy sor kiváló tudós munkálkodik Pétervárott Ázsia és Kelet-Európa népei történeti múltjának felderítésében. E kor legnagyobb magyar történetírója Pray György, aki többek között a magyar őstörténetnek első nagy kritikai szintézisét készíti el a jelentősen felduzzadt új ismeretanyag alapján. Tárgyalásának alapja még a hun–avar–magyar hármasság, de

³ A historizmus szerepére a magyar nemzeti tudatban I. SZÜCS J.: A történelem nemzeti látószöge és a nemzet historikuma, in: Nemzet és történelem, Bp. 1974. 35–39.

ennek ellenére sok lényegeset tett a magyar történet steppei hátterének megismeréséhez. A másik kiváló ex-jezsuita, Katona István, nagy magyar történeti műve mellett a magyar őstörténet kritikai összefoglalását is elvégezte. Sajnovics, Pray, Katona, s még sorolhatnám a sok nevet. A magyar jezsuita történeti iskolának nagyobb s kisebb formátumú tagjait. Mikor 1773-ban eltörölték a rendet, bizony a magyar történetírás megérezte ezt. A nagyobbak, egy Pray vagy Katona átmementette magát, s lehetőséget teremtett történetírói munkásságának folytatásához, de egyre értetlenebbül nézve a kor felvilágosodott áramlatát.

A következőkben a magyar őstörténetírásnak a rövid józsefi periódustól a 48-as forradalomig terjedő ívét próbálom áttekinteni, tehát az 1790-től az 1848-ig terjedő félszáz évet.⁴ Tulajdonképpen reformkornak csak ezen időszak második felét szokás nevezni, de az a politikai mozgalom, mely a reformországyűléseken bontakozott ki, s a magyarság szellemi, irodalmi megújulására tett kísérlet lényegében II. József felvilágosodott abszolutizmusa után vette kezdetét.

A kor fő programja a modern polgári nemzetté válás egy olyan elmaradott feudális országban, ahol a polgári átalakulás véghezvivője, a nemzeti polgárság hiányzik, s ahol a társadalmi haladás és a nemzetté válás gondolata oly végzetesen kieleződött II. József németesítő törekvései idején. Ennek az elodázhatatlan programnak a megvalósítását a magyar köznemesség legjobbja tűzte zászlajára. A társadalmi változtatások szükségességét, a jobbágyszabadítást, a közteherviselést, az ország modernizálását, iparosítását csak a legjobbak, egy Széchenyi, Kölcsey, Wesselényi, Deák, s a körülöttük kialakuló nagy reformnemzedék tudatosítja, de a nemzeti, magyar nyelvű kultúra megteremtése széles visszhangot kap az egész vármegyei nemesség körében. Nyelvújítás, nemzeti játékszín és irodalom, a kor kulturális törekvései, melyek megelőzik, majd körülve haladnak a politikával.

Szinte természetes, hogy II. József halálát követően fellélegzik a vármegyei nemesség, s a hazafiúi felbuzdulás és a magyar nyelv és irodalom nekilendülését eredményezi. Ez a kor nem kedvez az elmélyült történeti búvárlatoknak, a hazai nyelv és irodalom művelése mindenek fölött van. Míg az előző korban, Mária Terézia idején tudós papok rótták soraikat hangyaszorgalommal, s a jezsuita történeti iskola mellett egy Bél Mátyás vagy Cornides Dániel nagyságú alak is felsorakozott, addig most mindenki tollat ragad, hogy magyar verset írjon vagy a nyelv védelmére keljen. Derék dilettánsok árasztják el a történetírás területét is, s különösebb szakképzettség vagy kritikai iskolázottság nélkül írnak. Bevallott leghőbb céljuk: a magyar nyelvű műveltség emelése. Most népszerűsítik a múlt századi nagy jezsuita történeti iskola eredményeit, melyek latinul, hatalmas fölírásokba bújva igen kevesek számára voltak hozzáférhetőek.

Ezen népszerűsítő magyar történeti irodalom egyik első, nagy hatású műve Székér Joakim két-kötetes *Magyarok eredete*.⁵ Székér is az e korban oly gyakori műkedvelő papok népes táborába tartozik, ki hadtudományi értekezést s a magyar Robinzonról szóló kalandregényt egyaránt írt. Elsősorban latinul nem tudók számára, másodsorban pedig az „asszonyi rend” számára írta magyar történetét. „... mivel ennek írására leginkább Hazámnak, 's a Magyar nyelvemnek tiszta szeretete vezetett, ha nem betsülőd is írásomat, betsüljed leg-alább Hazámhoz, 's Nemzetemhez való igaz szívemet, és Anya-nyelvemhez való szeretetemet” – kéri az olvasót.⁶ Kérését méltán teljesíthetjük ma is. Amit mond, az kétségtől nem eredeti, a magyar őstörténetet pl. Pray, Palma és más források

⁴ A magyar őstörténetírás története monografikusan nincsen feldolgozva, csak a magyar historiográfiát tárgyaló monográfiákban található őstörténeti vonatkozás is, az egyes korok és szerzők alatt, így FLEGLER S.: A magyar történetírás történelme, Bp. 1877.; LÉKAI L.: A magyar történetírás (1790–1830), Bp. 1942.; LÉKAI L.: Historiography in Hungary, 1790–1848: Journal of Central European Affairs XIV (1954), 18 p. (kiny., az előző magyar nyelvű könyv angol nyelvű összegezése). Bizonyos anyagot tartalmaz korszakunkra nézve STAUD G.: Az orientalizmus a magyar romantikában, Bp. 1931.

⁵ SZEKÉR J.: Magyarok eredete, a' régi és mostani magyaroknak nevezetesebb tselekedeteivel együtt I–II, Pozsony 1791. Én a pesti 1808-as 2. kiadást használtam.

⁶ SZEKÉR J.: i. m. I. VIII.

alapján adja, de gondoljuk meg hány és hány ember először hallott ezekről a dolgokról Székér hazafias tolmácsolásában. A hunokat és magyarokat teljesen azonosnak tartja, s a hunokról egymás után közli naiv aktualizációit. Pl. Lao-sang hszüingnu vezért tanácsadója inti, nehogy kínai ruhát hordjon a hazai helyett. Székér itt megjegyzi: „Azt vesszük itt észre, hogy a' régi Eleinkben is, előbb, hogy sem a' Napkeleti Tartományokból kiköltöztek volna, voltak, a' kik a' szomszéd Nemzeteknek ruházatját szokásaikkal együtt bé akarták venni. De ennek ellene állottak mindenkor azok, a' kiknek mélyebb elméjük, és által-látások vólt: ne hogy az idegen ruhának, nyelvnek, és szokásoknak béhozása által, előbb ugyan más ruhába, azután más természetbe is öltözzön a' puha lélettől mindenkor irtozó ditső Magyar vérünk.”⁷ Vagy Attilát így veszi védelmébe: „Nem vólt Attila olly kegyetlen, sem olly vad indulatú Fejedelem, a' mint felőle némellyek vélekednek. Sajnálom, hogy sokan ezen nagy lelkű Fejedelmünket vad állathoz illő fene indulattal vádolják. Ember-szerető vólt ő, kegyes, bő adakozó, és mértékletes; kár, hogy keresztény nem vólt.”⁸ Ez a Székér-féle hazafiúság nem lépi még túl a megyei nemességnek, mondjuk egy Gvadányinak régi szokásokat és régi dicsőséget magasztaló patriotizmusát, de pozitív szerepe a nemzeti szellem ébresztésében kétségtelen.

A hazafias célzatú népszerűsítő történeti irodalom bizonyos esetekben már tudomány és fikció mezsgyéjén mozog, de sokszor már inkább fikció. Ebben az irányban dolgozott a nagy hatású regényíró, Dugonics András, aki teljesen szabadon, de már ősmagyar tárgyú történeti regényeiben is felhasználta széles történeti olvasottságát, végül pedig *Szittyiai történetek* c. művében⁹ megpróbálta őstörténeti nézeteit rendszerezni. Dugonicshoz képest Székér Joákim is kritikai tudós. Dugonicsnál mindenki szittyia, tehát magyar vagy magyarral rokon. Forráskritikája semmi, a legkülönbözőbb legendák, ókori és középkori források tarkán kavarnak művében. Egyedüli szempontja a magyarság; ami, aki magyar csak jó lehet, az idegen csak rossz. — Hasonló cipőben jár Pálóczi Horváth Ádám,¹⁰ aki művében szintén elsősorban szittyia alapon rajzolja meg a magyar őstörténetet. A hun elmélet, mely bár tartja magát, úgy látszik nem mozgat meg eléggé érzelmileg már e korban. Még régiebb, még ősi elődök kellene, minél távolabb a történeti megfoghatóságtól, hogy aztán ezeket lehessen beépíteni a nemzeti mitológiába. Ez az igény szüli ezt az általános „elszittyiásodást”. Pray vagy Katona hun–avar–magyar történeti kerete józan, szilárd elméletnek tűnik ehhez az új ködös szittyia világhoz képest.

A népszerűsítésen és regényes népszerűsítésen kívül a tankönyvirodalom juttatja el a jezsuita történeti iskola eredményeit szélesebb körökhöz. A kor legnépszerűbb tankönyvei Losontzi István *Hármas Tükör*-e, mely ugyan Pozsonyban 1771-ben jelent meg először, de 1848-ig hihetetlenül sok átdolgozása, és új kiadása jelent meg.¹¹ A rendi Magyarország képét és történetét sulykolja a kis tanulóba, őstörténeti részében alaptétele természetesen a hun–avar–magyar azonosság. A másik munka, mely a magasabb fokú képzést szolgálta, Buday Ézsaiásnak, a debreceni tudós klasszikus-filológusnak *Magyarország históriája a mohácsi veszedelemig* c. műve három kötetben.¹² Őstörténeti része igen vaskos, s meglepően sok, jó kritikával összehozott anyagot tartalmaz, a régi latin nyelvű tudományos irodalom alapos ismeretét. E magyar nyelvű műveken kívül persze se szeri, se száma a latin nyelvű különböző történeti kompendiumoknak, melyek a magyar őstörténetet a hagyományos keretek között tárgyalják röviden.

A XVIII. század utolsó negyedében a nyelv iránti megnőtt érdeklődés következtében a magyar szótárirodalom és nyelvtudomány sok új művel gazdagodik. Az összehasonlító nyelvtudomány még

⁷I. m. 31.

⁸I. m. 78.

⁹DUGONICS A.: *Szittyiai történetek* I–II, Pozsony–Pest 1806–1808.

¹⁰PÁLÓCZI HORVÁTH Á.: *A magyar Magóg patriarkhátul fogva* I. István királyig, Pest 1817.

¹¹Losontzi művére, kiadásaira és elemzésére I. BIRÓ S.: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében*, a korabeli tankönyvirodalom tükrében, Bp. 1960. 91–111.

¹²BUDAY É.: *Magyar ország históriája a' mohácsi veszedelemig*. 374–1527 eszt. I–III, Pest 1805. Én az 1833-as 3. kiadást használtam.

gyermekcipőben jár, s a kor nagy hatású nyelvésze, Beregszászi Pál még az általános keleti nyelvrokonság híve: a magyar keleti nyelv, s minden keleti nyelvvel szegről-végről rokon, a héberrel, törökkel, perzsával.¹³ A finn rokonság persze teljesen valószínűtlennek tűnik számára. Sajnovics úttörő kezdeményezését csak Gyarmathi Sámuel folytatta, s 1799-ben megjelent *Affinitas*-a a magyar s általában az összehasonlító nyelvtudomány úttörőjévé avatja.¹⁴ Az a fajta józan tudomány azonban, mely a nemzeti öntudat erősítésének nem szolgálhatott hatékony eszközüül, senkinek sem kellett akkor Magyarországon. Gyarmathi műve megmaradt a szaktudomány kincsének, melyet méltó helyére majd csak a múlt század utolsó harmadában állított a finnugor nyelvhasználat. Gyarmathi magányos sziklaként álló józan tudós működése mellett hemzsegek a dilettáns délibábos nyelvészek. Pázmándy Sámuel, Fejér megye táblabírája *Schediasmata praeludialia*-jában¹⁵ tette először hirhetté ezt a mindent mindenből megmagyarázni tudó etimologizálást. Sajátos színfolt Thomas Ferdinándnak, Szatmár megye főorvosának őstörténeti conjecturái, sejtései.¹⁶ Az egyiptomiakkal és abesszinokkal rokonítja a magyarokat a szkíták révén. A tudós apparátussal, nyakatekert táblabírói latinsággal megírt kaotikus művét ember legyen a talpán, aki megérti. A tudományos igényű művek, tehát melyek új eredményekkel hozakodnak elő, s nem a népszerűsítés a feladatuk, még mindig latinul íródtak.

A magyar és latin nyelvű őstörténeti irodalom mellett nem feledkezhetünk meg a hazai németiség német nyelvű irodalmáról. A hazai németiség hallatlanul fontos kultúra-közvetítő szerepet játszott hazánkban, s ez a kor az, az 1820-as évekig, amikor jelentős részük elmagyarosodik először érzésben, majd az 1820-as évektől kezdve egyre inkább a nyelvben is. A szepességi Engel János Keresztély nagy formátumú tudós, aki Göttingában Schlözer-től, s kora más tudós kiválóságától tanul, s rövid életében páratlanul sokat alkotott, többek között torzóban maradt nagy magyar történetét. Egész fiatalon kapja a megbízást, hogy a kiváló Cornides Dánielnek a magyarok ősvallásáról szóló, kéziratban maradt művecskéjét kiadja. Cornides művéhez függelékkül készíti el *Disquisitio critica*-ját, melyben őstörténeti nézeteinek rövid kifejtését adja.¹⁷ Három szempont szerint tekinti át a magyar őstörténetet: a filozófiai módszer a testalkatot, szokásokat, vallást, törvényeket vizsgálja, a történeti módszer a nép neveit és kezdeti történetét veszi szemügyre, a nyelvtani módszer a nyelvet hasonlítja össze más nyelvekkel. Engelnek a hun rokonságot illetően negatív a véleménye, s először mutat rá a hun elmélet nyugati tudós eredetére. A nyelvtani részben világosan tárgyalja a finnugor rokonság kérdését, s a magyarokat végső soron finnugor eredetűeknek tartja. A török szavakat és szokásokat a kabaroknak a csatlakozásával magyarázza, valamint a kunok magyarországi bevándorlásával. A honfoglalás előtti periódust Bórbanszületett Konstantin alapján adja elő. Engel a későbbiekben még egy posztumusz Cornides-művet adott ki, Cornides Anonymus-magyarázatait, melyhez hosszú Supplementum-ot csatolt, melyben egy sor Anonymusszal kapcsolatos őstörténeti kérdést tárgyal.¹⁸ Engelt nagy anyagerővel, forráskritikája magasan a korabeli magyarországi történészek fölé emeli. Mivel nem a rendi-nemesi világkép alapján dolgozott, képes volt a hun elmélet tudós középkori eredetét meglátni, s a finnugor nyelvi eredetet megemészteni.

Engelhez hasonlóan Fessler Ignác is a hazai németiségből eredt. Sokoldalú szépírói és történetírói tevékenysége, kalandos élete, nyugtalan személyisége a kor jelentős alakjává avatják, de Fesslernek

¹³ Beregszászi két fő műve: *Über die Ähnlichkeit der hungarischen Sprache mit der morgenländischen*, Leipzig 1796; *Versuch einer magyarischen Sprachlehre mit einer Hinsicht auf die Türkische und andere morgenländischen Sprachen*, Erlangen 1797.

¹⁴ S. GYARMATHI: *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata*, Göttingae 1799.

¹⁵ S. PÁZMÁNDY: *Schediasmata praeludialia*, Pestini 1786.

¹⁶ F. THOMAS: *Conjecturae de origine, prima sede, et lingua Hungarorum*, Pestini 1802; *Conjecturarum ... pars altera*, Budae 1805; *Conjecturarum ... pars tertia*, Budae 1806.

¹⁷ Ch. ENGEL: *Disquisitio critica ... Viennae* 1791. D. Cornides „*Commentatio de religione veterum Hungarorum*” c. művének függelékeként.

¹⁸ Danielis CORNIDES *Vindiciae Anonymi Belae regis notarii*, Budae 1802.

neveltetésén és magyar történeti érdeklődésén kívül kevés kapcsolata van a magyar tudós élettel. A kor szellemi áramlatait, romantikus történelemszemléletét tükröző történetírása azonban jelentős hatással volt az egész korabeli és későbbi magyar szellemi életre. Tizkötetes hatalmas német nyelvű magyar története költőink és íróink hosszú sorának nyújtott nyersanyagot a szépirodai feldolgozáshoz.¹⁹ A magyar őstörténetben ő is, miként Engel, megszabadult a hun–avar–magyar háromságtól, a hunokat és avarokat Pannónia történeténél tárgyalja egyszerűen, nem mint magyar-előd népeket. Ellentétben Engellel nem híve a finnugor elméletnek, s a Praynál meglevő török eredet gondolatát fejleszti ki. Talán ez is magyarázza, hogy az Engelenél jóval népszerűbb volt a Fessler őstörténeti felfogása. Fesslert is széles anyagismeret, kritika jellemzi, s a szintézis készítéséé nagy történetírói erénye. Bátran állíthatjuk, hogy a Pray és Katona utáni kornak Engel és Fessler volt az egyedüli komoly történetírói tehetsége.

Őstörténeti téren Engel és Fessler nyomán tevékenykedett a szintén szepességi német származású Rummy Károly György és Melzer Jakab is.²⁰ A *Zeitschrift von und für Ungern*-ban, a *Pannonia*-ban, a *Tudományos Gyűjtemény*-ben és egy sor már folyóiratban közlik a magyar kultúra, történelem legkülönbözőbb területeire vonatkozó cikkeiket. Elsősorban németül írnak, de érzésben már teljesen magyarok. Melzer például egy helyütt a magyarokat „ein so merkwürdiges, tapferes und ruhmbe-kränztes Volk”-nak nevezi.²¹

Magyar nyelvű népszerű irodalom és tankönyvek, nyelvészeti-etimológiai megközelítés és német nyelvű történetírás: íme a magyar őstörténeti irodalom főbb irányai az 1790 és 1820-as évek között. S ekkor a húszas években megindult a politikai reformmozgalom is. Mint ahogyan egy múlt századi író kedvesen s találóan írja erről az időről: „A felzaklatott indulat árja kitöréssel fenyegetve zajlott az ország kebelében. A múlt nagyság árnyképei keresték fel a hazafi elméjét, jobb jövő utáni sóvárgás ütött tanyát a szívében. E napokban mindenki a múltban keresett vigasztalást, a jövő reményében talált enyhét. A 25-iki országgyűlés felhozta a magyar nemzet hajnalát...”²² Ez a kor, a felpeszdlő reformkor, a magyar őstörténet kutatásban is változást idézett elő. Először is mennyiségileg. 1825 és 1848 között ugrásszerűen megnőtt a magyar őstörténeti könyvek, értekezések, cikkek száma az előző évtizedekhez képest. Ez jelzi azt a fokozott igényt, mely az őstörténettel szemben jelentkezett, mint a nemzeti öntudat buzdítójával. Ennek a fokozott igénynek viszont volt egy negatív vonatkozása is: a szubjektív cél, a nemzeti öntudat tömjenezése sokszor háttérbe szorította vagy erősen befolyásolta az objektív vizsgálódásokat. E szempontból a reformkor őstörténetírásának tipikus, ha nem is egyedül jellemző jelensége Horvát István, kinek nagyhatású *Rajzolatok*-ja mintegy szimptomatikusan 1825-ben, az első reformországgyűlés évében látott napvilágot.

Horvát István,²³ nemes származású iparos szülő gyermeke, a reformkori értelmiségiek, a honorációrok útját járta. Jogi és történeti tanulmányait Pesten végezte, majd az országbíró Ürményi családjának nevelője lesz, s az arisztokrata Ürményi családdal végig jó kapcsolatban marad. 1823-tól az oklevél- és pecséttan, 1830-tól a magyar nyelv és irodalom egyetemi tanára, majd a M. Nemzeti Múzeum őre. Révai Miklós kedvenc tanítványa, hamar kapcsolatba kerül Kazinczyval, a nyelvújítás lelkes híve, Vitkoviccsal és Szemerével, Kazinczy ún. pesti triászának tagja. Az 1810-es évektől kezdve egyre inkább csak a történelemmel foglalkozik, s az 1820-as évektől szinte kizárólag őstörténettel. Első nagy őstörténeti munkája, melynek hatása az egész reformkorban érezhető, a *Rajzolatok*.²⁴

¹⁹ J. FESSLER: Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen I–X, Leipzig 1815–25. — Fesslerről monografikus feldolgozás: KOSZÓ J., Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró, Bp. 1923.; P. F. BARTON: Ignatius Aurelius Fessler, Wien–Köln–Graz 1969.

²⁰ Rummy I. SZINNYEI: Magyar írók XI, 1392–1399. Melzerre VIII. 1071–1073.

²¹ MELZER: Pannonia 4 (1822), 118.

²² VASS B.: Horvát István életrajza, Pozsony–Bp. 1884, 6. (Magyar Helikon 35.)

²³ Életrajzára I. a 22. jegyzetet és SZINNYEI: Magyar írók IV, 1211–1221.

²⁴ HORVÁT I.: Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteinek köréből, Buda 1825.

Horvát a görög klasszikusok és a Szentírás tanulmányozása után új fényben látja a magyar őstörténetet. Ezt ő a magyar nemzet „Kritikai Históriajára” tartja, „melly Ábrahám előtt egy-néhány esztendővel kezdetik, és folyton foly a’ Szent Írók, a’ Görög és Római Classicusok, az Armeus, Syrus, Arabs meg Persa Írókon, úgy nem különben a’ közép század maradványain keresztül Árpádig.”²⁵

Horvát maga is érezheti, hogy őstörténeti képe kissé meghökkentő lesz, erre utal legalább is egy bevezető megjegyzése: „Vadagnak, ’s talán örütségnek is látszhatnak előadásaim, mivel szokatlanok, de előre tudni szükséges, hogy nem mind hibás az, a’ mi szokatlan; nem mind tsalattatás, vagy tévedés, a’ mit még soha sem hallottunk.” Rögtön előjáróban tisztázza, hogy „A’ *Magyarok, Kunok, Jászok, Lőfejük, Palótzok, Pártusok* mindenkor hajdan is szinte úgy *egy nyelvű* nemzetet tettek, mint ma egy nyelvű nemzetet téznek. Azonban nem voltak mindenkor, vagy minden lakásokban egy polgári alkotmány és fejedelem alatt. Tagadhatatlan maradékai a’ régi *Szittyáknak*.”²⁶

Íme itt vagyunk a szittyáknál, mindenek ősatyjánál. Dugonics és Pálóczi Horváth Ádám kövezte ezt az utat, melynek a végén Horvát Istvánnál az egész világ szittyá lett. Miután felkészítette olvasóit, elindul a tudós szerző, hogy szittyáival és magyarjaival bekalandozza az egész ókori világegyetemet. A szittyák régente Nubiában és Abesszíniában laktak, itt kunhalmok helyett piramisokat építettek. Eljutottak Boldog Arábiába is, melynek neve természetesen a magyarok boldogságát tükrözi. Ciliciát, Kappadokiát, Arméniát és Perzsiát is meghódítják. A pártusok magyarok. Mikor a zsoltáros Dávid király a pártusoknál keresett menedéket, itt székelynaggyá (Markgraf) tették. Ekkor tanulta meg az íjászmesterséget. Szent Pál apostol is szittyá, tehát magyar volt. A szittyák Görög-, illetve Olaszországban görögül, ill. latinul beszéltek. Az Iliász magyar tárgyú, Homérosz ezt a jászok között készítette. A múmiapólya egyiptomi feliratait a székely rovásírás alapján könnyű megfejteni. Folytassuk még, hiszen lehetne napestig? Horvát István fantáziája kiapadhatatlan. Módszere nincsen, ami eszébe jut, leírja. Etimologizálgatása az Otrokocsiéra megy vissza: némi hangalaki hasonlóságon alapuló összevetések. A *magyarok* mageresztők, tehát földművesek, a jászok ijászok, Babel azonos Bábolnával stb. „Pözség a’ szent Írás mindenfelé a’ régi *Magyar nevektől* és régi Írás módtól!”²⁷ – kiált fel boldogan. Elvi kiinduló pontja: a magyar a legősibb nép, mindent csak a magyaroktól vehettek át mások. Pl. „Tőlünk tsuszott által inkább a Sidó Nyelvbe a’ Magyarság, nem pedig a’ Sidóból a’ Magyarságba a’ megegyezés.”²⁸ Horvát műveit bizonyos ironikus-humoros hangvételben szokták ismertetni, megvallom, Horvát olvasása közben nagyon ritkán éreztem derűt. Inkább döbbenetet: 1825-ben ilyen Horvát István-féle sámánok vadítják az olvasót, máig Európában kritikai történetírás folyik már. Horvátra jellemző a kritikátlanság, felfuvalkodott nemzeti gőg, provincializmus, szájtépő hazafiasság, önhitt korlátoltság. Mindez pedig a vármegyei kisnemesség világképe, mely minden józanságot, megfontoltságot, szélesebb látókört nélkülöz.

Hol van Széchenyi és Kölcsey magyarsága ettől a parlagi hazafiságtól. Ami kissé vigasztaló, az a tény, hogy Horvát István magyarsága nem kellett már kora legjobb magyarjainak sem. Sokat kell magyaráznunk, hogy Kölcsey mélységesen lenézte a horvátianizmust, hogy Vörösmarty eltávolodott tőle, s hogy Bajza József keményen támadta meg?²⁹ A fiatalabb reformnemzedék, az akadémikusok világosan látták Horvát provincializmusát. Mindössze két kiváló tanítványának, Eötvös Józsefnek és Szalay Lászlónak a véleménye elgondolkoztató, ők legalább a kiváló, nagy hatású nevelő babérját meghagyják Horvátnak, s égő hazafiasságát dicsérik. Hígyjünk e nagy embereknek, hagyjuk meg a jószándékú honszeretet babérját Horvát urnának, s egy sóhajjal térjünk napirendre afölött, hogy az 1830-as évek Magyarországon a horvátizmus széles kisnemesi és értelmiségi körök igényeit elégítette ki.

²⁵ HORVÁT I.: i. m. 6.

²⁶ I. m. 7.

²⁷ I. m. 19.

²⁸ I. m. 18.

²⁹ Lásd pl. Bajza J.: Válogatott cikkek és tanulmányok, Bp. 1954. 108–109.

„Ki a Magyar, 's mi az ő kötelessége?” tette fel a kérdést a *Tudományos Gyűjtemény*, s Mikusay János „Magyar-mutató tükré”-ben 1827-ben válaszolt a kérdésre.³⁰ A dolgot történeti, jogi és polgári értelemben vizsgálja meg. Hogy ki a magyar történeti értelemben, először a magyar őstörténetet kell megnézni. Mikusay könyvéből nyilvánvalóvá válik, hogy a történetiség, s azon belül is a magyar őstörténet milyen fontos szerepet játszott a nemzeti öntudat struktúrájában. Hunok, avarok és türkök mind magyarnak számítanak nála is, de világosan látja, hogy a magyar nevet először a történetben csak Árpád népe használta. Horvát Istvánról ezt jegyzi meg: „... én ezen Tüdös Hazafi véleménye szerint adtam volna elő a Magyarok eredetét; de ennek mély történeti belátása el értésére még nints a' haza el készülve”.³¹ Ez a vélemény még több reformkori műben is feltűnik, s oka egyszerűen az lehetett, hogy a józanabb emberek egyszerűen nem értették Horvát őskáoszát, de hazafias hangneme miatt nem is utasíthatták vissza. E szempontból igen tanulságos Kazinczynak a véleménye Horvát könyvéről, mely finom ironiával leplezi, hogy egy kukkot sem ért a könyvből. Így ír: „Melly Herculesi munkát tevél itt, édes barátom! 's mint ragyog a' maga nagy dicsőségében mind erőd, mind tudományod, mind szent hazafiúságod. Én, ha valaki, érzem, csudálom nagyságodat, ámbár követni a' végig-láthatatlan tengeren, a' századoknak, ezredeknek, ezen lelkemet elérmitő, elszedítő homályában alig merek.”³²

De Horvát tanítása termékeny talajra lelt sok helyen, s ha nem is értették, mert nem lehetett érteni, a magyar nemzeti büszkeség legyezésére jó volt. Horvát István jó tanítványának bizonyult például Lakatos György gamási plébános, *A' magyar nemzet eredeti hona* c. könyvében.³³ Lakatos először *Somogy megye esettára* c. kéziratos munkáját készítette el, amelyben a pannóniai s különösen a somogyi helyneveket magyarázta a kánaánnival vagy héberrel. De ekkor a horvát mozgolódások (ahogyan ő nevezi, az „illir zegernyes mozgalmak”) hatására megváltoztatta tervét: „... több nemzetek eredetiségével az övékét is lerajzolni, honi nyelvünknek eredetiségét megállapítani, 's velők nemcsak szomszédságunkat, hanem rokonságunkat is – hogy józanabbra térítsem – bebizonyítani iparkodtam”.³⁴ E könyvből kitűnik, hogy a horvátok eredeti nyelve magyar volt, s csak a származás miatt vesztették el szép magyar anyanyelvüket. Ahogyan lendületes végzavában írja: „Horvátok! Illyrek! szomszédink 's tagadhatatlan Rokonink! – Ezen kisszerű rajzolatomból megtanulhatjátok a' magyar nyelv eredetiségét, 's minden európai nyelv fölötti elsőbbséget ... egy anyának emlőjéből szoptuk, 's örököltük nyelvünket, hogy egyajkúak valánk mindaddig, míg a' Sarmat nemzet rátok ütven, nem ugyan egészen végképeni halált, hanem csak álomhozó szellőt bocsátván szájából, nálatok az eredeti magyar nyelvet szenderbe hozá! ... a' vérségi szeretet tiszta érzése kössön 's vezessen közelébb egymáshoz bennünket; – az tegye, hogy ne csak értésben, hanem nyelvben is egyek legyünk. Mit engedjen a' magyarok Istene!”³⁵ A jámbor s irreális óhaj persze hogy nem vált, nem válhatott valóra, s négy év múlva Lakatos uram illir vértestvérei magyarul tanulás helyett inkább Jellasics bán zászlaja alá gyűltek a magyarok elleni hadban.

Nézzük meg ezek után, hogyan is állt a finnugor rokonság gondolata ebben a korban. 1770 után Sajnovics könyvét³⁶ szinte egységesen visszautasította a magyar tudomány, mivel ez a rendi-nemesi hun tudattal teljesen ellentétben állt. Érdekes, hogy Pray György is csak úgy tudta integrálni a finnugor elméletet *Dissertationes*-ába, hogy a finnugorokat is besorozta a tág hun terminus alá.³⁷ Pray után mindössze Engel és Gyarmathi az, aki a finnugor elméletet elfogadja. A reformkor is egyetért az elutasításban. Legpregnansabban a nemzeti álláspontot Pázmándi Horváth Endrének, az Árpád-eposz

³⁰ MIKUSAY J.: Magyar-mutató tükrő, Buda 1827.

³¹ MIKUSAY: i. m. 20.

³² Kazinczy Ferencz levelezése, XX. köt. Bp. 1910. 15. Kazinczy levele Horváthhoz, 1826. április 18-án.

³³ LAKATOS Gy.: A' magyar nemzet eredeti hona, Pest 1844.

³⁴ LAKATOS: i. m. VI.

³⁵ I. m. 99.

³⁶ J. SAJNOVICS: Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse, Tyrnaviae 1770.

³⁷ G. PRAY: Dissertationes historico-criticae in annales veteres ... Vindobonae 1774. Pray őstörténeti nézeteire általában, s e tekintetben különösen, I. VÁSÁRY I.: Az őstörténet Pray: Itk 1979.

írójának a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent *A magyar nemzet nem finn származatú* c. cikke mutatja.³⁸ Horváth Endre jó érvelő, kiváló stilisztika s valóságos költői képekben dörög megsértett nemzeti önérzete a finn rokonság ellen: „Ha, mondom, így, és ha a' finn-föld az eredeti magyar haza: ki oldja meg azt a' csomót, hogy innen, a' finn földről, mikor szakadt oda az a' *vetus et intaminata natio*, nagy Ázsiának szinte a' szívébe? vagy innen a' komor szemöldökű északnak merevítő suttonaiba a' nyers, eleven, tüzes vérű Magyar?”³⁹ Horváth Endrének és bíráltnak egyaránt hibája, hogy az etnikai és nyelvrokonság közti különbségtétel gondolata nem merül fel bennük, ezért a vita történeti oldala meddő, hiszen, ha Horváth kimutatja szépen, hogy Tacitus finnjeihez semmi köze nincs történetileg a magyaroknak, nyílt kapukat dönget, mert az ugarság nyelvi kiválása jóval az időszámítás előtt történhetett mai ismereteink szerint. Ugyanakkor a finn párt is tévedett, mikor a finnekre vonatkozó történeti adatokat a magyarokhoz akarta kötni. A honfoglalást megelőző századokban a magyaroknak több köze van már az ogurokhoz, bolgárokhöz, kazárokhöz stb., mint a finnekhez. A finnugor vita Sajnovics óta neuralgikus pontja a magyar nemzeti tudatnak. Rögtön az elején rossz volt tehát a kérdésfeltevés: finnek, lappok stb. vagyunk-e vagy sem. A tudományos nyelvhasználat megjelentéig egyik félnek sem volt igaza, mert mindkettő kisarkítva védte saját igazát, s az igazat ki akarta sajátítani. A magyar történelem bővelkedik olyan antinómiákban, mint a kuruc és labanc, katolikus és protestáns. Mind a két fél kizárólagosságra tört, s egyre jobban megmerevedett álláspontjában. Ilyen merev kettőssége lett a magyar őstörténetnek a finnugor vagy hun, török stb. kettősség.

Magánosan áll higgadt tudományosságával a reformkorban Kállay Ferenc, aki a szélsőségek és a nemzeti öntömjenezés helyett a tudományos kritika útját választotta. A magyar őstörténet és nyelvhasználat máig nem értékelte kellően Kállay vállalkozását. A finnugor nyelvrokonságnak megfelelően korrekt, korában páratlan világossággal kifejtett elméletét alkotta meg a *Finn-magyar nyelv* c. művében.⁴⁰ Természetes, hogy Kállay józansága nem vehette fel a versenyt társadalmi hatásában Horvát István tanaival. De az igazi nemzeti önismeret útjai, mondanunk sem kell, nem a Horvát Istvánok, hanem a Kállay Ferencek működése nyomán épültek.

Sajátos ágát képezte a reformkori őstörténetkutatásunknak az őshaza keresés. Ez abból a naiv elképzelésből és vágyból indult ki, hogy valahol keleten a magyarok maradványai még élnek, azok a magyarok, akik nem hagyták el az őshazát a honfoglaláskor. A keleten maradt magyarok emléke sokáig élt a honfoglalás után is, s Julianus a XIII. században meg is találta a Volga vidékén a magyar töredékeket. A mongol kor után feledésbe merültek a tatárjárás korának magyar domonkos missziói, s csak a XVIII. század közepe, Desericzky kiadása után lett a Julianus-út megint ismert. De az északi, Volga vidéki őshazánál sokkal inkább lázban tartotta a kort a déli, kaukázusi őshaza képe. 1724 óta, mikor Hatvani Turkolly Sámuel levelében tudósított a kaukázusi Madzsar városról,⁴¹ sokak fantáziáját mozgatta meg a „szimpatikusabb” déli őshaza. Egyik első magyar látogatója Madzsar városának, s a Kaukázusnak Orlay János volt, Szentpétervárott udvari sebész, aki 1791-ben emigrált Oroszországba. Több keleti utazást tett, melyekről levelében számolt be. Egyik útján volt társa Nagylaki Jaksics Gergely, aki a *Felsőmagyarországi Minerva* számára küldött jelentésében szenzációs hírt közölt, miszerint megtalálták volna a magyarok maradvékát a Kaukázusban, akikkel magyarul tudtak beszélni. A hír közönséges csalásnak bizonyult, melynek hamisságát, már azokban az években kimutatta Jerney János.⁴² Egy ilyen hamisítás mindenesetre jól mutatja a kor hangulatát, azt a felfokozott várakozó légkört, melyben mindenki reméli, hogy magyar rokonainkat megtaláljuk Keleten.

³⁸ HORVÁTH E.: *A' Magyar Nemzet nem Finn származatú*: Tud. Gyűjt. 1823. II. 3–69.

³⁹ HORVÁTH E.: i. m. 22.

⁴⁰ KÁLLAY F.: *Finn-magyar nyelv*, Pest 1844.

⁴¹ A levelet l. BENDEFY L.: *A magyarság kaukázusi őshazája*. Gyeretyán országa, Bp. 1942. 334–341.

⁴² Mindezekről l. BENDEFY: i. m. 434–439; TARDY L.: *A naiv őshazakutatás múltjából*: Keletkutatás 1975. 153–159.

Ez a vágy indította el Kőrösi Csoma Sándort is Keletre. Története azt hiszem ezúttal mellőzhető. Itt csak azt emelném ki, hogy ezen tervéről élete végéig nem mondott le, s mikor tibeti forrásokban megtalálta a *jugar* nevet, tüstént neki is indult a jugarok felkeresésére, akikben természetesen csak a sárga ujgurokat találta volna meg, nem pedig a keleti magyarokat.⁴³

Ez a romantikus vágy, mely keleti rokonokat akart találni mindenáron, sok hasznos eredménnyel is járt. A józanabbak fokozatosan rájöttek, hogy élő ősokeket, rokonokat már nem lehet találni keleten, viszont a magyarság nyelvi, néprajzi nyomait igenis fel lehet lelteni, s ez lehet az őshaza kutatás egyedüli reális célja. Ugyanakkor az utazások lehetővé tették, hogy az oroszországi finnugor és török népekkel közvetlenül kapcsolatba kerüljenek a kutatók, s a helyszínen vizsgálják őket. Ez a józanabb utazási irány vitte keletre Jerney Jánost és Reguly Antalt, akiknek eredményei már szervesen beépülnek modern őstörténeti kutatásunkba. Jerney János Moldvát, Besszarábiát és Dél-Oroszországot járja be 1844–45-ben, tehát a magyar őstörténet etelközi és levédiai színtereit. Útjának eredményeit a szabadságharc után teszi közzé, könyvében csak a magyarok őshelyeinek kinyomozását ígéri, tényleges magyar töredékeket reálisan már nem vélt felfedezhetőnek.⁴⁴ Jerney könyvének gerince, a pártus rokonságot bizonygató délibábos elméletét kivéve, ma is haszonnal forgatható. Reguly Antal északi nyelvrokonainknál, a voguloknál és osztjákoknál tölt hosszabb időt, s nyelvi gyűjtései közismerten a finnugrisztika klasszikusai közé tartoznak.⁴⁵

Rövidnél is rövidebb áttekintésünk végére értünk. Tudomány- és eszmétörténeti szempontból próbáltuk az 1790 és 1848 közötti magyar őstörténetírást elemezni. Tudományos szempontból nyilvánvaló, hogy a kor őstörténetírása mélyen alatta állt az előző korszakénak. A Pray és Katona képviselte kritikai iskola után a teljes kritikátlanság kora köszöntött be. Új anyag nem került elő, csak bizonyos mohamedán források Hammer révén,⁴⁶ de ennek jelentőségét nem ismerték fel. Elsősorban a régi ismereteket népszerűsítették, s új, délibábos utakon haladtak tovább. Szinte azt mondhatnánk sarkítva, hogy tudományos érték és társadalmi hatás fordított arányban állt egymással. A legnagyobb hatású író kétségtelenül a legtudománytalanabb Horvát István volt. Nem először és nem utoljára a magyar művelődés történetében, európai és magyar értékmérce nem egyformán mért. De biztató jelek is voltak, Kállay, Jerney és Reguly révén egy új, józanabb és alkotóbb őstörténetkutatás körvonalai kezdtek kibontakozni, mely majd az 1860-as években indul be.

Ha eszmétörténetileg nézzük, egyértelmű, hogy ez a kor minden erejét a nemzetté válás szolgálatába állította. A hazafias hév, a magyar nyelv és történelem ősiségének, régi dicsőségének bizonyítása sokszor elnyomta a józan tudományos gondolkodást és bizonyítást. A historizmusnak s különösen az őstörténeti kérdéseknek ezt a nagy szerepét a kialakuló nemzeti tudatban jól magyarázza a közép-európai térségnek általános gazdasági és társadalmi elmaradása Európával szemben. Minél sivárabb a jelen, annál dicsőbb legyen a múlt s az arra építő jövő. A magyar nyelv társtalansága itt Európában, a rejtélyes, keletre mutató eredet aztán minden más közép-európai népnél tágabb teret biztosított a romantikus fantáziának. Nekünk nem kellett még keletebbre mennünk az egzotikus témaért, mert az itt volt saját őstörténetünk rejtélyében. S a tárgy adta kísértésnek nem is tudtak ellenállni a legtöbben, kiaknázták a lehetőségeket. S ezért nem is hibáztathatjuk e kort.

Rejtene-e tanulságokat vizsgálódásaink a mai nemzeti tudat számára is? Azt hiszem, igen.

⁴³ LIGETI L.: A jugarok földje: Magyar Nyelv XXVII (1931), 300–314; idem, Les pérégrinations de Csoma de Kőrös et le pays des Yugar: Revue des Etudes Hongroises XII (Paris 1934), 233–253.

⁴⁴ Jerney János: Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845. I–II, Pest 1851.

⁴⁵ Regulyra I. ZSIRAI M.: Finnugor rokonságunk, Bp. 1937. 515–521.; PÁPAY J.: A magyar nyelvhasználat története, Bp. 1924. 36–41 (A magyar nyelvtudomány közikönyve I/3.)

⁴⁶ J. HAMMER: Sur les origines russes, St. Pétersbourg 1825, 108, 123–124., 130.; idem, Geschichte des Osmanischen Reiches X. Pest 1835, 681–688; idem: Tudománytár 1842. 82.

Ma világszerte az etnikai tudat reneszánszának vagyunk tanúi.^{4 7} Úgy tűnt, hogy a polgári nemzetté válás folyamata egy etnikummá olvasztotta Nyugat-Európa nemzeteit. De nem így van, a baszkok, bretonok, írek, flamandok, s még sorolhatnánk, saját etnikumuk tudatára ébredtek. Ez a folyamat érthető és szimpatikus: az egyre inkább a központosított államgépezet elidegenítő világában élő egyén keresi itt az ember számára érzelmileg oly nélkülözhetetlen kisebb közösségeket. Ennek az etnikai tudatnak semmi köze a nacionalizmushoz, egyszerűen a közösség jogát hirdeti saját nyelvéhez és hagyományaihoz. A modern nemzeti tudatban is természetesen szerepet játszik az eredet, az őstörténet kérdése. Nem szabad sem túlbecsülnünk eredetünk értékeit, mint ezt legtöbbször tettük, sem alábecsülni. Tiszteljük a reformkor lelkesedését, a tárgyi túlzások átvétele nélkül. Nyugodtan merjünk Kölcsyvel együtt büszkének lenni keleti törzseinkre, arra a sajátos értékre, melyet a népek családjában képviselhetünk. Keressünk akár ma is őshazát, mint Kőrösi Csoma Sándor tette, de ne délibábot találjunk, hanem mint ő, tibetisztikát.

István Vásáry

ANCIENT HUNGARIAN HISTORY AND NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE REFORM AGE

The article deals with a special field of Hungarian cultural history in the so-called Reform Age (1790–1848), namely the researches into the ancient Hungarian history, i.e. the period prior to 1000 A. D. It touches upon two aspects of the historiography of the question. The first is that of a mere „science history”, the second one is the ideological aspect that is interested in the functioning of certain historiographical views as ideas. The latter aspect is demonstrated by the example of the Hun theory which was for almost 800 years the dominant thesis of ancient Hungarian history, and ostentatiously formed an integral part of the Hungarian nobility's world-view. After this survey a short glance is thrown at the historiography of the question prior to 1790, then detailed analyses follow concerning the different schools, trends, topics, and authors. Popularizing historical works in Hungarian, a linguistic-etymological approach (mainly in Latin), and historiography in German are the most pregnant trends of the age between 1790–1820. The so-called political reform movement that had begun in 1825 brought about significant changes. Quantity increased, quality decreased, if we put it in a somewhat simplifying manner. This age regarded the main aim of historiography the exhortation of patriotic feelings. The subjective intention often suppressed scholarly objectivity. Research into the ancient Hungarian history often failed as „science”, but it was highly efficient in creating a new national consciousness.

^{4 7}E kérdéskör legjobb összefoglalását I. HANÁK P.: Az etnikum és közösségtudat: *Confessio* 1978/2. 29–37.

A NYUGAT SZERKESZTÉSI ELVEI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az irodalmi folyóiratok helyzete és szerepe némileg módosult az első világháború és a forradalmak után. Korábban többnyire két pólus körül szerveződtek: az akadémikus szellemű konzervativizmus, illetve a polgári liberalizmus és radikalizmus körül. Az első irányzat fő képviselője a *Budapesti Szemle*, az *Új Idők* és a *Magyar Figyelő*, a másodiké a *Nyugat*. A huszadik század első két évtizedének irodalmi életét e két irányzat küzdelme határozta meg. A két pólus köré szervezett folyóiratirodalomba Kassák Lajos lapjai: az 1915-ben alapított *A Tett* és örököse, az 1916-ban megindult *Ma* hozott új elemet: az avantgarde művészet és a forradalmi szocializmus törekvéseit. Az 1918–1919-es forradalmak, különösen a Tanácsköztársaság művelődéspolitikája azután teljes mértékben átalakította az irodalmi sajtónak ezt a szerkezetét.

A hagyományos kétpólusú szerkezet azonban csak részben állt helyre a forradalmak veresége és az ellenforradalmi rendszer berendezkedése után. Az irodalmi sajtó általában ekkor is a haladó és konzervatív törekvések erővonalai mentén helyezkedett el, szerkezete mégis összetettebbé vált. A politikai és szellemi élet átrendeződésével számos új folyóirat indult, az irodalmi élet – egymással vitában és harcban álló – irányzatainak és központjainak megfelelően policentrikus folyóirat-irodalom jött létre. Maga a konzervatív irodalmi sajtó is két jelentősebb irányzatra vált szét: a hagyományosabb akadémikus szellemű folyóiratok, mint a *Budapesti Szemle*, az *Új Idők*, az *Élet* vagy az ellenforradalmi programmal indult *Napkelet* mellett megjelentek a fajvédő mozgalom és a jobboldali radikalizmus orgánumai: az *Aurora* és a *Gondolat*. A polgári liberális folyóiratok körén belül a *Nyugat* „új klasszicizmust” és „kétfrontos” küzdelmet hirdetett, *A Toll*, valamint a fiatal nemzedék vállalkozásai: a *Magyar Írás*, a *Látóhatár*, a *Kortárs* határozottabb radikális álláspontot foglaltak el, a „Nyugattól balra” keresték helyüket. Hasonló törekvéseket képviselt a harmincas években a *Szép Szó* és az *Apolló*, mint a szellemi ellenállás, illetve a humanista hagyomány fóruma. A népi mozgalom balszárnyának folyóiratai: a *Válasz*, a *Kelet Népe* és a *Híd* agrárdemokratikus törekvéseket szolgáltak, s maguk is az antifasiszta szellemi ellenállásban vállaltak szerepet. Az alakuló képet színezték a haladó katolikus folyóiratok: a *Korunk Szava* és a *Vigília* is.

Szélesebb körben bontakozott ki a szocialista irodalmi sajtó. Az avantgarde mozgalom folyóiratai: a Bécsben megjelenő *Ma* és *Akasztott Ember*, majd a Budapesten tevékenykedő *Dokumentum* és *Munka* a szociális és művészi forradalom eszméit képviselték. A kommunista emigráció is számos, részben irodalmi folyóiratot jelentetett meg, közöttük korábban az *Egységnek* és az *Éknek*, később a *Sarló* és *Kalapácsnak*, valamint az *Új Hangnak* volt nagyobb szerepe. A hazai illegális kommunista mozgalom művelődéspolitikája a 100%-ban, később a népfrontos szellemű *Gondolatban* érvényesült.

Változatos irodalmi sajtó alakult ki, a folyóiratok száma alaposan megnövekedett, a fővároson kívül Pécsen (*Minerva*, *Sorsunk*), Szegeden (*Széphalom*), Debrecenben (*Debreceni Szemle*, *Helicon*) és Kőszegen (*Írott Kő*) is jelentek meg szépirodalommal, illetve irodalomtudománnyal foglalkozó folyóiratok. Mindemellett megváltoztak a folyóiratirodalom szervezési feladatai és lehetőségei. A korábbi korszakban az irodalmi élet szervezői elsősorban a folyóiratok voltak, ők gyakoroltak döntő befolyást

az irodalmi folyamatra, ők alakították az írók és a közönség kapcsolatát, még ha példányszámuk, a konzervatív szellemű „családi” folyóiratok kivételével, nem is volt magas. A két világháború között ezzel szemben megnőtt a napilapok irodalomszervező és -alakító szerepe. A *Nyugat* és a polgári liberális folyóiratok mellett a Mikes Lajos-féle *Pesti Napló* és a Felek Gyéza-féle *Magyar Hírlap*, a népi irodalom szervezésében a Bajcsy-Zsilinszky-féle *Szabadság* és a Zilahy Lajos-féle *Magyarország* vállalt szerepet. Az irodalmi élet részben a rotációs sajtóban kapott teret, s voltak írók, így Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes és Krúdy Gyula, valamint a *Nyugat* „második nemzedékének” tagjai: Szabó Lőrinc, Fodor József, Fenyő László, Márai Sándor, Pap Károly, Illés Endre, Gelléri Andor Endre vagy a népi mozgalom több képviselője: Veres Péter, Szabó Pál, Kodolányi János, Féja Géza, akik általában nem is az irodalmi folyóiratoknál, hanem a napi- (és heti-) lapoknál találtak megfelelő fórumot. A történelmi események felgyorsult menete, az általában két vagy több fronton egyszerre folyó ideológiai és művészeti viták, amelyek mindenképpen fűgőbb harcmodort követeltek, a korábbi korszakhoz képest némileg háttérbe szorították az irodalmi folyóiratok hagyományos organizációs szerepét.

A *Nyugat*, az irodalmi forradalom és a polgári haladás magas eszmei és művészi színvonalú fóruma hatalmas veszteségekkel élte túl az 1919-es korfordulót. Ady Endre és Kaffka Margit meghalt, Ignó, Balázs Béla és Hatvany Lajos emigrációba kényszerült, Móricz Zsigmond és Babits Mihály egy időre üldözötté vált. A sajtócenzúra és a fehér terror megakadályozott minden ellenzéki szellemű állásfoglalást. A polgári radikalizmusnak azokat az eszméit, amelyeket a folyóirat képviselt, s amelyek az októberi magyar forradalomban győzelemre jutottak, úgy tetszett, elsodorta a zajló történelem. A *Nyugat* utóvédharcokra kényszerült, védeni próbálta írói táborát és eszmei hagyományait, legalább művészi vívmányait. A kor nyomása következtében visszavonulásra kényszerült, sőt részben közeledni próbált a hivatalos intézményekhez. Működésének eme második korszaka nagyjából két periódusra bontható. A korszak első évtizedében fokozatosan közelebb került az intézményesített kulturális élethez és művelődéspolitikához, illetve a társadalmi harcoktól elfordulva egy elvontabb humanista morál képviselőjében keresett szerepet. A német fasizmus és hazai csatlósainak uralomrajtása után viszont egy ellenkező irányú folyamat részese gyanánt fokozatosan eltávolodott a hivatalos művelődéspolitikától, s a kibontakozó antifasiszta szellemi ellenállásban vállalt fontos feladatot. Ebben az időszakban a maga harcos hagyományaihoz talált vissza, újra hallatta szavát a közélet küzdelmeiben.

A forradalmak veresége után 1919 novemberében jelentkezhetett ismét, megjelenését a román megszálló hadsereg cenzúrája engedélyezte. Főszerkesztőként továbbra is (az emigrációban élő) Ignó jegyezte, szerkesztői Babits Mihály és Osvát Ernő, akikhez 1922-ben átmenetileg Gellért Oszkár csatlakozott. A novemberi számban jelent meg Babits Mihály nevezetes „vallomása”: a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*.¹ Ebben élesen elhatárolta magát a proletárforradalomtól, elítélte ennek törekvéseit, megtagadta a közösséget Balázs Bélával és Lukács Györggyel, a proletárdiktatúra művelődéspolitikájának irányítóival. A közelmúlttal történt leszámolás származásos mentegődzésnek, sőt hittagadásnak tetszett, amely egyszerűen félelemből vagy megalkuvásból származott. Részben valóban az aggodalom játszott közre a beszámoló születésében, hiszen a költő a fajvédő mozgalom és sajtó támadásainak tüzebe került. Nemcsak egyetemi katedrájától és tanári nyugdíjától fosztották meg, hanem vádat is emeltek ellene, a toloncházat is meg kellett járnia. Mégsem pusztán a félelem magyarázza a „vallomásra” foglaltakat. Babits nemcsak a forradalmat tagadta meg, az ellenforradalomtól is elhatárolta magát. Liberális reformeszméket vallott, a tanács hatalommal korábban sem azonosult, a proletárdiktatúra intézkedéseit egy idő után belső ellenérzéssel figyelte. Nem annyira leszámolást végzett, inkább saját helyzetét tudatosította: „kétfrontos” küzdelemben a forradalom és az ellenforradalom között.

A húszas évek elején, 1920 és 1924 között a *Nyugat* nagyobb hangsúllyal védelmezte a maga haladó örökségét és elkötelezettségeit. Ebben a védekezésben Babitsnak és Osvátnak egyformán

¹ Nyug. 1919. 911–929.

szerpe volt. Az ellenforradalom első éveinek jobboldali radikális publicisztikája (Szabó Dezső, Bangha Béla, Lendvai István) vagy konzervatív akadémiázusa (Beöthy Zsolt, Berzeviczy Albert, Császár Elemér) egyformán felelősségre vonták a forradalmak kitörése miatt. Lendvai hírhedt pamfletje: a *Néhány adat az irodalmi patkánylázadáshoz*² a „nyugatos” írókat is a vádlottak padjára akarta ültetni, kíméletlen megtorlást hirdetett. A *Nyugat* közvetve válaszolt csupán ezekre a támadásokra; kifejezve ragaszkodását múltja és eszmei irányítói iránt. Elsősorban Ady Endre munkásságával vállalt közösséget, minthogy Ady öröksége is az ellenforradalmi sajtó támadásainak céltáblája lett. „Ahogyan az Ady dacos alakja immár másfél évtizede foglalkoztatja a magyar fantáziát, ahogyan ő merész és fájdalmas kézzel belenyúlt az országnak legkényesebb, legmélyesebb problémáiba: az még ebben a kizárólag politikai érdekeltségű Új Balkánban is megokoltá tenné, hogy a halálát követő esztendő az ő felfedezésének első esztendeje legyen, hogy honfitársai mohón és izgatott ujjakkal kutassanak a kivételes és szinte még ismeretlen Kincsen, ami Tőle maradt” – kezdte személyes hangú tanulmányát Babits.³

Hangot kapott az ellenforradalmi rendszer közvetlenebb bírálata is. A *Nyugat* kritikai rovata sorra közölte elutasító bírálatait a „keresztény-nemzeti” és fajvédő ideológia megalapozóiról. Így az 1919. decemberi számban Fülep Lajos tanulmányzerű kritikája jelent meg Szabó Dezső regényéről: *Az elsodort fahúr*, 1921-ben Móricz Zsigmond ítélte el Szekfű Gyula könyvét: a *Három nemzedék*. Fenyő Miksa 1921-ben írott beszámoló-sorozata (*Elmúlt hetekből*) a régi bátorsággal leplezte le Windischgrätz Lajosnak Károlyi Mihály elleni hazug vádaskodását, az antiszemita kampányok olcsó rágalmaival, vagy éppen követelte az emigrációban élő szociáldemokrata és radikális politikusok (Garani Ernő, Juhász Nagy Sándor, Szende Pál, Bíró Lajos és Hatvány Lajos) hazatérésének engedélyezését. Cikksorozata a cenzúra beavatkozása következtében nagy fehér foltokkal jelent meg. Nagy Lajos publicisztikai írásai is sorra leplezték le az ellenforradalmi rendszer intézkedéseit és törekvéseit. Az ellenforradalmi konszolidáció bírálatának és elutasításának jegyében ünnepelte a *Nyugat* irodalmunk haladói örökségét, így 1923-ban a Petőfi- és Madách-, 1927-ben a Vajda János-centenáriumot.

A húszas évek elején a „nagy korszak” lendülete hatott tovább, a folyóirat ellenzéki fórumnak számított, ahogy Nagy Lajos írta: „az irodalmi szabadság egyetlen mentsvárának”.⁴ Lapjain a „nagy nemzedék” kapott uralkodó szerepet: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Füst Milán és Gellért Oszkár versei, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes, Tersánszky J. Jenő, Kassák Lajos és Nagy Lajos prózája, Babits, Móricz, Kosztolányi, Schöpfung Aladár, Ignó és Fenyő Miksa tanulmányai szabták meg magas színvonalát. A művészi értékhez történő ragaszkodás egyszersmind közéleti állásfoglalásnak számított. Ennek az állásfoglalásnak a kialakításában Osvát Ernő szerkesztő politikája vállalt nagy szerepet. A művészi színvonal igénye szervesen egészült ki azzal a tudattal, hogy az irodalomnak humánus és erkölcsi érdekeket, s általuk az emberi haladás ügyét kell szolgálnia. A húszas évek elején a *Nyugat* éppen úgy az irodalmi értékek otthona volt, mint előző „nagy” korszakában. Ekkor közölte Móricz *Légy jó mindhalálig* (1920), Kosztolányi *A véres költő* (1921) és *Pacsi* (1923), Kassák *Egy ember élete* (1924–1927), valamint Tersánszky *A céda és a szűz* (1924) című regényeit; ekkor adta a magyar olvasó kezébe Thomas Mann *Varázshegye*nek (1922) néhány részletét és Gorkij *Az Artamonovok* (1926) című művét alig egy évvel az orosz kiadás megjelenése után.

A *Nyugat* irodalompolitikája és szerkesztői gyakorlata a „nagy nemzedék” tekintélyére és munkásságára épült. Ez a tekintély eleve tiltakozást jelentett az ellenforradalommal szemben, körötte alakulhatott ki a polgári humanista erők bázisa, ez a tekintély foghatta össze az értékeesebb irodalmi törekvéseket. A megszerzett tekintély feladatára hivatkozott Babits is, midőn a „nyugatos” írók centrális szerepét emelte ki: „mai irodalmunknak igazi középhadserege: a *Nyugat* nemzedéke, mely koránál és tradíciójánál fogva egyaránt szemben áll a minden újat elgáncsoló maradisággal éppúgy,

² Új Nemzedék 1920. 121. sz.

³ *Tanulmány Adyról*. *Nyugat* 1920. 128–147.

⁴ *Nyug.* 1925. I. 483–493.

C

mint a szükség nélküli vagy ki nem érett forradalmakkal, melynél a fölmutatható életmű gazdagsága együtt van a munkaerő teljességével, mely soraiból, Adyn kezdve, a legnagyobb nevekre, s a közönség közt valóban országos hatásra hivatkozhat, [...] bizonyos, hogy éppen ez a generáció van hivatva, egységében a mai magyar irodalmi élet zűrzavara között az igazi Tekintély forrásává lenni. Ahol ez a nemzedék tömörül, ott az egész mai magyar irodalom tömörülhet: hisz aki igaz érték ma literatúránkban, vagy hozzánk tartozik, vagy bizonynyal közelebb áll érzésben hozzánk, mint saját generációjának szélsőségeihez”.⁵ A „nagy nemzedék” tekintélyének (és egységének) szemléltetését szolgálták a folyóirat emlékszámai: az 1923-as Ady és Osvát-, az 1924-es Móricz-, Babits- és Ignotus-emlékszámok. A „Nyugatosok” tömörítését célozta a Vörösmarty Akadémia újjáalakítása is 1925. június 14-én. Az Akadémia Ady szellemi örökségének gondozását vállalta, társelnökei Babits és Móricz, főtítkára Schöpflin Aladár, titkára Tóth Árpád, ügyésze Füst Milán lett. Valódi működésére azonban sor már nem került.

A „nagy nemzedék” tekintélyére alapozott irodalompolitika nem számolt eléggé az irodalomkritika, általában az elmélet fejlesztésének követelményével, s nem számolt a fellépő fiatal nemzedék önállósulási törekvéseivel. Az elméleti megalapozottság, a filozófiai érdeklődés általában nem tartozott a folyóirat erősségei közé. Határozottabb irodalombírálat sem alakulhatott ki a kritikai liberalizmus feltételei között, noha a „nyugatos” kritika jóval magasabb színvonalat képviselt annál, amelyet ellenfelei tulajdonítottak neki. A bírálatok többnyire költők és prózaírók kezén készültek, s ha nem hatotta is át őket következetesebb elvi szigor, annál több művészi érzékenységgel és értelmező készséggel közelítették meg a műalkotást. A *Nyugat* szerkesztősége azonban maga is látta, hogy munkája nyomán elsősorban „irodalomtermelő folyóirat” születik, s meg kell erősítenie a kritikai munkát. „A *Nyugat* elfogulatlan és szigorú kritikával akarja kísérni az irodalom és a többi művészet művelőinek munkáját” – hangzott a szerkesztőség beköszöntő közleménye a lap „új korszaka” elé.⁶ Az irodalombírálat megerősítése érdekében tárta ki Babits a folyóirat kapuját a fiatal nemzedék kritikusi: Németh László, Halász Gábor, Szerb Antal, Kardos László, Keresztury Dezső, Illés Endre és Hevesi András előtt.

Babits és Osvát örömmel adott teret a fiataloknak, sőt ez utóbbi valósággal személyes ügyének érezte az ifjú tehetségek felkarolását, a *Nyugat* és a „második nemzedék” viszonya mégsem volt egészen zavartalan. A húszas években sűrű rajokban érkeztek a fiatal írógeneráció képviselői: a költészetben Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Bányai Kornél, Komjáthy Aladár, Fenyő László, Sárközi György, Fodor József, Berda József, Illyés Gyula és József Attila, a prózában Déry Tibor, Kodolányi János, Remenyik Zsigmond, Németh László, Pap Károly, Gelléri Andor Endre, Illés Endre és Zsolt Béla. A *Nyugat* sorra fogadta be őket, noha többük pályája más fórumokon (napilapokban, a fiatal nemzedék folyóiratkísérleteiben) indult, s igazi otthont valójában nem is találtak a „nyugatosok” között. E „második nemzedék” általában a *Nyugat* és az avantgarde kettős vonzásában kezdett tájékozódni, s a húszas évek végén az újrealizmushoz érkezett. A realizmus poétikáját választva többen is: Bányai Kornél, József Attila, Déry Tibor, Remenyik Zsigmond, Pap Károly, Gelléri Andor Endre őrizték az avantgarde vívmányait. Törekvéseik kevés kivétellel ellentmondtak a *Nyugat* klasszicizmusának. A műalkotást mindenekelőtt étellel akarták megtölteni, szenvedélyes érdeklődéssel fordultak a szociális és politikai kérdésekhez, részben a lázadásban, sőt a forradalmiságban találták meg igazi önmagukat.

A *Nyugat* szerkesztői nem kevés gyanakvással figyelték a fiatalok tájékozódását. Ez a gyanakvás volt kiolvasható Babitsnak abból az idézett tanulmányából is, amely a „nagy nemzedék” tekintélyét és munkásságát állította irodalmi normának az utódok elé. A felszín alatt nemzedéki viták parázslottak, s időnként heves csatározások figyelmeztettek a *Nyugat* és a fiatalok ellentéteire. 1923-ban szakítás következett be Babits és legközelebbi tanítványa: Szabó Lőrinc között, s a mester – Sárközi

⁵A Vörösmarty Akadémiáról. *Nyug.* 1925. I. 433–437.

⁶A *Nyugat új korszaka*. *Nyug.* 1925. II. 213–214.

Györgynek a fiatalok védelmében írott levelére válaszolva – súlyos vádakkal illette azt a nemzedéket, amelyet volt tanítványa képviselt: „az irodalmi apagyilkosságnak egy új fajtája kezd divatba jönni, melynek motívuma nem belső és szellemi, hanem külső, karrierbeli”⁷. A fiatalok azzal vádolták Babitsot, hogy epigon-létre szeretné kárhoztatni őket. Ez így persze nem volt igaz, kétségtelen azonban, hogy idegenül és értetlenül tekintett közéleti valamint művészi szándékaira, elvárta volna, hogy a „nagy nemzedék” eszményeit és költészettanát kövessék, a kialakult, pontosabban, megszerzett tekintélyhez alkalmazkodjanak. Az általa képviselt elvek és a „második nemzedék” törekvései tartósan ellentmondásba kerültek; ez vezetett később Németh László kivonulására és a Halász Gáborral folytatott vitákra, ennek következtében került sor a fiatalok (Szabó Lőrinc, Németh László, Ignotus Pál) önálló lapalapítási kísérleteire.

A húszas évek második felében a *Nyugat* kevésbé tudott megbirkózni a korszak nagy kihívásaival: ellenálló készsége hanyatlott, organizációs szerepe csökkent. A megújulási kísérletek (így az 1925-ben bejelentett „új korszak”) ellenére is az alkotó munka zártabb körébe vonult, a klasszicitás ideálját tűzte maga elé. A folyóirat orientációját híven jelezték Babits Mihály programadó tanulmányai. Elsőnek az 1925-ben megjelent *Új klasszicizmus felé* című esszé, amely az irodalom politikai szerepvállalását utasította el: „Az író megszűnt a Kor emberi ideálja lenni: helyébe a boxbajnok lépett”⁸. Eszménye az örök érvényű művészet, amelynek nem szabad elvegyülnie a kor küzdelmeiben, hanem a szellem magaslatáról kell választ adnia az emberiség és a nemzet nagy kérdéseire. Az „új klasszicizmus” hivatását abban látta, hogy újra szerephez juttassa „az Élet minden kényszerűségeinek mélyén eltemetett, fojtott, feledett szabadságot és felelősséget”. Ennek kell visszahoznia „a szellemi kultúra presztízsét”. Ezt követte 1928-ban *Az írástudók árulása* című tanulmány, amely Julien Benda *La trahison des clercs* című világsikert aratott antifasiszta állásfoglalása nyomán ítélte el az írók és művészek politikai elkötelezettségét. Babits „kétfrontos” harcot hirdetett: egyaránt elutasította az osztályharcot és a nacionalizmust, mindazokat az érdekeket, amelyek az egyetemességhez képest partikuláris elvet jelentettek. „Az Eszmék – állapította meg keserű indulattal – leszálltak az Élet harcaiba, s elfogadták a politika minden logikátlan és változó junktimját”⁹. Az „írástudóknak” szerinte a „Morál és Igazság” szolgálatában kell hivatást találniok: „inkább illik az Írástudókhöz a Világítótorony heroizmusa, mely mozdulatlan áll és híven mutatja az irányt, noha egyetlen bárka sem fordítja feléje az orrát – míg csak egy új vízözön le nem borítja lámpáit”. Az „új vízözöntől”: a kultúra pusztulásától való félelem szabta meg Babits állásfoglalását. A „vízözön” előtti kor feladatát a felhalmozott értékek egybegyűjtésében és gondozásában jelölte ki. E meggyőződését fejezte ki 1930-as *Ezüstkor* c. tanulmányában is, amely a barbár rohamok közepette élő klasszikus Rómát idézte fel művelődéstörténeti analógia gyanánt.¹⁰

Az „új klasszikus” programjának kialakításával egyidejűleg a *Nyugat* lassanként visszavonult korábbi ellenzékiességéből, mintegy „középre” került a jobb- és baloldali mozgalmak között, sőt megpróbált kiegyezni a liberális konzervativizmusnak azokkal a képviselőivel, akik maguk is biztatlanul, ellenségesen tekintettek a szocializmus és a nacionalizmus ellentétes irányokból támadó erőire. Ezt a kiegyezési kísérletet Babits *A kettőszakadt irodalom* című tanulmánya¹¹ jelentette, amely Berzeviczy Albertnak a Kisfaludy Társaság elnöki székében elmondott beszédére válaszolt. Berzeviczy a magyar irodalom „egységének” helyreállítására szólított fel, és Babits maga is támogatta a konzervatív és a liberális irodalom egységének ügyét. A *Nyugat* és Ady megítélésének kérdésében azonban továbbra sem engedett: határozott szavakkal védte meg Ady egyéniségét és költészetét, mint olyant, amely kifejezte a nemzet valódi érdekeit. A forradalmaktól azonban, akár 1919 őszén, most is elhatárolta a

⁷ *Fiatalok*. Nyug. 1924. I. 160–166.

⁸ Nyug. 1925. III. 17–20.

⁹ Nyug. 1928. II. 355–376.

¹⁰ Nyug. 1930. I. 331–333.

¹¹ Nyug. 1927. I. 527–539.

Nyugat törekvéseit. Az Akadémiához és a Kisfaludy Társasághoz történt közeledés eredményeképpen választották be Babitsot 1930-ban a Társaság tagjai közé, s szövődtek kapcsolatai a liberális konzervativizmus fórumával, a Szekfű Gyula vezette Magyar Szemle Társasággal is.

Ekkor már ő volt a folyóirat igazi vezéregyénisége, akinek az irodalmi életben betöltött szerepét az is növelte, hogy 1927-től kezdve mint a Baumgarten Ferenc Ferdinánd által létrehozott irodalmi alapítvány kurátora működött. Az alapítványnak nagy szerep jutott az anyagi gondokkal küzdő írók támogatásában, közvetve az írói függetlenség védelmezésében. A díjban vagy támogatásban részesült írók névsora igazolja, hogy Babits körültekintő módon élt a kezére bízott hatalommal. Szomorú kivételek mindamelllett előfordultak, így József Attila, aki személyi ellentétek következtében maradt ki sorozatosan a díjazottak közül, s csak az alapítvány kisebb összegű támogatását kapta meg. Mások, például Kassák Lajos és Pap Károly díjazását a kormány vétója akadályozta meg politikai okok miatt.

Az „új klasszicizmus” programjában kifejezést kapó visszavonulás nem kapott egyöntetű jóváhagyást a *Nyugat* táborán belül. Móricz Zsigmond és a „második nemzedék” néhány képviselője szerette volna több élettel, társadalmi érdeklődéssel és küzdőszellemmel megtölteni a lapot. A *Nyugat* életében ismét forduló következett. 1929. október 28-án Osvát Ernő öngyilkossággal vetett véget életének: ezzel végképp lezárult a folyóirat történetének egy korszaka. A lap mint vállalkozás is csődbe ment. Osvát halálakor 684 előfizetője volt, 100–150 példányt adtak el belőle az újságárusok, 340 tiszteletpéldányt küldött szét a kiadóhivatal: a folyóirat tehát az 1200 példányos átlagot sem érte el. Tíz esztendő alatt 24 000 pengős adósság gyűlt össze a deficités vállalkozás után, szóba került a *Nyugat* felszámolása is.¹² A válságos helyzet úgy oldódott meg, hogy az irányítást Babits Mihály és Móricz Zsigmond, a „nagy nemzedék” két legfőbb tekintélye vette át, mellettük Gellért Oszkárnak jutott a szerkesztő szerepe. Ignotus nevét levették a címlapról, jelezvén, hogy a *Nyugat* szakított a polgári radikalizmus névleges hagyományával, és végképp az irodalom, valamint a közélet „közepén” kívánja elfoglalni helyét.

Ignotus kényszerű távozása s a meghirdetett új orientáció hatalmas sajtóvihart kavart. „Babits Mihálynak s Móricz Zsigmondnak – hangzott Ignotus szenvedélyes előadása – volna joguk fordulni, ha kedvük tartja, olyan nézet ellen is, amelynek győzedelme rendjén nekik szavuk lett s számukra közönség gyűlt. Szabadok magukkal, s tehetnek, amit akarnak – de nem a *Nyugattal*. Amíg ez a folyóirat azt a címet viseli, mellyel az irodalomtörténetben fejezetet jelent, az én nevemmel elválaszthatatlanul összeforrott. Babits és Móricz alapíthatnak új folyóiratot, akár homlokegyenest ellenkező iránnyal, de azt nem tehetik, hogy mikor a *Nyugathoz* állnak, ugyanakkor az én *Nyugatommal* engem megtagadtnak. A *Nyugat* nem bolt, ahonnan, ha tulajdonában módosulás áll be, levakarják a régi céget, s odaföstik az újat.”¹³ A kölcsönös szemrehányások és sajtónyilatkozatok kínos folyamatát Fenyő Miksa *Az Ignotus-eset* című írása¹⁴ próbálta elrekeszteni, tárgyilagos modorban ismertetve a folyóirat gazdálkodásában bekövetkezett válságos helyzetet. Fenyő közelíteni szerette volna az álláspontokat és az érdekelteket, kísérlete azonban nem sikerült: a *Nyugat* alapító főszerkesztőjének és közvetlen harcostársainak útja végképp elvált egymástól.

Ezt követve három esztendőn keresztül, Babits és Móricz kettős irányítása alatt a *Nyugat* voltaképpen közös borítóban megjelenő két – egymástól élesen különböző, nem egyszer belharckokba bonyolódó – folyóiratot jelentett. A két szerkesztő eredeti megegyezése értelmében Babits gondozta a költészetet és az irodalombírálatot, Móricz a prózát és a tanulmányokat. Babits az „új klasszicizmus” jelszavával meghirdetett programot folytatta, a szellemi élet benső körének gondozásában látva továbbra is a folyóirat feladatát. *Baloldal és nyugatosság* című tanulmányában ismét elutasította a jobb- és baloldali mozgalmakat, a „párt- és osztálypolitikát”. „Még amikor szocialisták voltunk is – hangoztatta –: szocializmusunk, mint az Adyé, nem valami osztálytudatba való elzárkózás volt, hanem

¹² Vö.: MÓRICZ Virág: Móricz Zsigmond szerkesztő úr. Bp. 1967. 114–115.

¹³ A *Nyugat útja*. Bp. 1930.

¹⁴ *Nyug.* 1930. I. 178–182.

ellenkezőleg, új, eddig megvetett osztályok és rétegek felölelése a magunké mellé, s a magunké ellen, a magunkénak zártsága és bűnei ellen.”¹⁵ Az író elkötelezetlen függetlenségét hirdette, az „örök baloldal” eszméjére hivatkozott, amely véleménye szerint egyszerre progresszív és konzervatív, mint-hogy egyszerre vállalja régi értékek őrzését és újak létrehozását. „Micsoda harc ez – kérdezte –, mely túl van a nemzedékek harcán, s nem szűnik meg azok békéjével? Az örök irodalmi baloldal harca, ki tagadja? de vajon pusztá ellenzékieskedés és destrukció-e? Hiszen a Nyugatról már rég halljuk azt is, hogy konzervatív, hogy rombolnivalónk és megóvnivalónk is van bőven – szellemi rombolást és szellemi megóvást értek –, a meglevő rossz hatalmas erejével szemben, mely ma tán némileg más, de nem kevésbé erős és nem kevésbé veszedelmes hatású szellemi életünkre, mint a Nyugat első évében volt. Baloldalon állunk ma is, az Isten balján, mint Ady állt; s még ahol konzervatívok vagyunk, és megóvni akarunk valamit: ott is azt akarjuk megóvni, amit még az Isten is rombolni segít ma.”¹⁶

Móricz Zsigmond részben szembefordult a Babits által képviselt elzárkózással: életszerűséget, cselekvő irodalmat kívánt, „új magyar optimizmust” hirdetett. A Bethlen-féle konszolidáció hatására megindult gazdasági fejlődést még nem dülta fel a világválság, midőn átvette a folyóiratot, s a vidéki Magyarország részleges fellendülése, valamint a bontakozni kezdő népi irodalom reménységre hangolta, tettvággyal töltötte el. „Láttam, éreztem – írta szerkesztői beköszöntőjében –, hogy itt nemzetépítés indult meg. A mélyből feláradó erők tudatlanul veszik kezükbe a magyar jövő irányítását és megszilárdítását.”¹⁷ A „nemzetépítés” érdekében hirdette meg a „nemzeti koncentráció” programját, amely minden erő és irányzat összefogását tételizte, s ennyiben kétségtelenül a hatalommal való kiegyezése kísérletnek számított. A „nemzeti koncentráció” eszméje viharos vitát okozott, Ignótus éppúgy elítélte, mint Gaál Gábor, aki szerint a *Nyugat* új programja: „végleges odasimulás a mai magyar akadémizmus irodalmi és ideológiai reakciójához”.¹⁸ Gaál véleményét a folyóiratban meghirdetett új orientáció indokolta, történelmileg nézve, úgy tetszik, mégsem volt teljes mértékben jogosult. A *Nyugat* orientációja ugyanis nem volt végleges, és különben sem jelentett gyökeres fordulatot. Móricz szerkesztői gyakorlatának voltak jelentős eredményei is.

Ahogy szerkesztőtársa, Móricz is elutasította azt, hogy a *Nyugat* közvetlen politikai szerepet vállaljon, a közéletben való cselekvő részvétel mindemellett irodalompolitikájának része volt. „A politika – írta idézett beköszöntőjében – soha egy sornyira sem fog bejutni a mi kertünkbe. A napi politika. Mert a mi politikánk csak a századok politikája lehet.” A hosszabb távra tekintő, erkölcsi felelősségtől áthatott „politika” eszméjének a húszas és harmincas évek fordulóján kétségtelenül „kurzus” ellenes éle volt. Móricz napi politizálástól mentes irodalmat kívánt, a „tisztá művészet” elvét azonban nem fogadta el. „A Nyugat – szögezte le – nem politizál. Mi, akikre ráncszakadt a szerkesztés terhe, nem fogunk politikai fórumot ácsolni belőle. De törjön el az a toll, amely jogtalanságot fuvoláz és igazságtalanságot muzsikál, még ha a legragyogóbb művészettel is.”¹⁹ A „nemzeti koncentráció” nemcsak (sikertelen) kiegyezési kísérlet volt a hivatalos irodalommal, hanem morális komolyságú program is, amely annyit mégiscsak eredményezett, hogy a *Nyugat*-ban nagyobb szerepet kapott a cselekvő irodalom: Móricz, Kassák és a „második nemzedék” haladó törekvéseket támogató íróinak művei. Kibővült a folyóirat szerzői bázisa is; részben a születő népi irodalom képviselőivel: Illyés, Kodolányi és Németh László mellett Szabó Pál és Gulyás Pál is a folyóirat munkatársa lett; részben a szomszédos országok haladó magyar íróival: Tamási Áron, Bartalis János, Fekete Lajos és mások kerültek a *Nyugat* írói köré. Az újabb anyagi válság, valamint a szerkesztők közötti nézeteltérések mégis csupán „intermezzóvá” tették Móricz Zsigmond szerkesztői szerepét. 1933. február 16-án lemondott nehéz tisztéről, s a *Nyugat* irányítását Gellért Oszkár segédletével egyedül Babits Mihály vette át.

¹⁵ Nyug. 1930. II. 157–160.

¹⁶ A *Nyugat* régen és most. Nyug. 1932. I. 69–72.

¹⁷ Új magyar optimizmus. Nyug. 1929. II. 571–572.

¹⁸ Nemzeti koncentráció a Nyugaton. Korunk 1930. 2. sz. 135–136.

¹⁹ Nemzeti koncentráció. Nyug. 1930. I. 1–2.

A harmincas évek első felét Babits irodalompolitikájának fokozottabb érvényesülése jellemezte. Az „új klasszicizmus” és az „ezüstkori” irodalom gondolata néhány évre ismét a szellemi élet „belső körébe” szorította vissza a folyóiratot. A visszavonulás és az elzárkózás lassanként mégis oldódni kezdett. A mind fenyegetőbb történelmi események szorításában a *Nyugat* arra kényszerült, hogy mind többször hagyja el a szellemi életnek ezt a „belső körét”, és vállalon nyíltabb közéleti állásfoglalást. A korábban kialakított „kétfrontos” küzdelem mindinkább „egyfrontos” harccá vált, amelynek során a folyóirat az antifasiszta szellemi ellenállás vonalába került. Hitler hatalomátvétele, majd Gömbös Gyula hazai kormányra jutása elhatározóbb módon jelölte ki a *Nyugat* szerepét az ellenállás táborában. Ha az előző évtizedben a hatalmon levő ideológiához és irodalomhoz közeledett, most gyorsan távolodott a hatalom új birtokosaitól. A politikai hatalom és a hivatalos ideológia szerkezetében bekövetkezett változások következtében a Bethlen István és Szekfü Gyula által képviselt konzervatívizmus véglegesen tért vesztett a jobboldali radikalizmus javára. Ez az átalakulás ismét eltávolította a *Nyugatot* a hivatalos irodalompolitikától és ennek intézményeitől.

A folyamatot jól jelezték Babits Mihály új programadó tanulmányai. 1933-ban *A halhatatlanság halála* mindenekelőtt a történelmi szorongás kifejezése volt: „Ki tudja, mi lesz Magyarországgal? Ki tudja, mi lesz egész Európával, az európai kultúrával? De nincs szükség apokaliptikus félelmünk fölidézésére. Nincs szükség külső katasztrófára, kultúránk összeomlására gondolni.” A reménytelen vallomást most mégsem az elzárkózás és visszavonulás terve követte, ellenkezőleg, felhívás a harcra. Babits a küzdő és helytálló humanizmus örökségét hirdette: „Híven és keményen álljuk a régi harcot, az irodalom szabadságáért, egy politikussal nemzet közepett, egy örökké gyanakvó konzervatívizmus csendőrei előtt. De állni fogjuk a másik harcot és másik gyanút is, a kornak és korszerűségnek ostoba babonáival és zsarnok jelszavaival szemközt. Rég elhagytuk az elefántcsonttornyot, de sohasem fogunk lebújni a lövészárkba. Szabadon csatázunk, a szabad ég alatt.”²⁰ Midőn elvetette a „korszerűség ostoba babonáit és zsarnok jelszavait”, a fasizmus faji mítoszait és parancsuralmi rendszerét utasította el. Szellemi ellenállásra buzdított 1934-ben megjelent *A Nyugat új korszaka elé* című programadó tanulmányában is: „Érezzük, hogy a Szellem sorsa és helyzete a világban sohasem volt oly különös, oly válságos, mint ma. Nemcsak munkásai vagyunk, hanem őrei is. Nem célunk a rémképfestés, de éppoly kevésbé a megnyugtató. A napi politikába nem elegyedünk, mégis szembenézünk a politikával. Szembenézünk, s ha kell, szembeszállunk, s ha ez is politika, hát politizálunk. A kultúra léte és szabadsága van kockán. Az Irodalom, mely mindég látó volt és a világ szeme, most sem üzheti a struccok taktikáját... Sohasem éreztük úgy, mint most, hogy kultúránknak együtt kell tartania Európa kultúrájával.”²¹

A *Nyugat* kezdetben az európai kultúra és a nemzeti függetlenség védelmében lépett fel a fasizmus ellen. A humanista kultúra hagyományainak fenntartását és oltalmazását jelezte az 1932-es Goethe-centenárium, amelynek Babits határozottan náci-ellenes tartalmat adott, ugyanezt fejezte ki az 1932-es budapesti PEN-kongresszus tiszteletére megjelentetett kettős szám, amelynek bevezetője²² az európai irodalom haladó öröksége mellett tett hitet, vagy a folyóirat szüntelen kiállása Thomas Mann mellett, akinek híres 1937-es antifasiszta levelét a bonni egyetem bölcsészkarának dékánjához Babits kommentálta a folyóirat hasábjain.²³ A nemzeti függetlenség mind erőteljesebb védelmének is antifasiszta éle volt, hiszen a *Nyugat* a náci birodalom terjeszkedő politikája és hazai térhódítása ellen emelt szót. 1933-ban a náci kelet-európai terveit leplezte le és ítélte el Illyés Gyula vezetésű cikksorozata: a *Pusztulás*,²⁴ valamint Babits válasza: az *Elfogy a magyarság?*²⁵. A nemzeti hagyományok megővésére

²⁰ Nyug. 1933. I. 267–270.

²¹ Nyug. 1934. II. 517–518.

²² Nyug. 1932. I. 483–484.

²³ BABITS Mihály: *Thomas Mann levele*. Nyug. 1937. I. 157.

²⁴ 1933. II. 189–205., 337–345.

²⁵ 1933. II. 269–272.

figyelmeztetett Babits tanulmánya: *A magyar jellemről*, amely a Szekfű Gyula által szerkesztett *Ki a magyar?* című kötetben jelent meg.²⁶ A „hungarológia” születőben levő tudományos ágazatát a *Nyugat* a nemzeti függetlenség védelmébe akarta állítani, szemben azokkal az erőkkel, amelyek a nacionalista ideológia és a faji mitológia szolgálatában látták ennek az ágazatnak a feladatát.

Az európai kultúrát és a nemzeti függetlenséget védelmező állásfoglalások mellett mind határozottabbá vált a *Nyugat* antifasiszta és háborúellenes vonala. Babits *Könyvpropaganda és könyvvetés* címmel a fasiszták új barbárságát utasította el,²⁷ Hevesi András *A horogkeresztes hadjárat* című írása átfogó bírálatot adott a nácik hatalomátvételét követő eseményekről,²⁸ Fenyő Miksa 1934-ben a *Nyugat* által kiadott *Hitler* című könyvében új külpolitikai orientáció kidolgozására szólította fel az ország vezetőit. 1934-ben *Mit tegyen az író a háborúval szemben?* címmel ankétot rendezett a *Nyugat*. Babits bevezetője a közelgő háborús katasztrófára figyelmeztetett; „Szörnyű katasztrófa fenyegeti a világot. Ami közülük áll, az emberi kultúra öngyilkossága. [...] Országunk, népünk napok alatt semmivé lehet.” S ehhez keserűen még a következőt tette hozzá: „Az utókor, ha lesz még, bámulni fogja, hogy írásainkban a közelgő veszély gondolata alig hagyott nyomot.” Ezt követte a szorongató kérdés: „Mit tehet az író? [...] Nyugodtan maradhat-e művészete önzésében, mikor magát a kultúrát, s benne művészetét is pusztulás fenyegeti, maga a nyelv, amelyen ír, a nép, amelynek lelkét kifejezi, elveszhet? [...] Vagy ellenkezőleg, felelősnek kell éreznie magát a világról, amelynek lelkiismeretét szegődött.”²⁹ A kérdésre tizenöt író és közíró, közöttük Kosztolányi, Karinthy, Füst Milán, Gellért Oszkár, Kassák Lajos, Zilahy Lajos, Bálint György és az erdélyi Szemlér Ferenc adott választ, keresve és kifejezve az írástudók progresszív elkötelezettségének módzatait.

A szellemi ellenállásban vállalt szerep a *Nyugat* írói bázisának bővítését is megkövetelte. A harmincas években a szerkesztés és szervezés munkájában Babits mellett Illyés Gyulának jutott mind jelentékenyebb szerep, s az ő józan valóságérzéke, a művészi és erkölcsi értékek összefogására alapított irodalompolitikája szabta meg a folyóirat arculatát. A „nagy nemzedék” még élő képviselői (Kosztolányi, Füst Milán, Gellért Oszkár, Szép Ernő, Nagy Zoltán, Nagy Lajos, Tersánszky J. Jenő, Elek Artúr, Schöpplin Aladár, Kassák Lajos), valamint a „második generációnak” a népi-urbánus harcokban kevésbé elkötelezett írói (Szabó Lőrinc, Marconnay Tibor, Nadályi Zoltán, Török Sophie, Komor András, Pap Károly, Gelléri Andor Endre) mellett a fellépő „harmadik költői generáció” és az ún. „esszéíró nemzedék” képviselői alkották a folyóirat írói bázisát. A „harmadik generáció” költőinek egy része: Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Hajnal Anna, Képes Géza, Rónay György, Takáts Gyula, Toldalagi Pál és Kálnoky László – Babits útmutatása nyomán – a humánus értékek védelmét vállalta, s úgy érezte, hogy a külső világ mostoha kényszerei folytán a lélek benső körére kell húzódnia: önmagát kell építenie, a születő művet kell gondoznia. Az irodalomban biztos „szigetet” keresett, ahová az emberiség erkölcsi és kulturális javait mentheti. Már ez az értékmentés is a szellemi ellenállás érdekeit szolgálta, a nemzedék egy másik csoportja: Radnóti Miklós, Vas István, Zelk Zoltán, Forgács Antal, Jankovich Ferenc és Bóka László ennél is tovább lépve harcosabb poétikát képviselt, merész ellenállásra vállalkozott. Mellettük vált a folyóirat munkatársává a szerveződő szocialista költészet és a „munkásirodalom” néhány képviselője: Kis Ferenc, Keszthelyi Zoltán és Vészi Endre is.

Az „esszéíró nemzedék” képviselői: Halász Gábor, Szerb Antal, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Hevesi András, Ilés Endre, Bóka László, Sötér István és Tolnai Gábor a folyóirat elméleti és kritikai tevékenységének adtak új irányt. Mindenekelőtt tájékozódni kívántak, a korszak zűrzavarában szerettek volna némi rendet tenni; a józan értelem világánál vizsgálták a közelmúlt és a jelen ellentmondásait. Az esszé, mint a gondolati kísérletek műfaja, ebben az évtizedben kapott új és tekintélyes szerepet az angol vagy a francia irodalomban is. A hazai esszéírók munkásságának így világirodalmi háttére volt, gondolati kísérleteiben a példának választott nyugat-európai szellemi élet antifasiszta törekvéseihez igazodhattak. Munkásságuk egy klasszicizálódott modern realizmus eszményét rögzítette, ez a normatív eszmény azután kihatott az évtized irodalmának alakulására is.

²⁶ *Ki a magyar?* Szerk. SZEKFÜ Gyula. Bp. 1939. Magyar Szemle könyvei XV.

²⁷ *Nyug.* 1933. I. 563–564.

²⁸ *Nyug.* 1933. I. 706–707.

²⁹ *Nyug.* 1934. II. 553–554.

A fasiszmus általános európai és hazai offenzívája idején a *Nyugat* már egyértelműen az antifasiszta szellemi ellenállás fóruma volt. Idézzük Vas István tanúvallomását: „Az Apokalipszissé növekedett, fenyegető hatalom – amelynek szellemi előőrsei már áthatoltak határunkon – új értelmet adott a Nyugat megújulásának, újjárendeződésének, újfajta harciasságának. [...] A Nyugat második hőskorának leheztünk részesei. Sokkal hálátlanabb, sőt veszélyesebb hőskor volt az elsónél, és távolról sem olyan mutató. De végül is az öntelten őszinte és elszigetelten magyar maradiság megostromolásához sem szükségeltetett nagyobb hősiesség, mint az ellenálláshoz egy forradalmi álarcot viselő reakció virulens világrámlatával szemben.”³⁰ A „második hőskor” küzdelmeinek Babits halála vetett véget 1941. augusztus 4-én. Illyés Gyula szándéka az volt, hogy ő vigye tovább a *Nyugat* szerkesztését, a sajtókormányzat azonban a lap tulajdonos halálára hivatkozva erre nem adott engedélyt. Az elutasításnak természetesen politikai oka volt: Bárdossy László náci barát kormányra véget akart vetni annak az antifasiszta szellemi ellenállásnak, amelyet a *Nyugat* képviselt. Ilyen körülmények között alapította meg Illyés a *Magyar Csillag* című folyóiratot, amely minden tekintetben a nagy előd szellemi örökségét vállalta, a letört lobogót emelte fel.

Béla Pomogáts

LES PRINCIPES DE RÉDACTION DE LA REVUE NYUGAT (OCCIDENT) ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES

La revue *Nyugat* (Occident) (1908–1941) est la revue la plus considérable de la littérature hongroise du vingtième siècle. Durant sa première période, jusqu'à 1919, elle était le forum de l'épanouissement de la littérature hongroise moderne. Elle a assumé un rôle considérable dans la lutte pour l'évolution démocratique aussi. Mais, après la chute des révolutions, elle devait se retirer. Au lieu d'un rôle directement politique, elle s'est chargée de la conservation et de la défense des valeurs culturelles, elle est passée à la défensive. C'est à partir de 1929 – après la mort tragique de son rédacteur éminent, Ernő Osvát – que son activité s'est transformée. Dans cette période, Mihály Babits et Zsigmond Móricz ont rédigé ensemble la revue. Babits a vu son devoir dans la défense des valeurs culturelles, Móricz dans les luttes de la vie publique. C'est pourquoi leur travail de rédaction à deux ne pouvait être fructueux, aussi Zsigmond Móricz s'est-il retiré du travail de rédacteur. Depuis lors, Babits a rédigé seul la revue *Nyugat*, jusqu'à sa mort, ou plutôt avec la collaboration de Gyula Illyés. Après l'avènement au pouvoir du fascisme européen, Babits a assumé un rôle politique de plus en plus immédiat: la revue *Nyugat* est devenue l'un des centres d'organisation de la résistance spirituelle antifasciste, qui, dans ses écrits de programme et dans ses manifestes littéraires, a indiqué le devoir des hommes de lettres précisément dans cette résistance.

³⁰ A második hőskorban. Az ismeretlen isten. Bp. 1974.

Fenyő István

KISFALUDY KÁROLY PÁLYAKEZDÉSE

– Halálának százötvenedik évfordulójára –

Indulása

1819. május 4-én szokatlan tartalmú titkosrendőri jelentés ment Bécsbe Sedlnitzky grófhhoz, a nagy hatalmú birodalmi rendőrmíniszterhez. Az előző este Pesten tartott színházi előadásról számolt be, amikor is a német színházban évek óta először hangzott fel magyar szó: a vendégszereplő székesfehérvári színjátszók egy addig ismeretlen író, Kisfaludy Károly *A tatárok Magyarországon* című darabjával álltak a közönség elé. A besúgói feljelentés méltatlankodva adja tudtul a belügyek legfőbb intézőjének azt, hogy a nézők reagálása túlmént minden mértéken: „... Az összes magyar szabók, cipészek, szűrszabók, sapka- és csizmakészítők otthagyták műhelyeiket, és segédekkel, tanoncaikkal együtt az említett német színházba tódultak.” Tetszésük pedig oly nagyfokú volt, hogy féktelen lármává fajult: az „Éljen a szabadság” kitélt a közönség együtt kiáltozta a színészekkel. Közülük az egyiket csak akkor hagyták szóhoz jutni, amikor tört magyarsággal bejelentette: még nem tud ugyan magyarul, de meg fog tanulni.

A miniszter azonnal átirta a magyar kamara elnökéhez, és felvilágosítást kért a szokatlan ügyben. Ezzel szemben másfél év elteltével, 1820 szeptemberében már illusztris vendégek érkeztek a pesti színházba, hogy megtekintsék a szóban forgó produkciót. Maga a császár, feleségével és a trónörökösével, a cambridge-i és az egyik bajor herceggel. Ráadásul a császár zsinóros magyar díszöltözetben, kalpagosan, övesen, mentében jelent meg az előadáson. Az uralkodó – birodalmában minden nemzeti vagy haladó törekvés esküdt ellensége – célszerűnek látta együtt tapsolni az éljenző, vivátozó közönséggel.

Kisfaludy Károly tudvalevőleg már a második fiú volt családjában, aki az irodalom vonzásába került: bátyja, Sándor nevét a századfordulón előbb mint a Himfy-dalok, utóbb mint a regék költőjét kapta szárnyára a hír. A familia pedig, amelybe beleszülettek, éppen nem tollforgató embereket adott addig az országnak. Nagy nemzetség volt, a legrégebbi magyar nemesi családok egyike, a hagyomány Szabolcs vezértől származtatta őket. Érsekek, főispánok, országos főhivatalokat betöltő közéleti személyiségek kerültek ki közülük.

A Téten, 1788-ban született Károly sorsa azonban már kezdettől fogva másként alakult, mint tizenhat esztendővel idősebb bátyjéé. Míg Sándor irodalmi működése mellett magától értetődően elfogadta az ősök által ráhagyományozott birtokos nemesi életformát, öccse a maga módján kezdettől fogva tiltakozott ellene. Közrejátszottak ebben születésének sajátos körülményei is: világra jöttével okozója lett anyja halálának, s ezt a rideg, zsarnoki természetű apa sohasem tudta fiának megbocsátani. Károly – amint csak tehette – menekült a szülői házból.

1799-ben Győrbe került iskolába, az itteni bencés gimnáziumba. A fegyelmet azonban nehezen tűrte, ezért öt évvel később belépett a városba működő katonai nevelőintézetbe, majd 1804 októberében hivatásos katonának állt: hadapród lett a pesti 32. számú gyalogezredben. Mindössze tizenhat esztendősen korábban vállalja tehát a katonasorsot, hogy mentesüljön az apai ház szigorai alól. Csakhamar kiderül azonban, hogy cseberből vederbe jutott. A fiút – a napóleoni háborúk során – ezredével együtt előbb Olaszországba küldik, majd 1806-tól határőrzésre a Szerémségbe, a kietlen pusztaságba. Mindössze egyetlen emlék – bátyjának verseskönyve, a Himfy-dalok – van vele a szülői házból. Ennek hatására kezd verselni, majd 1809-ben megírja első drámai próbálkozását is, *A tatárok Magyarországbant*. A katonai pályától fokról fokra elmegy a kedve: 1809 áprilisában Münchennél tanúja lehet annak, hogyan szenved az osztrák ármádia öt nap alatt öt vereséget. „... ha felveszem az uniformist... ujjal mutatnak rám az emberek: »Itt megy egy osztrák katonáé!« – panaszkodik ez év végén nővérenek.

Ekkor már Pesten van, s bár sikerült a főhadnagyi rangot is elérnie, csak az alkalmat lesi, hogy a császári mundértól megszabaduljon. Elmélyíti ezt, hogy a városban bekerül az írók, elsősorban Szemere Pál körébe, állandó látogatója lesz a színházi előadásoknak. Amikor pedig beleszeret egy itteni özvegy kereskedőné lányába, s feleségül akarja venni őt, végleg fel szeretne hagyni a katonasággal. Apja azonban egyik elhatározásához sem adja hozzájárulását. Kisfaludy 1811 májusában – egy ezredesével történt összetűzése után – beadja tiszti rangjáról való lemondását. Az apai válasz: kitagadás a családból. Közben a kiválasztott leány is másnak nyújtotta kezét.

Úgy érzi ekkor, hogy a világ kivetette magából. Az a lelkiállapot, amelyről utóbb beszámol, jellegzetesen romantikus: „... Ott állottam megsemmisülve annál a gondolatnál, hogy senkihez sem tartozom; magamat mindenkitől rászedelve hittem... sötét gyűlölség kerített hatalmába minden ellen.” Elhatározza, hogy szakít osztálya életformájával, s csakis a maga erejéből próbál boldogulni. Előbb nővérénél húzza meg magát Vönöckön (ahol átdolgozza és befejezi a „Tatárok”-at), majd 1812 februárjában Bécsbe megy, hogy képzőművészetet tanuljon. „... királyi tisztból és magyar földesúrból kényszerítve legyek” – jellemzi ő maga pontosan osztályhelyzetének változását.

Egy évi megszakítással egészen 1816 végéig él – jobban mondva nyomorog – a császárvárosban. A művészi álmok ugyanis hamarosan szertefoszlának: Kisfaludy arckép-, söt szelencefestésből, azaz mesterségből kénytelen fenntartani magát, időnként pedig kereskedelmi tevékenységből is. Ő az első magyar író, aki a nemességből kikerülve ily messzire jutott osztálya megszokott életvitelétől, létformáitól. Mi sem áll tőle távolabb, mint családjának birtokos nemesi életközege, a táblabíró-világ. Olyannyira, hogy kocsmáról kocsmára vetődik, tivornyákon vesz részt – sokat el is tékozol ifjúsága virágzó éveiből. Ám ha a deklasszalódás veszélyei fenyegetik is, s ezekben az években nem áll távol a teljes elsüllyedéstől, őt megtagadó, nemesi előítéleteihez ragaszkodó apjával szemben már a sarjadó értelmiségi öntudat hangját pendíti meg: „... Az öregúr azt írja, hogy szégyenli, hogy egy Kisfaludy piktorrá lett: egy más országban hercegek is azután élnek, és nekem mint piktornak mindig annyi böcsületem vagyon minden pallérozott nemzetnél, mint egy szegény hadi tisztnek.”

Kisfaludyra elhatározó jelentőségű hatást gyakorolt az osztrák főváros. Az élet és a művészet alapvető iskolájává vált számára. A bécsi festők, írók, színészek körében megannyi új élettapasztalatot szerzett, s még több ismerethez, kulturális, művelődési élményhez jutott. A művészeti fénykorát élő Bécs lehetővé tette, hogy a fiatalember közelről megismerje egy igazi nagyváros életét, s ez távlatot adott neki a hazai, sokkal szűkebb társadalmi lét megítéléséhez. Hosszú idő után ő az első magyar író, akinek megadatik, hogy éveken keresztül a kortársi Európa legváltozatosabb és legfrissebb szellemi-művészeti teljesítményeinek légkörében éljen.

Mindenekelőtt festői tevékenysége szempontjából vette hasznát ezeknek az éveknek. Martin Schärmer osztrák miniatürfestő baráti körébe bekerülve behatóan megismerkedett a bécsi képzőművészet – kiváltképp a romantika – új eredményeivel. E társaságban találkozott a fiatal Franz Schuberttel, a későbbi híres zeneszerzővel, aki szintén itt sajátított el sokat a korszerű esztétika alapelveiből. Kisfaludy Bécsben lát hozzá festői alkotó munkájához, amellyel azután kezdeményezője lesz a magyar nemzeti festészetnek. Kedvelt, jellegzetesen romantikus témái – a tengeri vihar képei, a vészekkel küzdő ember, a természet elemeinek hatalma, a sorsnak kiszolgáltatott ember veszendősége – költészetének későbbi alakulása szempontjából is figyelmet érdemelnek. A kor kedvelt francia tájképfestői, Philippe Loutherbourg és Claude-Joseph Vernet követése nyomán Kisfaludy – mint arra Vayerné Zibolen Ágnes rámutat – a természet hatalmával s általában a külső valóság kényszerűségeivel szembeszálló ember képmását honosítja meg a hazai képzőművészetben. A festői tevékenység különben utóbb is állandó kísérője, háttére írói munkásságának: előbb sorra akvarell-tus tájképeket készít, 1822-től pedig a fejlettebb olajfestészetre tér át. Bécsi ösztönzések nyomán lát hozzá kiterjedt és értékes képgyűjteményének összeállításához is.

Még fontosabbak színházi élményei. A császárvárosnak ekkor páratlanul virágzó színpadi kultúrája volt, területén immár öt állandó színház működött, lovagdrámák, tragédiák, vígjátékok, bohózatok sokaságával ismertette meg a közönséget. Kisfaludy nap mint nap ott ül valamelyik színház nézőterén. Különösen a Burgtheaterbe jár sokat, amelynek műsora felölelte a világirodalom csaknem minden nagy drámaíróját, Shakespeare-t, Calderont, Goldonit, Schillert, Lessinget, Grillparzert éppúgy, mint Goethét és Kleistet. (S amelynek igazgatósága a haladó politikai eszméktől sem zárkózott el!) A bécsi színpadokon ismeri meg Kisfaludy a kor legsikeresebb és legtermékenyebb színpadi íróját, a vígjáték műfajának ez idő tájt koronázatlan királyát, Friedrich Kotzebue-t is, akinek darabjaiból elsajátítja a

vígjátéki alakteremtés és cselekménybonyolítás alapformáit. A monarchia fővárosában életre szóló élményévé válik a színház, itt szerzi meg magának azt a színpadismeretet, scenikai jártasságot, amelyet hazatérve bőségesen kamatoztat majd. Baráti körébe tartozik nem egy színész és színpadi író is – az utóbbiak között például Theodor Körner, a Napóleon elleni harcokban elesett német költő, aki Kisfaludy javaslatára alkotta meg Zrínyi-drámáját.

Mindezek az élmények azonban mitsem változtattak azon, hogy a betevő falatért mindennap újra meg kellett küzdenie. Jellemző helyzete átmenetiségére, hogy miközben szakított apjával s messze eltávolodott a hazai nemesi miliőtől, anyagi támogatást továbbra is a szülői háztól várt és remélt. Hasztalan: a segítség onnan éppúgy elmarad, mint ahogyan nem hoz révbe érkezést az 1815 nyarától 1816 nyaráig Itáliában töltött esztendő sem. Amikor pedig 1817 elején előbb Pozsonyba, végül Pestre megy, sorsa továbbra is a szegénység. Pesten például – amint azt utóbb Jókai az *És mégis mozog a föld* Jenőy Kálmánjának sorsában oly szépen megörökítette – egy csizmadiamester kamrájában kell meghúzódnia. Egyelőre továbbra is képeinek eladásából tengődik.

Pesten azonban már ismét írni kezd. 1817-ben megírja *A kéroket*, a következő évben pedig a *Stibor vajda* című színművét. Közrehat ebben, hogy régi barátja, Szemere Pál bemutatja a pesti íróknak, bevezeti az irodalmi társaskörökbe. Feltehetőleg Szemere juttatta el *A tatárok Magyarországon* szöveggönyvét is a pesti vendégjátékra készülő székesfehérvári színjátszókhoz.

Sikersorozat a színpadon

Az 1819 májusában bemutatott darab további sikerek forrása lett. A fehérvári társulat hat héttel később ugyanis eredeti magyar darabbal kívánt búcsúzni a közönségtől: Kisfaludynak erre az alkalomra négy nap alatt papírra vetett művét, az *Ilkát* az előzőnél is nagyobb ünneplés fogadta. Szeptemberben előbb *A kérok*, majd a *Stibor vajda* váltja ki a nézők rajongását. Másfél év alatt hét bemutató követi egymást az ő tollából a pesti színpadon, majd a darabok néhány héten belül nyomtatásban is megjelennek: kiadásuk immár üzletet jelent a kiadó számára is. Annaira, hogy a „Tatárok” megjelenéséért például kétszáz forintot fizet a szerzőnek: mint Waldapfel József írja, ez volt az első tiszteletdíj, amelyet magyar drámaíró művéért könyvkiadótól kapott. A sajtó ugyanakkor hozsannázva emlegeti a Kisfaludy nevet, a fehérvári színjátszók pedig városukban is sorra bemutatják a születő darabokat. Közülük az első hármát, a „Tatárok”-at, *Ilkát* és „Stibor”-t egy Bécsben élő magyar író, Gaal György 1820-ban *Theater der Magyaren* címmel németül is megjelenteti. A német fordítások nyomán e műveket immár nemcsak a pesti német színház játssza sorozatosan, de Kisfaludy-bemutatót tartanak a bécsi kulisszák előtt is. A nyomorgó festő neve egy csapásra országosan ismertté válik. Ő az első író, aki eleven, széles körű és kölcsönösen termékeny kapcsolatba tudott kerülni nálunk a közönséggel.

A kirobbanó sikerrel azonban – egyelőre legalábbis – nincs kellő arányban a drámák művészi színvonala. *A tatárok Magyarországon* főképp annak köszönhetette az elismerést, hogy pontosan azt nyújtotta a nézőknek, amit azok az irodalomtól ez idő tájt leginkább vártak: eredetiséget és nemzetiiséget. Az addigi gyakorlattal szemben Kisfaludy nem fordított, nem „magyarított”, hanem a terjedő romantikus felfogásnak megfelelően új művet alkotott. Méghozzá olyat, amely, ha merőben külsőlegesen, áltörténeti módon is, de a dicsőnek tartott nemzeti múltba vezette vissza a közönséget. Lényegében tehát hasonló indítékokkal váltott ki tetszést, mint bátyjának regéi. Egy ponton azonban jelentős szemléleti különbséggel. Míg ugyanis az idősebbik Kisfaludy regéi kifejezetten tragikus kimenetelűek és elégikus hangulatúak, öccsének színművében erről egyáltalán nincs szó: hősei, a magyar nemeselek nemcsak helytállnak a nehézségek közepette, de úrrá is lesznek a bajokon. A darab azt sugározza, hogy a magyar nemesség képes a megújulásra – van arra remény, hogy megőrizze az országot, hogy megoldja a szentszövetségi korszak súlyosodó konfliktusait. Önbizalmat, tetterőt öntött tehát a nézőkbe, önállóságra és szabad cselekvő akaratra buzdított az abszolutizmus sötéttségének idején.

Ezek az erények sem fedtethetik azonban a darab kiütköző esztétikai gyengeségeit. Műfajilag Kisfaludy nem nyújt más a kor szokványos lovagdrámáinál, legfeljebb vegyíti azt a bátyjától tanult regekonvenciókkal. Mindenekelőtt a hazafiság szélsőséges kultuszával, azaz a feudális nacionalizmus magyarkodó szólalmainak áradatával, továbbá a vitézség és szerelem témájával, a lovagi erények hirdetésével. (Hogy mennyire tapad még bátyja példájához, mutatja az, hogy ifjú hőst is Himfi Eleknek hívják.) A darabot valósággal elborítják a patetikus szónoklatok, a végeérhetetlen monológok,

a szereplők egymásra licitálnak a mellverdeső hazafiaskodásban, a „nemzeti dicsekedés”-ben. Hasonlóképpen járnak el, amikor erkölcsnemesítő szentenciákat hangoztatnak, az erény követendő parancsait: az egy intrikus figura kivételével egymáson tesznek túl a szentimentális erénykultusz túlzásaiban, a melodramatikusan megjelenített nagylelkűségben. Mindennek folytán az érzelmek érzélgésbe vesznek, a heroizmus dagályba fullad. A színszerűség, drámaiság elemei éppúgy hiányoznak, mint a lélekrajzi motivációé. Utóbb – érett korszakában – maga Kisfaludy Károly jellemezte sokat idézett epigrammájában pályakezdő művét a legfrappánsabban:

„Sok hazapuffogatás, ok semmi, de szörnyű magyarság,
Bundás indulatok: oh be tatári műv ez!”

Nem különb ennél következő drámája, az *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele* (1819) sem: merő repríze csupán a „Tatárok” alapképletének. Mondanivalója mindössze annyi, hogy győz a magyar, világot rettent hatalma, érdemei előtt mindenki meghátrál. Drámai jellemzésről és színpadi konfliktusról már a figurák egysíkúsága, szócső-jellege miatt sem lehet szó. A cselekmény fordulatai, fejleményei rendkívül naivak és valószínűtlenek, a darab példázta önzetlenség, önfeláldozó nagylelkűség képtelenségek fokozódik. A szereplők ezúttal is a lovagdrámai eleve elrendeltetés meghatározottságával hordozzák sorsukat, s a jelenetek ismétlődésének egyhangúságát a műfaji hatáskeltés eszközei (vár-ostrom, pincebörtön, párviald, égő város stb.) sem enyhítik. Dikciójában viszont érezhető már bizonyos formálási-finomítási törekvés, Kisfaludy megpróbálkozik a jambusi verseléssel. Ha ez többnyire gyarlóan valósul is meg, a ritmussejtelmek, a szólamokra bontás már némiképp tagolttá és rendezetté teszi a drámát.

Koncepció és kidolgozás terén egyaránt jelentős előrelépést jelentenek azok a színpadi művek, amelyeket Kisfaludy már Pesten s megfelelő műgonddal alkotott. A bécsi évek, majd a rohamos tempóban fejlődő Duna-parti város nyüzsgő élete, nem utolsósorban pedig az itteni irodalmi körökbe való bekapcsolódás lehetővé tette, hogy az író bizonyos távolságból szemlélje azt a táblabírói világot, amelyet évekkal azelőtt odahagyott. Ennek a kritikai szemléletnek – amely nála csak elkülönülést jelent, nem egyszersmind teljes és végleges szakítást! – állomásai első vígjátékai, *A kérék* és *A pártütők*, s végzetdrámája, a *Stibor vajda*.

A kérékben (1817) a Csokonai Tempefője óta eltelt negyedszázad múltán először vatik ismét irodalmi ábrázolás tárgyává a magyar nemesi kúria, az udvarházak világa. Látszólag éppoly háborítatlan idilliséggel, mint Kisfaludy Sándor „Himfy”-jének második részében, *A boldog szerelemben*. Hamarosan azonban kiderül, hogy az idill, a derűs felszín mélyén feszültségek húzódnak meg: régi és új, maradiság és haladás ellentétei állnak szemben egymással. Az újat a fiatalok, az avulót elsősorban a vaskalapos, szokásaikhoz mereven ragaszkodó öregek testesítik meg – életformájuk és gondolkodásuk kibontakozó eltérésein alapul a vígjáték.

Ellentéteik mindenekelőtt a szerelem, a házasság szabadságáról vallott felfogásuk különbözőzéséből adódnak. A fiatalok az érzelmek polgárjogát, a szerelem autonómiáját követelik. Emellett azután a nemesi világkép és közgondolkodás más fontos kérdéseit is érinti a vígjáték: az egyéni kezdeményezések szűk lehetőségeit, a személyiség alávetettségét a tekintélyi elvnek, a szokás-erkölcs gépies formalizmusát, a vidéki birtokba zárkózás élettől való elidegenedését. Azt, hogy az évszázados birtokosi életforma már nem teljesen a régi. Felületén hajszálvékony repedések indultak meg, s vannak már, akik nyűgnek érzik. Idők jele, hogy a birtokos nemes lányának kezére vágódó, szegénysorsú ifjú már nem fogadja el a ráhagyományozott patriarkális világot, újszerű elhatározást melegen: munkával eltartani magát. Szavai – „... igaz, szegény vagyok; szívemnél nincs egyéb értékem, mást nem hagytak szüleim; de van akaratom tanulni és dolgozni” – ha mégoly távolról is, de a jövő reformifjúságának öntudatát előlegezik.

A legerősebb kritika Széllázy bárót, a hazafiatlan, üresfejű, elbizakodott és hozományvadász arisztokratát éri – számára Kisfaludy nem ad lehetőséget a megjavulásra. A másik kérőnek, az ódivatú-latinos prókatori műveltség miatt megbírált Perfföldynek annál inkább: életidegenségének komikuma mellett jelzi emberi értékeit. Változást vár Kisfaludy Baltafytól, e jellegzetesen régi vágású és földhözragadt táblabírótól is, akinek korlátozottsága lett minden bonyodalom okozója. Az ő alakjára vonatkozó bírálatot még inkább aláhúzza szószátyár, folyton a múlt poros konvencióit emlegető néjének, Margitnak szatírába hajló szerepeltetése. Utóbbi már az a borzadás is jellemzi, amellyel a

Himfy-dalokat szemléli s az olvasást elítéli. Az irodalomhoz fűződő viszony tehát immár vízválasztóvá válik a haladás és a maradiság tábora között.

A jövőt leginkább Lidi alakja testesíti meg: ő a darab igazi mozgatója, a cselszövés irányítója – jeleként annak, hogy Kisfaludy a nőknek kiemelkedő szerepet szán a szükséges változásokban. Figurája egyszerre képvisel intellektuális és érzelmi fölényt konzervatív bácsikájával és a mindvégig tehetetlen szerelmespárral szemben. E fiatalok ugyanis egyelőre még csak a tagadásig jutottak el, az új életformáról elképzeléseik sem igen vannak. Az írói elgondolás szerint nem is lehetnek: Kisfaludy gondosan vigyáz arra, hogy ne élezze ki bírálatát. Nem felháborítani, csupán elgondolkodtatni, kritikájával nem megsemmisíteni, csupán eszméltetni akar.

A darab sikerének összetevője a típussteremtő törekvés is, bár *A kérők* alakjai voltaképp kevéssé egyénítettek. Zsánerjellegű realizmus ez: a szereplők nagyrészt egy-egy szélsőségesen megjelenített emberi jellemvonás hordozói. Ezt tükrözik különben az ún. „beszélő nevek” is. Nagy eredménye viszont Kisfaludynak, hogy e művében sikerrel képes megteremteni a színpadon – szinte a semmiből – a korszerű köznapi társalgás nyelvét. A szóáradatok egykori elkövetőjének sajátosága lett az ügyes és fordulatos dialógusszövés, az a fajta beszélgetés, mely átvilágítja a jellemeket.

A kérőkkel az író a *vígjáték* meghonosítójává vált: a Berzsenyi *Filozófusától* Csokonai *Tempefőjéig* húzódó vállalkozások után neki sikerült meggyökereztetnie ezt a műfajt a hazai színpadon. A Bécsben látott előadások segítettek ebben, főleg Goldoni és Kotzebue vígjátékainak emlékei. A félreértések, állóítetések, félrevezetések technikáját tőlük tanulta. Maga a házassági bonyodalom is, az apa alakja, aki nem törődik leánya akaratával, a nagy olasz író *Két úr szolgálja* című bohózatára emlékeztet. A régi szokásokhoz való ragaszkodás kigúnyolása, a gyermekeik házasságába beleszóló szülők kritikája pedig Kotzebue-nak volt kedvelt vígjátéki eleme. Kisfaludy művének lényegi eredetiségén ez persze mit sem változtat: a hazai udvarházak levegőjét a XIX. században először ő örökölte meg irodalmunkban.

Bíráta következő vígjátékban, *A pártütőkben* (1819) elmélyült és keserűbbé vált. A magyar falu elmaradott életét, primitív gondolkodását tűzi benne tollhegyre, a „magyar parlag” Széchenyi megfogalmazta helyzetképeknek egyes színeit előlegezve. Ez teszi az idegen ötlet nyomán alkotott színművet hazáivá és hitelessé. Kisfaludy faluábrázolása szorongató: az ő meglevenítése szerint babona, rosszhiszeműség, tudatlanság és erkölcstelenség pusztít a magyar vidéken, az alantas szellemi szinten tartott falusi nép kiszolgáltatva él önkényeskedő és műveletlen vezetőinek. Nem különb azonban náluk Kőrmösdy táblabíró uram sem, *A falu jegyzője* nemesi táblabíróinak elődje. Kisfaludy társadalomrajza azt tükrözi, hogy az ország dolgát intézni hivatott nemesség éppoly korlátozott és együgyű, mint a neki alávetett falusi nép. S azt, hogy a feudális társadalom erőszakkal magához idomítani igyekszik mindenfajta emberi megnyilvánulást.

Elsőként mutat rá a vígjáték az igazságszolgáltatás abszurditására – majd két évtizeddel Kölcsey s hárommal Eötvös hasonló ábrázolásai előtt! –, mint ahogy az ország fennálló közigazgatásának alkalmatlanságáról is elsőként nyújt képet. De mindenekelőtt a konzervativizmus szellemi-morális terrorjának kritikai ábrázolása terén ad maradandó érvényűt. Az ezzel szemben álló erők megjelenítése ezúttal is sokkal halványabb, elmosódottabb. Igaz viszont, hogy az újat itt már egy polgár, gazdag kereskedő képviseli, aki támogatója a hazai kultúrának, pártfogója a nemzeti és haladó törekvéseknek. S az sem mellékes, hogy a fiatalok ezúttal nemcsak kedvelői az irodalomnak, hanem maguk is előmozdítani kívánják: színházi előadással – Schiller élesen antifeudális *Ármány és szerelem* című tragédiájával – kedveskednek polgár nagybátyjuknak.

Jellemkomikumban és humoros helyzetekben *A pártütők* egyaránt elmarad *A kérők* ötletes jelenetei mögött, s a darabot vétképp elrontja a lapos, konformista befejezés: a megbocsátás. Az író érezhetőleg öncenzúrával él: az ostoba asszesszorért (azaz Kőrmösdy táblabíró alakjáért) kétszer akarták megverni – írta utóbb Szemerének. Meg akarta tartani magának a színpadot, ezért nem vállalhatta, hogy szembekerüljön a nemesi társadalom falanxszával.

Erőteljes problémafelvetés és elvértelenítő lezárás kettőssége jellemzi a *Stibor vajda* című drámát (1818) is, mely a jobbágyprobléma első nyílt, a liberalizmus szempontjait érvényesítő bemutatása a hazai színpadon. (Katona *Bánk bánja* tudvalevőleg nem juthatott előadáshoz.) Kisfaludy az elnyomó Stibort ugyan idegennek ábrázolja, s bár a cenzúrának tett engedményként az ajánlásban megjegyzi, hogy egy „setétebb idő” állapotáról szól, mégis: a feudális önkénynek, hatalmaskodásnak és kiszolgáltatottságnak lázító erejű körképét tárja a nézők elé. A vajdával szembeszálló Máté szavaiban először hangzik fel a jobbágyöntudat hangja színházi produkcióban:

„Mi is hozzád hasonló emberek
Vagyunk; egy nap melegít, mi is csak egy
Levegőt szívunk, csak egy Istent imádunk.”

Stibornak azonban nemcsak a jobbágyokkal, hanem tulajdon fia és környezete tiltakozásával is szembe kell néznie. Fiát, Rajnáldot ugyanis nem vonzza már apjának parlagi, alantas mulatozásokban elvesző életvitele, együttérez a jobbágyokkal, szerelmesét is közülük választja. Alakja körül kétfajta nevelési eszmény ütközik össze: a feudális-patriarkális emberideálé, mely a vitézséget és nyers erőt állítja középpontba, s az új, felvilágosult-liberális humanizmusét, amely az érzelmek és a magatartás felszabadultságát hirdeti. Apjával való kettőse sokban emlékeztet az *Ármány és szerelem*nek, Schiller tragédiájának hasonló jeleneteire. Szavaiban megszólal a kétely az „istentől elrendelt” méltóságok és kiváltságok jogosultságában. Küszködése, a jobbágylét utáni vágyódása a nemesi világkép és életstílus kezdődő megingását mutatja, mint ahogy erre vall az is, hogy Rajnáld szerelmesének és családjának ábrázolásában Kisfaludy a népi erkölcsöt, emberséget szembeállítja Stibor feudális amoralizmusával. Gunda és Rajnáld, a pór leány és a nemes ifjú szerelmének ábrázolásában egyébként a „vár és kunyhó” Eötvös és Petőfi vezet reformkori motívuma indul el nagy jövőjű útjára.

Elhatározásaiban az új útra törekvő nemes ifjút mestere, Dezső támogatja, akinek alakja ugyancsak a reformkort idézi már: a következő évtizedek nagy nevelőinek áldozatos tevékenységét előlegezi. Tanácsai, útmutatásai a jobbágyokkal való kegyes bánásmódról a néphez lehajló nemes liberális állásfoglalását szövegezik meg. Az íróhoz azonban Beckó, a Shakespeare-től kölcsönzött bolond figurája áll legközelebb. Az ő életbölcse, ironikus kommentárjai, keserű szépsége fogalmazza meg legkiéleztetebben a dráma igazságát.

Ennek érvényesülését azonban egyaránt korlátozzák a műfajválasztás – a végzetdráma – kötöttségei és a régi társadalomszemlélet beidegzettségei. A műfajból adódóan ugyanis egy átok beteljesülése, a kihívott végzet, s nem a pozitív társadalmi erők érvényre jutása okozza a zsarnok pusztulását. Ez utóbbit Kisfaludy felfogása sem teszi lehetővé: az ő szemében a fennálló rend öröktől fogva adott, csak torzulásain lehet és kell változtatni. Mindez a lélekrajz valószínűtlenségeire vezet: a régóta bosszúra készülő jobbágyfiú, Demeter folyvást lovagiasságot tanúsít brutálisan kegyetlen urával szemben, s amikor a végzet beteljesül, akkor is így szól Stibor – férjénél is elvadultabb – hitveséhez: „Tekints fel, hív jobbágyod áll Előtted.” Rajnáld is csak tiltakozni tud, apja ellen fellépni nem. Az írói gondolat általában túlságosan didaktikus-moralizáló módon, pusztán reflexív jellegűen, s nem lélekrajzi motivált-ságú karakterek összecsapásán keresztül érvényesül. A figurák állóképszerűek, elejétől végig változatlanok.

Sikereinek csúcán új, alakító hatású élmények érik Kisfaludyt. Oly nagyfokúak, hogy nyomukban pályafordulatáról beszélhetünk. 1819 decemberében íróársától, Bárfay Lászlótól kézhez kapja Kazinczy fordításainak egyik kötetét, az Osszián-átültetést. A széphalmi vezér műve a magasabb irodalmisággal ismerteti meg: saját vallomása szerint új világot nyit előtte. Ugyanakkor egy másik íróarsa, Helmezy Mihály őszintén megmondja neki véleményét műveinek fogyatékoságairól. Kritikai megjegyzések érkeznek máshonnan is: az új évtized kezdetétől Kisfaludy levelezni kezd műveinek fordítójával, Gaal Györggyel, s a művelt bécsi literátor sok hasznos dramaturgiai tanáccsal szolgál. Végül 1820 márciusában Kisfaludy kezébe kerül Katona Józsefnek az *Ilkáról* írott szenvedélyes bírálata. Mindennek hatása azonban nem pusztán sértődés – az író ebben is különbözik bátyjától és annak követőitől –, hanem a belső számvetés. Kisfaludy töprengeni és tanulni kezd, s rövidesen tanítványként jelentkezik a bátyja egyoldalúan nacionalista gondolkodásával éles ellentétben álló Kazinczy Ferencnél. Fejlődésének rohamos üteme egyébként plasztikusan megvilágosodik előttünk a Gaallal folytatott levelezésből: 1820. február 17-én még arról ír barátjának, hogy az ő tendenciája csupán a haza, őt a patriotizmus tette költővé. Egy hónappal később pedig már az után sóvárog, hogy bárcsak Magyarországon ne született volna, mert „... itt ritka az olyan ember, ki a durva magyarizmusból felküzdötte volna magát”. (Ez a vallomás különben meglepően egybecseng Kölcseynek néhány évvel korábbi, hasonló kifakadásával!)

Az új tájékozódás első eredménye a *Kemény Simon* című dráma, a hazafiúi önfeláldozás apoteozisa (1820.). Mint dráma jelentéktelen, az író fejlődése szempontjából mégsem az: a nyelvújítás irodalmi nyelve itt szólal meg először Kisfaludynál (és voltaképp az egész magyar irodalomban is) folyékony hangzatossággal, veretes méltósággal és magas fokú érzelmi telítettséggel. Még inkább ez a helyzet *Irene* című nagyszabású tragédiájával, melyet az író nagy becsúval alkotott (1820.). A hazafiság és

szerелеm, közélet és magánélet összeütközésén alapuló dráma azonban nem tud igazi tragédiává emelkedni. A két főszereplőben – Irenében, ki hazafiságból vállalja, hogy a török szultánnak adja kezét, s Mohamedben, ki ugyancsak hazafias kötelességtudásból mond le arról – nem alakul ki igazi konfliktus: mindketten igazi belső küzdelem nélkül elfogadják azt, amit a hazafi-erkölcs számukra parancsol.

A Konstantinápoly török ostroma idején játszódó dráma ugyanakkor sokat megéreztet a történelem viharába került egyén kiszolgáltatottságából, a tehetetlenségből, amellyel az viselni kénytelen a hiábavaló áldozatokat. A hajdani görög főváros pusztulásán a napóleoni idők vérzivatarának emléképei sejlenek át, s a nemzethalál látomásai – a herderi jóslat következtében – az egész alkotást lírai feszültséggel, nyugtalansággal töltik el. A dráma jelentős abból a szempontból is, hogy egy oly idegen udvart, hatalmi szférát jelenít meg a magyar színpadon, mely egy másik nemzet megsemmisítésén munkálkodik. A hatalom ebben az ábrázolásban vak elnyomó gépezetként tűnik fel, amely megőrli végül gyakorlóját is. Nemkülönböztető időszerű volt hazai szempontból a darabbeli ellenállás a szultáni önkénnyel szemben, az, hogy a törökök második vezére a törvényre emlékezteti a despota uralkodót.

Dramai kompozíció szempontjából az *Irene* Kisfaludynak egyik legsikerültebb műve: a nemzetéért magát feláldozó hősnő alakja köré sűrűsödik a dráma erőtere. Mindvégig őrla esik szó, az ellentétes álláspontok körülötte csapnak össze. Tömörítő, feszültségteremtő erő, szerkesztőkészség s főleg költői nyelv terén az író erőteljesen fejlődött. Leírásai sűrítettebbek, dikciója világosabb és határozottabb, képei festőibbek és sugárzóbbak, mint ennek előtte. Igei stílusában sok a láttató erő, s ez a stílus – metaforák, metonímiák, megszemélyesítések, költői jelzők sokasága – már kifejezetten romantikus. Mondatpárhuzamai, gondolatritmusai, alliterációi, ellentétei éppúgy egyre emelkedő szenvedélykötéseket hordoznak, mint hiperbolikus túlzásai, nagytípusai. A lírai monológokban gyakran Berzsenyi elégikus hangjának, mélabújának reminiscenciái sejlenek fel előttünk.

A húszas évek elejétől fogva Kisfaludy hosszú időre felhagy a drámaírással. Rátalál az alkotának leginkább megfelelő tevékenységre: a szerkesztésre. S ekkor ismerkedik meg behatóbban a liberalizmus terjedő új eszméivel, amelyek új irányba fordítják gondolkodását és művészi törekvéseit.

Az Aurora és köre

Egy önálló szépirodalmi orgánium indításának tervét már régóta melengették magukban a pest-budai írók. A meglevő folyóiratok ugyanis csak elvétve vagy egy melléklet erejéig közöltek szépirodalmat. Első ízben a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztő bizottságának 1818. április 11-i ülésén merült fel ily elgondolás, majd nem egészen két évvel később, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1820. január 12-i számában a szerkesztő, Kultsár István keserűen fakadt ki: „... a falusi nemesek könyveket vagy almanakokat nem keresnek, újságokat sem olvasnak. Lehet-e ennél nagyobb aluszékonyság, gondatlanság, elvadultság? !!! – Mikor ébredünk fel igazán?”

Erre a szóra figyelt fel Kisfaludy. Az almanach évente közreadott publikációs formáját még Bécsből jól ismerte, s azt is látta, hogy az mennyire alkalmas haladás és reakció frontjainak irodalmi elkülönítésére, valamint a továbbfejlődéshez szükséges irodalmi központ megszilárdítására. Bécsben s általában német földön az irodalmi zsebkönyvek uralkodó publikációs formát jelentettek ez idő tájt: sok író volt képesek egyesíteni, ugyanakkor változatosságukkal, kis szépirodalmi formákon alapuló olvashatóságukkal megnyerték a közönség – elsősorban a női olvasók – érdeklődését.

1821 februárjában Kisfaludy már hozzájárult a szervezéshez, amely azután akkor nyert igazi lendületet, amikor Trattner kiadó az év farsangján vacsorára hívta Pest íróit, s előadta a vállalkozás tervét. A megindult adakozás során szép summa gyűlt össze, s az alapítók a szerkesztéssel Kisfaludyt bízták meg, évi hétszáz forint tiszteletdíj ellenében. Sokat segített az is, hogy Kisfaludy Sándor odaadta öccsének a Marczibányi-díjként kapott négyszáz forintot, a császár felesége pedig elfogadta a készülő zsebkönyv ajánlását. 1821. július 20-án azután a szerkesztő megírta vállalkozása, az *Aurora* hirdetését, s ebben előtérbe állította a nemzeti eredetiség elvét. Ennek szolgálatában a nők közreműködését említi nagy nyomatékkal: „... Aurora főképpen a magyar szépnelemek nyújtatik aján-dékul, hogy legyen amivel e szívek bálványi nemzeti érzéseiket táplálhassák ... E hazai almanach tárgyai mind eredeti magyar elmeszülemények.” 1821. november 22-én került ki Pesten a nyomdából a zsebkönyv első, 1822. évi kötete, s ezzel a Duna-parti város végérvényesen központjává vált irodalmunknak.

Az első köteteknek még nincs határozott arculatuk, bennük az idejétmúlt klasszicizáló, illetve szentimentális ízlés az uralkodó. Az alapítók befolyására ekkor még elég sok dilettáns arisztokratát is kénytelen Kisfaludy szerepeltetni. De már ekkor öntudatosan gyakorolja a szerkesztő új típusú feladatát: szigorúan válogat a beküldött művek között, szűrő-minősítő szempontja pedig nem az író származása, hanem a tehetsége. Az alkalmi verseket eleve kiiktatja, a szokványossá vált antik mitológiai hivatkozásokat ugyancsak következetesen mellőzi. S egész szerkesztésmódjában a közönség igényeiből indul ki, a mind szélesebb olvasótábor megszervezésének szándéka vezérli. Már az első kötetekben kitapintható – a régi ízlés változatlan jelenléte mellett is – két új irányzat: az egyik a nemzeti múltba fordulás epikuma, a honfoglalási téma kultusza, amelyben a kezdeti feudális nacionalista konvenciókat utóbb mindinkább a nemzeti egység előmozdításának szándéka váltja fel. A másik irány: a maradi nemességet bíráló elbeszélő realizmus, melyet maga a szerkesztő gyakorol. Ugyanakkor Kisfaludy elvszerűen elterjeszti itt – a köztölt művek sokaságán keresztül – a Kazinczy által kezdeményezett irodalmi nyelvet s vele a „fentebb stíli” magasabb irodalmiságát. Mindez együttesen arról tanúskodik, hogy zsebkönyvében az irodalmat kezdettől fogva az időszerű nemzeti-társadalmi fejlődés szolgálatába kívánja állítani. Az a gesztusa is jelzi ezt, hogy munkatársai közt rendszeresen helyet biztosít a nőknek – ennek előtte ez elképzelhetetlen lett volna. A nőktől várja ugyanis leginkább a nemzeti érzés, nemzeti szellem elmélyítését.

Az *Aurora* már első kötetében sokkal különb volt, mint a vele egyidőben Bécsben megindult másik zsebkönyv, a *Hébe*. Ennek anyaga nem lépi túl a klasszicizmus szokványos kereteit, versei hidegek, élettelenek, prózáit pedig alig közöl. Azok írnak bele, akiket Kisfaludy visszautasított. 1824 elején ugyanis sikerült az alapítóktól megváltania az *Aurorát*, s ekkortól kezdve önállóan szerkesztette – egyre fokozódó igényességgel. Mindenekelőtt kizsorítja az arisztokratákat s mellőzi az idősebb írókat. Horvát István már az első kötet után otthagyja a zsebkönyvet, majd Kazinczy és Kisfaludy Sándor is kiválik, Vitkovics és Döbrentei ugyancsak. Helyettük egészen fiatal írók tűnnek fel az *Aurora* lapjain: 1823-ban a 18 esztendő Bajza József és az egy évvel nála is fiatalabb Toldy Ferenc, a következő kötetben pedig a nem sokkal idősebb Vörösmarty Mihály és Czuczor Gergely. Kisfaludy elvszerű tudatossággal szervezi zsebkönyve köré e fiatal, szegény köznemesi vagy éppen nemtelen sorból jött pályakezdeket: először történik meg irodalmunkban, hogy egy azonos elviségű és generációjú író-csoport szerveződik ugyanazon városban együvé.

A szürke, pusztuló jelennel az *Aurora* kötetében a szerkesztő és csoportja mindinkább szembe fordítja az ősi dicsőséget. Az 1824. évi kötetben jelenik meg a múltba néző romantikus eposz első igazi terméke, Czuczor Gergelynek *Az augsburgi ütközet* című, harcban nemetellenes alkotása. 1826-ban pedig Vörösmartynek egyszerre három hasonló tárgyú epikus műve is napvilágot lát: az *András és Béla*, és *Cserhalom* és az *Árpád emelkedése*. E művek egyszerre s kiemelt helyen történő megjelenítése immár a romantika diadalát jelenti mind az *Aurora*-ban, mind pedig a korszak egész magyar irodalmában. A múltból merített dicsőséges képek egyre inkább telítődnek a jelennek szóló tanulságokkal, utalásokkal. Erre különben maga a szerkesztő is messzehangzó példát szolgáltat *Mohács* című nagy-sikerű elégiájával. A romantikus költői epikával párhuzamosan tovább erősödik a társadalombíró realizitikus elbeszélés műfaji tendenciája: 1824-ben itt jelenik meg Kisfaludy *Sulyosdi Simon*, illetve *Mit csinál a gólya?* című elbeszélése.

Az 1826-os első csúcspont után az országgyűlés eredménytelenségén érzett közéleti csalódás egy időre az *Aurora*-ban is érezhető. 1827-ben Vörösmartytól a korlátlan képzelet világához menekülő *Tündérvölgy* s a *Homonna völgye* (utóbbi címén: *Hábador*) jelenik meg itt. Ezzel egyidőben azonban már megszólal a feltörekvő új irányzat, a népiesség. Vitkovics Mihály *Bácskai népdalában* először kap igazi ízelítőt a közönség a népi sors keserűségéből, a népköltészeti formálás egyszerűségéből, keresetlen őszinteségből és naiv szemléletmódjából. 1828-tól kezdve pedig ismét kiváló *Aurora*-kötetek jelennek meg: az említett évben például Czuczor *Aradi gyűlés* és Vörösmarty *Eger* című eposzai, Kisfaludy *Alkonyi dala* és *Hűség próbája* című egyfelvonásosa, benne az egyik nőalak ajkára adott népdallal, irodalmi népiességünk kezdeti műköltői próbálkozásainak egyikével, továbbá Kölcseynek nem kevesebb, mint tizenkét költeménye. 1829-ben a *Himnusz*t közli a zsebkönyv, illetve Vörösmarty híres programversét, a *Zrínyit*, továbbá balladákat, románcokat tőle és a szerkesztőtől. Legfontosabb újdonsága az *Aurorának* ekkor mindazonáltal Kisfaludy huszonnégy népdala, amely számarányával a népies áramlat áttörését jelenti. 1830-ban pedig már Vörösmartytól is közöl népdalt a vállalkozás, mint ahogy itt jelenik meg a nagy költőnek *Hedvig* című legendája s a *búvár Kund* című balladája,

ugyancsak elválaszthatatlanul a népiesség terjedésétől. A liberális társadalomszemlélet irodalmi előretörését jelzi Kisfaludy *Három egyszerre* című egyfelvonásosa is.

Mindezzel együtt az *Aurora* legfontosabb újító kezdeményezése irodalmi körének, azaz a fiatal írók nyolc-tíz főnyi csoportjának megszerveződése volt, akik mesterükül Kisfaludy Károlyt tekintették, s élesen – és mind kihívóbban! – szembenállottak az idősebb, maradi pályatársakkal. Mintegy 1826-tól kezdve ő lesz az irodalmi élet vezére. Írói és szerkesztői képességein kívül erre emberi tulajdonságai is kiválóan alkalmassá tették. Szeretreméltóság, az érintkezési formák terén kedvesség, könnyedség és kifinomultság jellemezte. Egyéniségében volt valami vonzerő, belső sugárzás, amellyel meg tudta nyerni az írókat – mindenekelőtt a fiatalokat. Vörösmarty, Bajza és Toldy triásza valósággal rajongott érte. Nap mint nap eljártak lakására, irodalomról, politikáról egyaránt szót cserélve, amikor pedig 1826 nyarán a kör egyik tagja, Bártfay László megházasodott, az ő Üllői úti vendégszerető házában találkoztak. Nevet is adtak maguknak: előbb „*Lumpengesinde*”-nek, majd Walter Scott *Nigel sorsa* című regényének alapján „*Alsatis férfiai*”-nak nevezték el baráti csoportosulásukat.

E rendszeresen megismétlődő megbeszéléseken Kisfaludy folyamatosan konzultált a fiatalokkal, vitatkozott velük, bírálta műveiket, nemkülönben a saját műveit, sőt módszeresen elő is adott. „... bevezetteténk a nálunk régtől fogva nem művelt tárgyilagos költészet ismeretébe; kompozíció és karakterrajz körül annyi reánk nézve újat tanultunk tőle ... csüggtünk ajkain, főleg midőn a (német) játékszínen feltűnt új darabokat beszélve meg ... egy merőben új világ nyílt meg előttünk” – írja a hálás tanítvány, Toldy. Bár e tanításokból szövegszerűen semmi sem maradt fenn, szinte bizonyos, hogy az *Aurora* szerkesztője a teremtő génusz, a sorssal művei által szembeszálló alkotó, a lángelméjű ihletettség, a felgyúló képzelet, a közjóért magát feláldozó művész romantikus fogalmait gyökerezettette meg tanítványai lelkében. Az irodalom mint tett, mint a nagyra törő akarát megnyilatkozás volt Kisfaludynak legbensőbb princípiuma. Mindezzel egyidejűleg viszont óvni igyekezett ifjú íróbarátait a romantika szertelenségeitől, a valóságidegen álmoktól. A *két hajós* című költői allegóriája erre a legkifejezőbb tanúság. A Vörösmartynak ajánlott alkotás a két út: a meddő álomvilág, a tündérezés délibábja, illetve a közélet szilárd szolgálata közötti félreérthetetlen választással – Kölcsey hasonló útmutatásával együtt – évtizedekre megszabta a romantika hazai fejlődésének útját.

Az *Aurora* szerkesztője nem egyértelműen romantikus esztétikát vallott magáénak. A klasszicizmus egyes elemeinek továbbélését jelzi nála, hogy műveit folyvást javíttatta, befejezettnek sohasem tekintette. Alkotásaiban mindvégig érezhető az a tételszerűség, javító-nevelő erkölcsi célzatosság is, mely a felvilágosodás, illetve ugyancsak a klasszicizmus öröksége. Írói eszményképei, Lessing és Schiller sem voltak romantikus alkotók. Toldytól tudjuk, hogy tanítványainak nem győzte ajánlani olvasásukat. Az előbbi irodalom és közélet kapcsolatára adott számára példát, s az irodalmi arisztokrázizmus megbélyegzésével, a minél több ember számára szóló művészet hirdetésével ragadta meg. Nemkülönben azzal a nagy fontosságú princípiumával, hogy a jó író – a teremtő génusz – korának és hazájának ír, a költőnek egyszersmind hazafinak is kell lennie. Schillertől pedig a közönség iskolájának tekintett színház fontosságát sajátította el, a színpad nemzetteremtő és társadalombírói funkcióját.

Mindezek a jövő szempontjából alapvető elveken túl Kisfaludy a kritika megbecsülésére és állandó felhasználására nevelte a fiatal írók egész nemzedékét. Nemcsak azzal, hogy folyamatosan véleményt mondott műveikről – egészen odáig, hogy az *Aurora* vezércsillagának tekintett Vörösmarty számára ő tanácsolta a *Cserhalom*, majd az *Eger* megénekését! –, s nem is csupán azzal, hogy egyes epigrammaiban mindenekelőtt saját ifjúkori sikerdarabjain verte el a legnagyobb nyilvánosság előtt a port. A kritikái műfaj számára Kisfaludy igen időszerű funkciót adott azáltal, hogy az irodalomban meglevő nemesi érzelem- és gondolatformák ellenében gyakorolta. Erre szolgáltak *paródiái*: a ragyogó humorú, „pátosz” és frázisosság, fennköltség és parlágiság kontrasztját remek nyelvi erővel kiaknázó *Andor és Juci* (1824) és a *Hős Fercsi* (1828). A rendi mentalitás irodalmi öröksége: a színpadias deklamációk, a dagályos szólamosság, a „hősies” légvárkergetés, az öneszményítő illúziók ellen indít bennük pergőtűzet az író – akárcsak néhány évvel később Széchenyi.

A feudális nacionalizmus sallang-hazafisága adja fő témáját *Kritikai jegyzeteinek* is (1826), amelyet barátaival együtt tervezett kritikái folyóiratuk számára írt. A műfaj jogosultságát hirdető cikkében Kisfaludy az irodalom megítélésének polgári sarkelvét fogalmazza meg: „... A literatúra egyedül a lélek szabad honja, oda semmi mellékes út nem vezet, csak a tehetség. Itt se arisztokrácia, se diktátor fel nem állhat.” Ezt a szempontot nem sokkal utóbb Toldy, majd Kölcsey is meghirdeti, de Kisfaludy nézetei mögött egy ennek alapján következetesen folytatott szerkesztői gyakorlat áll! Ez az irodalmi

polgárosodásunk mérőföldkövének számító axióma már tanítványainak, Bajának és Toldynak későbbi nagy polémiáihoz vezet át, miként oda hajlít át e kritikai jegyzeteket summázó, a kritikaelenes nemesi eredetiségkoncepciót kategorikusan elutasító másik megállapítása is: „Írjunk hazafiak! így szólt Horvát István, történetünk s nyelvünk tisztelt bűvája. Írjunk, de úgy, hogy a kritikát kiálljuk.”

Novellái

A nagysikerű zsebkönyv megindításával párhuzamosan – Fáy András úttörő kezdeményezése nyomán – Kisfaludy vállalkozásában ismét új műfajt honosít meg: a novellát. Az készítette erre, hogy a közönség olvasmányt várt az effajta gyűjteményektől. Példát e műfajra a német „Musen-almanach”-okban épp eleget láthatott: azok terjedelmének jelentős részét ily kis méretű elbeszélések tették ki. Ösztönzően hatott az 1823-ban tetőpontját elérő nemesi ellenállás is, mely az írók és olvasók érdeklődését egyaránt a hazai valóság kérdései felé fordította. A novella nála mást jelent, mint a szépprózai epika hazai gyakorlata. Kisfaludy fokozatosan felhagy a magyar világtól idegen, túlfeszített érzelmességben és képtelen fordulatokban elvesző román műfajával. Az ő értelmezésében a novella egyaránt jelenti a rövidséget, az eredetiséget, az egységes cselekménysorozatra épített elbeszélő szerkezetet, legfőképpen pedig a magyar miliőt.

Elbeszéléseinek első, történelmi múltat idéző ágában azonban ez a hazai kolorit névlegesen van csupán jelen. A *Vérpohár* című novellája (1822) éppúgy, mint a *Viszontlátás* (1823) a német romantika szélsőséges cselekményhajhászatának utánérzése. Dagályos nyelvük, mesterkélt előadásuk, a rémségek öncélú halmozása az írói ihlet fogyatékosságaira, ezzel összefüggésben pedig a közönségizlés akkori szintjének túlzott figyelembevételére utal. Csak hosszabb, de nem külön harmadik történelmi tárgyú novellája, a *Tihamér* (1824). A kalandos fordulatok, a mind valószínűtlenebb cselekmény s a magyar lovagi erkölcs szélsőséges eszményítése mögül ezúttal is hiányzik a történetiség művészi funkcióját szervező írói jelentés.

Sokkal különb novelláinak másik, a hazai jelent realiztikusan meglevenítő csoportja. Ez az elbeszélésrétég a célját, feladatát nem ielö, elavult birtokosi életformájába belefeledkezett nemesség eszméltetését célozza. A vidékies elzárkózás, a mozdulatlanság, a hagyományos életkeretek meddő utánzása ellen lép tel az író: olvasóit a közügyekre, a jelen érdekeire, az új idők szavára kívánja figyelmessé tenni. Olyan nemesembereket jelenít meg társadalombíráló elbeszéléseiben, akikből hiányzik az önállóság sorsuk alakítására, s akiket ezért elnyeléssel fenyeget a hűbéri Magyarország távollattan tespedése.

Barátság és szerelem (1822) című novellájának főhőse, Kétesy (beszélő név!) is ilyen iránytalanul vergődő nemes: ifjúságában eltékozolta idejét, utóbb pedig társztalanul és perspektívtalanul múltatja napjait. Magára hagyatva, a közcélok iránt érzéketlenül kedélyvilága mindinkább megbetegszik. A változtatás szükségességére ellenpontja, Rényi ébreszti rá, a nemesi értelmiségi energikus típusa, aki szegénysorból tanultsága és szorgalma által küzdötte fel magát. Ő lobbantja barátja szemére a novella Széchenyi felé mutató legfőbb tanulságát: „... Neked ismét világba kell lépned, hazádat megismer-ned, hogy annak hasznos polgára lehess. Szép mondani: én is követém a század irányait, s nem utolsó tagja valék a szabad nemzettetnek.” Ki kell lépni a tunya elzárkózásból, törödni kell a közügyekkel, kapcsolatokat kell kialakítani az arra érdemes emberekkel, nem szabad gépiesen elfogadni az ösök ránk hagyományozta, avitt életkereteit – e reformkori társadalomszemléleti sarkelveket Kisfaludy novellája hirdeti meg először. Mindezt nyomatékosítja azzal is, hogy a megjavuló Kétesy magatartását nemcsak Rényiével, de a merőben retrográd gondolkodású Halkandyéval is szembeesíti, akinek meggyőződése szerint „a magyar nemes életcélját eléri, ha törvényt tanul, megházasodik s növényültét által-szenderelve végre meghal”.

Ezt a novellát Kisfaludy jórészt még vigjátéki módszerekkel, a színpadi megjelenítés ábrázoló technikájával írta: jelenetezésén, az elbeszélés mozaikképeket összeszővő szerkesztésén ez éppúgy érződik, mint a dialógusok színpadias jellegén. A jelenetező felépítés mozgalmasságot, élénkséget visz az elbeszélésbe, az egyidejűség illúziójának felkeltésével mintegy láttatja előttünk a történeteket. Nyelvileg azonban nem talál még magára – a hazai novella elbeszélő stílusát jórészt neki kellett megteremtenie! –, a dialógusok karakterizáló életizét az író az epikus részekben érzélgős, dagályosan szenvélgő kifejezésekkel és a nyelvújítás túlzásaival kéveri.

Kétesy, a vidéken élő nemes a városban változik meg jótékonyan. Ennek lehetünk tanúi a *Tollagi Jónás viszontagságai* (1822) című elbeszélésben is, hol a levélforma közvetlenebb és nyíltabb önfeltárást, hitelesebb alakábrázolást tesz lehetővé. Tollagi Jónás a vidéki nemességnek bárdolatlanabb és naivabb típusa, mint Kétesy. S mellette nem áll oly tapasztalt barát, ezért Pesten a maga kárán kell tanulnia. Nem elhanyagolható vonása, hogy szívesen megy oda, és nem veszi rossznéven, ha tanulhat. Nem sértődik meg városban szerzett barátja, Lépfalvi figyelmeztetésén, mely voltaképp egész korosztályának szól: „... neked még sokat kell forganod a világban, míg azon hajlékonyságot, mely most oly szükséges, sajátoddá teheted. Sok forduló elő az életben, miről egy klasszikus se gondolkodott, és az idő szelleme után élni, amellet igaz maradni tán legnehezebb stúdiuma az életnek, melyben bölcsitek leginkább megakadnak ... meg kell még törődnöd, az emberekhez simulnod, leginkább pedig leráznod a nehéz iskolai köntöst, mely szabadabb röptödet hátráltatja”.

Változtasd meg életedet, tegyél szert életismeretre, korszerű műveltségre – ez Kisfaludy új novellájának is legfőbb mondanivalója. Mindez azonban már többágú cselekményen, a hős kalandjainak szórakoztató sorozatán át világosodik meg előttünk. A jóra való, de korlátozott fiatal ember városba szakadva szüntelenül pörül jár, a városi életforma és a vidékies gondolkodás írói szembesítése új meg új humoros helyzeteknek lesz a forrása. Tollagi minduntalan olyan jelenségekkel találkozik, amelyeknek odahaza hírére sem hallotta: énekesnővel a fogadóban, kávéházban szórakozó ifjakkal, színházzal, fényűző házában lakó, gazdag kereskedővel stb. Azaz a nehézkesen gondolkozó ifjú Pesten bekerül egy nem vonzóbb és tisztultabb, de mindenképp mozgalmasabb életközegbe, amely eleinte szinte elkábítja az urbanizáció sokréti színeivel. Tollagi azonban – s ebben nyújt merőben újat Kisfaludy ábrázolása – már egyáltalán nem vágyódik vissza oly nosztalgiaiával vidéki azilumába, mint annak idején Gvadányi notáriusa, utóbb pedig Vitkovics Mihály. Minden balsikere ellenére hazatérve már egy másik Magyarország létezésének tudatát viszi magával.

Ebben az elbeszélésben már hovatovább teljes vértettséggel bontakozik ki Kisfaludy anekdotikus ábrázolásmódja, a magyar széppróza jövőjé legfőbb útja. A levélregény voltaképp anekdoták laza füzéréből tevődik össze; a hős kárát vallja naivságának, de sohasem annyira, hogy az erkölcsileg vagy társadalmilag megsemmisítené; a rövid történetek rendszerint csattanóra, valamely leleplező fordulatra épülnek; az epizódok nem annyira a cselekmény szerves kifejlesztésére, mint inkább a kiválasztott jellem megvilágítására szolgálnak. E célból Kisfaludy szírtében csoportosítja a bemutatandó életpontokat, mint előbbi elbeszélésében, s felhagy annak dagályos kifejezéseivel, patetikus szóvirágaival.

Az idő előrehaladtával szigorúbbá és határozottabbá válik az írói nézőpont: *Sulyosdi Simon* című elbeszélésében (1823) ítélete a magyar nemesség negatív típusairól szatírává élesedik. Szarkasztikus erejű jellemrajzában egy pusztulásra érett, javíthatatlan nemesi figura életképtelenségét mutatja be ragyogóan, mintegy összegző látéleletet nyújtva. Címszereplője számára – előző novelláival ellentétben az író nem lát mentséget vagy kiutat, olvasóit a végsőkig elidegeníteni akarja tőle, ábrázolásából csak úgy süt a megvetés.

A közöny, a horizonttalan egykedvűség, a szellemi renyheség szatírája ez. Oly embert rajzol Sulyosdiban, akiből – Kármán Józseffel szólva – teljességgel hiányzik az „öngondolkodás ereje”, aki képtelen bárminő tetre, amelyhez egyéni elhatározás szükségeltetik. Nemcsak arról van itt szó, hogy egy emberi habitus silányságát világítja át az író, hanem arról is, hogy fényt vet egyszersmind arra a társadalomra, mely e Sulyosdiakat kitermeli, jólétüket és a közügyek intézésében való szerepüket biztosítja. Erre vallanak a figura megyegyűlési szereplései, ahol társai babuként rángatják, erre az, hogy még az őseitől rámaradt feudális relikviákkal sem tud mit kezdeni. Szimbolikus erejű az a jelenet, amikor a drága nyusztprémes mente szétreped „máskor háromszor vastagabb” termetén. S maga az író is megjegyzi: olyan alakot rajzol, akinek „biográfiaja ezer olyan képet fest, ki, bár több lármával, szinte annyit cselekszik”. Így a szatirikus jellemrajz érzelmileg olyannyira telített, hogy egységesen sugallja: e már-már kísérteties mozdulatlansággal és dönteni nem tudással szemben alapvető szemléleti megújódásra – mozgásra, cselekvésre, a látóköri kitágítására van szükség.

A bíráló szenvedély magasrendű művészetté nemesedik Kisfaludy tollán: a mozdulatlanságot feszültségteremtő dinamikával, a cselekvésképtelenséget kifejezetten igei stílussal, a lelki szegénységet tömörítő ellentétek halmozásával ábrázolja. Rokonszerkeztű, gondolatpárhuzamokra épülő, de ellentétes tartalmukkal a szimmetria elrendezettségét élesen megtörő mondataiban nagyfokú energia érvényesül. Az ily kontrasztszerű mondatformálás megannyi csattanóval égeti az olvasóba az alakábrázolás érvényét. Példa erre a poentírozó igei stílusra: „... Simon sok szépet tanult és sok szépet el is

felejtett. Se magával, se mással nem gondolt. Mely ruha kezébe akadt, azt ölté fel, leginkább járt telen-yáron köpönyegben, oly nalkan: hogy esztendeig egy pár csizmával beerte. Míg a többi ifjak álmodoztak, ő valósággal aludt. Ha pénze volt, kiadta: ha nem volt, azt se bánta.”

A Kisfaludy stílusalakzataiban megjelenő vitriolos keserűség, haragos gúny és szellemi fölény már olyan történelmi felelősségre vonást sugároz, amely utóbb Eötvös, Petőfi és Mikszáth művészetének magaspontjait vezető el irodalmunkat.

Társadalmi dialektikájának kifinomultságára vall, hogy egyidejűleg megalkotja a „Sulyosdi”-szatíra kiegészítő párdarabját is: a *Mit csinál a gólya?* című anekdotát (1823). Ha amabban a falu földesuráról készített lehangoló látetet, emebben az általa vezetett feudális faluról mutatja fel ugyanezt. Kisfaludy semmivel sem látja kevésbé problematikusnak a magyar falu lakóinak akkori elmaradottságát, nem osztja osztályának a patriarkális mezei élethez fűződött illúzióit. Előző írásához képest is többlet, hogy mindenekelőtt az önelégültség, az alantas pöffeszkedés, a társadalmi önzés, a közcéloktól elzárkózó fősvénység ellen irányozza gúnyjának nyilait. Rendre azokat a negatív karakterjegyeket pécézi ki tehát, amelyet utóbb Széchenyi kritikájának is alapul szolgáltak. S teszi mindezt a már ismert színészről, jelenetéről ábrázolással, láttató erejű képek pergetésével.

Új jelenség ebben az ábrázolásban, hogy alakjai közé ezúttal maga az író is betep. Jelenléte, ugyanakkor ironikus távolságtartása az a visszaverő tükör, amely a komikus történetet eleve minősíti. Kisfaludy voltaképp éppúgy elkülönül a falusi notabilitásoktól, mint Sulyosditól: hallgatag megfigyelői magatartásában rejlik a messzehangzó írói kommentár. Az írónak az egyik legkonkrétabb szépprózai műve, ennek ellenére e megannyi találó részletelemből felépülő konkrétság a maga egészében jelképi erejűvé emelkedik. A magyar parlag szimoólumává.

Lírai költészete

Kisfaludynak első irodalmi kísérlete költői mű volt, egész pályafutása alatt írt verseket (köztük nem egy klasszikus értékűt), igazi elhivatottsága azonban nem a lírában bontakozott ki. Alkatta ehhez túlságosan tudatos és reflexív volt, verseiben legnagyobb részt érzünk valaminő távolságtartást, ihlete nem forr eléggé össze témáival. Nem annyira teremti, mint inkább építi verseit. Ahelyett, hogy érzelmeinek szabad áradást engedne, tudósít azokról, kommentálja őket. Életfilozófiája tételek megverselése, gondolatsablonok variálása, személyes jellegű elégiáiból hiányzik a panasz eleven sodrása, a vívódás élethitele, az átélés forrása.

Kisfaludy lírája akkor válik melegebbé, bensőségesebbé, amikor időnként enged életélményei, szubjektív érzelmi sugallatai ösztönzésének. Ilyen például az ifjúkori hányattatásait felidéző *Honvágy*, mely a romantikus lírai ihlet első hazai kiteljesüléseinek egyike. Itt már a költői formálás erőteljes jellegzetességei – az igen régi nyugat-európai versformának használata, ennek keretében a jambusok és a többszótagú, tiszta rímek keltette nagyfokú zeneiség, a szemlélet összetettségét hordozó ellentétek, a nyelvújítás szókincs sokasága – jelzi, hogy nagygényű alkotással állunk szemben. Az idősíkok összevonása, a különféle léthelyzetek egybeáramoltatása új, az egyéni életsorson túlmutató távlatfajtaikat kölcsönöz művének. A vers hangulatisága ezáltal folyvást hullámszik egyéni és egyetemes, reális és eszményi, érzékieg konkrét és sóvárgóan sejtelmes póluspárjai között – megéreztetve velünk valami szavakkal kimondhatatlant.

Élmény – szerelmi csalódás – váltotta ki ihlete elmélyülését *Alkonyi dal*ban is. Boldogságvágya anapeszusok játszi lüktetésén, az egész kompozíciót átható dallamon át szólal meg, jelzők színpompája révén nyer messzire nyúló távlatot, s ezt az éteries lebegést ugyanakkor fájdalmas zengés, a méla lemondás rejtett szólama festi alá. Ez ad a vers lágy idilliségének egyszersmind szívenütő, mélyebb jelentést. A megszólítások gyengéd bensősége, a képek finom áramlása először szólaltatja meg – dallá oldva – életvágy és elmúlás együttes szemléletét. Azt a hitet, hogy a szerelem úrrá lehet a halálon. Páratlanul telt és összetett hangulatiságából utóbb valami beszökött a *Szeptember végén* strófáiba is.

Akárcsak bátyja, Kisfaludy Károly is vonzódik ahhoz, hogy líraiságát valamely epikus váz, történeti mozzanat segítségével, arra reflektálva bontakoztassa ki. Ilyenkor szemlélete kitágul, képei látomássá fokozódnak. Ezt látjuk hazafias elégiáiban, így a *Visegrád* című töredékben (1823), az *Erzsébet* címűben (1825), de különösen a *Mohácsban*, antológiánk állandó darabjában. A nemzeti romlás, az

ősi dicsőség kihunyta tárgya mindháromnak, a magasztosan hangzó hexameterek, a különös ízű, összetett szavak, a jelzők áradása, a fennkölt hangnem a nemzet eszméltetésére hivatottak. A hazafiság ezekben az elégiákban kezd kimozdulni – egyidejűleg Kölcsy patrióta költészetének kibontakozásával – a nemesi ideológia kereteiből.

A „visszavonás”-ban, azaz a közösségi összefogás hiányában látja Kisfaludy a süllyedés legfőbb okát, s az egyesülésre szólít fel a reformkor fordulóján alkotott kiváló alkotásában, a *Mohácsban* is (1824). A nagy nemzeti vész és a visszavonás motívumának összekapcsolása a felvilágosodás óta sűrűn használt eleme volt a hazai költészetnek, de a költők – a nemesi történetfelfogás értelmében – pusztán az erkölcsi romlás vagy pedig a feudális hazai erények példájaként idézték. Így járt el az idősebbik Kisfaludy is *Somló* című híres regéjében, hol Kálmán mester éneke csupa kesergés, csupa lemondó, tragikus pesszimizmus, s a költő csak a kardcsörgetésben és hazafiaskodó szólamokban lát orvosszert a nemzeti balsors elhárítására. Egyedül Batsányi volt az, aki már a XVIII. század végén a jelennek szóló, megújulásra készítő, magasrendű tanulságot vont le a csatavesztés emlékezetéből. Kisfaludy Károly sokkal inkább az ő, mintsem bátyja nyomán halad tovább: Mohács idézésével az új kor szolgálatára kívánja serkenteni és összpontosítani nemzete jobbait.

A vers kezdetének metaforikus szóösszetételei, a végleges ellentétek, a megszólítás retorikus pátozsa, a megszemélyesítés érzelmi ereje, a szinkontraszt kifejezte hatalmas távlat azonnal kiragad a mindennapiság köréből. Ezt csak fokozza a közösségi megszólalás és a személyesség forró légkörű egysége. A formátum ragad meg kezdettől fogva, amellyel a költő valóban a nemzet reprezentánsává képes emelkedni, világosságnak és lírai szárnyalásnak, emelkedettségnek és bensőségnek, lobogó indulatnak és formáló plaszticitásnak, konkrét érzékletességnek és tisztító erkölcsi hevületnek hangulatilag ritka összhangját teremte meg.

Szokatlan elégia ez: a visszarévedő, fájdalmasan panaszló magatartást a költői műösztön rendkívül eleven formáló aktivitása töri át, a csatavész megelevenített pusztítását magának a megelevenítésnek szuggesztív képi dinamikája ellenpontozza, továbbá az igék zápora, a különböző érzelmi minőségek és szemléleti formák egymásba harmonikusan átsimuló váltogatása. A sir, a kikerülhetetlen halál képze- teivel a rövid szavakból összetevődő sorok (akad sora, mely tizenegy szóból áll!) pergése, a felkiáltások ereje, a dramatizált előadás felesel. Csataleírása oly kifejezően tömör és megragadóan szemléletes, hogy a felvillantott emberi sorsokba már-már beszökik valami a pusztulás egyetemességéből is:

„... Ámde hol olyan erős, kit meg nem dönt sok ezer kar?

Testhalmok közepett küzd, noha élte szakad.

Sínlí szokott terhét tűzménje, nyikogva kapar, vág,

Rugdál, rázza fejét, hosszú sörénye lobog;

Elszáguid, hazatér s így hírlí vitéz ura hűnytát,

Kit repedő szívvél hölgye zokogva sirat;

Míg sűrű könnye apad, s ő is hű férje után hal,

S a kiürült háznak csak dőledéke marad.

A tölgy, mely zivatar közt annyiszor állá kevélyen,

Dőlteben viruló ágait így temeti.”

Kisfaludy gyökeresen szakít itt mind a nemesi önszemlélet magasírató tragikumával, mind pedig ugyanennek a gondolkodásmódnak másik végétével, az illuzionista dicsekedéssel, s a cselekvésben jelöli meg a történelmi emlékek legfőbb sugalmát. Az elégia alapvető elmozdulást sugároz a nemzeti érvényű gondolkodásmód felé akként is, hogy – Keresztúry Dezső találó megfigyelése szerint – Mohács látványában nem a harci zaj érdekli többé, hanem a csata emberi oldala, a lírai részvét humánuma. Befelező sorai azért is hatottak keletkezésük idején annyira, s váltak a kibontakozó reformkori társadalmi-nemzeti folyamatok lírai mementójává, mert egy új, jövőben bízó közösségi tudat sarj- dását támogatták meg a magával sodró költői szó hatalmával:

„Él magyar, áll Buda még! a múlt csak példa legyen most,

S égve honért bizton nézzen előre szemünk.

És te virulj, gyásztér! a béke malasztos ölében,

Nemzeti nagylétünk hajdani sírja Mohács!”

Adalékok az Érdy-kódex egy beszédének forrásaihoz

A magyar középkor történetében nem elhanyagolható szerepe volt az egyetlen magyar alapítású szerzetesrendnek, a pálosoknak. Elterjedtségükhöz, népszerűségükhöz és jelentőségükhöz mérten kevés adat maradt fenn, legalábbis olyan, amelyet a kutatók figyelembe vettek. Gyöngyösi Gergely művei a legbővebb források a rend történetére, szervezetére, szellemi életére vonatkozóan, de ezt értékesen egészítik ki az egyéb helyeken levő adalékok. Bán Imrének az Érdy-kódex névtelen szerzőjéről írt könyvében¹ többször is olvastunk róluk, hiszen égi pártfogójuk, thébai Remete Szent Pál mindkét ünnepére találunk beszédet a Karthauzi Névtelennél.² Ez az egyiptomi szent³ hazánkkal a történelem folyamán szorosabb kapcsolatba került. Ősébnek, a remeteségbe vonult esztergomi kanonoknak követői róla vették nevüket, s a szent ereklyéinek nagyrésze másfél évszázadon keresztül a Buda melletti Szent Lőrincről nevezett pálos főkolostorban nyugodott. 1381. november 14-én ünnepélyesen vitték ki Budáról, a királyi kápolnából ide a szent testét, s ennek a translációnak az emlékünnepe sajátos magyar szint öltött. Ezért olvashatunk az Érdy-kódexben is róla. Bán Imre idézett könyvében közli a történelmi tudnivalókat, s e kis kiegészítés is ehhez kapcsolódik.

Remete Szent Pál translációjának történetével viszonylag sokan foglalkoztak, hiszen egy politikai tett eredménye jelentkezett ebben,⁴ véghezvitelénél pedig nem kisebb személyiségek voltak érdekelve, mint Nagy Lajos király, Kaplai Demeter esztergomi érsek, Alsáni Bálint pécsi püspök és Horváti Pál zágrábi püspök. Maga a történet nem tartalmaz rendkívüli érdekességet, inkább a szöveg hagyományozódása figyelemre méltó. A múlt században többek között Ipolyi, Békési, e században Áldásy Antal, Holik Flóris, Zákonyi Mihály, Horváth János, Kardos Tibor írtak a translációval kapcsolatban, értékelvén annak fennmaradt korabeli latin nyelvű elbeszélését. Bán Imre elveti Holik Flóris állítását, mely szerint az Érdy-kódexben levő beszédnek nem közvetlen forrása az a történet, „amelyet Fuhrmann Mátyás 1799-ben Pesten nyomtatásban kiadott. Bizonyítása azonban (mármint Holiké!) kizárólag negatív irányú: a Karthausi valóságos forrását nem jelöli meg. Ez nézetünk szerint hazai pálos környezetben keresendő”.⁵

Holik Flóris a transláció szövegéről írt cikkében⁶ – melyet Bán Imre idéz – a szerzőt Alsáni Bálint környezetében keresi, ellentétben a régebbi véleményekkel, melyek szerint maga Alsáni állna a mű mögött. Kardos Tibor feltevése alapján talán Miklósfia Imre reguni főesperes lenne a szerző.⁷ Holik csak elismétli Békési megállapítását a keletkezés idejére vonatkozóan, vagyis hogy 1382–85 között íródott volna a transláció szövege. Békési bizonyítása erre vonatkozóan nézetünk szerint is elfogad-

¹ BÁN Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége. Bp. 1976.

² VOLF György: Nyelvméltár IV–V.; Érdy-kódex Bp. 1876. 287–291., 462–468. Mivel Bán Imre a Volf György-féle lapszámozást követi, ezért mi is ezt használjuk.

³ Életét megírta Szent Jeromos: Vita s. Pauli primi eremitae. Kiadva P. L. 23. c. 17–30. – A szent életének „kritikai” feldolgozása a XVIII. századból: FUHRMANN, Mathias: Acta Sincera Sancti Pauli Neostadii 1760.

⁴ ÁLDÁSY Antal: Alsáni Bálint bíbornok. Bp. 1903. 79.

⁵ BÁN: i. m. 17. Ki kell egészíteni, hogy Fuhrmannak ez posztumusz műve.

⁶ HOLIK Flóris: Alsáni Bálint és az Érdy-codex. ItK 1922. 130–132.

⁷ KARDOS Tibor: A magyarországi humanizmus kora Bp. 1955. 70.

ható.⁸ A szerzőség kérdésében vannak nehézségek. Holik Flóris 1922-ben írja, hogy a szóban forgó szöveget a bollandisták adták ki először az Acta Sanctorumban.⁹ Innen vette át előbb Prileszky,¹⁰ majd Cornelius Flaminus,¹¹ aki mint jó velencei honfi a transláció megtörténtét cáfolta, s erre lenne felelet Fuhrmann posztumusz műve, amelyben szintén megtaláljuk.¹² Bár a Századok hasábjain Zákonyi Mihály már 1911-ben írt ezzel kapcsolatban.¹³ Holik Zákonyi közlését nem vette figyelembe. Zákonyi hivatkozik Gyöngyösi Gergely „Vitae fratrum...”-jára, ahol csak röviden történik említés az átvitelről, mert „translationis series pulchro stilo scripta est in Breviario nostro”.¹⁴ Emellett Zákonyi megemlíti Fuhrmann már idézett könyvét, az Erdy-kódexet és a pálos breviárium 1541-es (sic!) kiadását. E két forrásfelsorolást egybevetve kitűnik, hogy egyik sem teljes. A forráskutatást célszerű a liturgikus könyvekre is kiterjeszteni. A pálosok breviáriumból ugyanis három kiadás ismeretes. Zákonyi erről nem tudhatott, hiszen Hóman Bálint 1914-ben publikálta fölfedezését a Magyar Könyvszemle hasábjain.¹⁵ Megtalálta a pálos breviárium első kiadásának egyetlen példányát, s ennek második kiadását is. Az első 1490, a 2. 1537 körül, a 3. 1540-ben látott napvilágot. Így e könyveket is figyelembe kell venni, mert míg Holik Flóris XVII. századi, Zákonyi Mihály XVI. századi forrásra hivatkozik, mi a XV. század végéről származó szöveget is tanúul hívhatjuk.

Érdemes előbb magát a latin nyelvű translációs szöveget vizsgálni a hagyományozás folyamán, majd ennek az Erdy-kódexben levő beszédhez való kapcsolatát, s végül ez utóbbinak egyéb pálos vonatkozásaira választ keresni.

Az első nyomtatott pálos breviárium – melynek szerkesztője Tatai Antal¹⁶ – a transláció szövegét az ünnep (november 14.) zsoltosmájának olvasmányaként közli, hat részre felosztva. Ez szinte szóról szóra egyezik a bollandisták által közölttel, holott ez utóbbit egy régi kéziratból másolták, amint azt megjegyzik. A néhány eltérésből látszik, hogy azok olvasási bizonytalanságból erednek. Nem valószínű, hogy a török hódoltságot éppen az a kézirat vészelte volna át, amelyet a breviárium összeállításakor használt Tatai Antal. Gamaus S. J. az Acta Sanctorumban ha kezdetlegesen is, de törekszik a források megjelölésére. Ha ismeri az 1490-es breviáriumot, nyilvánvaló, hogy a könnyebb olvasás és az egyértelműbb hivatkozás miatt ezt használja. Azonban nem ez történt. A viszonylagos „forráskülönbözés” ellenére is az eltérések csekély számából bátran következtethetjük azt, hogy a pálos rendben a transláció története igen elterjedt volt, s annak hibátlan másolására gondosan ügyeltek, hiszen ez a remeterend múltjának egyik legdicsebb eseményét eleveníti fel, s mint ilyen hatékonyan hozzájárul a rendi öntudat fenntartásához.

Igen korai szövegünk van arra, hogy a pálos rend konstitúciójában helyet kapott a pátrónus hivatalos tiszteletének előmozdítása, mivel a prioroknak kötelessége Remete Szent Pál „históriáját és translációját” leírni.¹⁷ Ez a paragrafus természetesen a Jeromos által írt „Vita”-n alapuló, január 10-i ünnep officiumára gondol elsősorban. Viszont a rendi szellem magában hordja az átvitel megtörténte után annak leírását, s őrzését.

Meglepő, s ugyanakkor érthető, hogy a következő, 1537-es breviáriumban már eltérés található az előzőben levő szövegezéshez képest. Ezt jelentős rövidítés, jobban a tényekre való szorítás jellemzi.

⁸ HOLIK: i. m. Nagy Lajosról múlt időben beszél a történet, aki tudvalegőleg 1382-ben halt meg. Alsáni Bálintot pedig csak püspökként említi, holott ő 1385-től kardinális. Tehát e két időpont között íródott.

⁹ Acta Sanctorum I. 1643. 608–609.

¹⁰ PRILESZKY, Johannes Bapt.: Acta Sanctorum Ungariae. Tyrnaviae, 1743–44.

¹¹ Cornelius FLAMINIUS: Ecclesiae Venetae antiqua monumenta. Velence, 1749.

¹² Mathiae FUHRMANN: Anonymi Hungarici historia de translatione S. Pauli Thebaei. Pest, 1799.

¹³ ZÁKONYI Mihály: A Buda melletti szent-Lőrinc kolostor története. Száz. 1911. 597.

¹⁴ GYÖNGYÖSI Gergely: Vitae fratrum ordinis heremitarum S. Pauli primi heremitaie. Bp. Egyetemi Könyvtár Kézirattára. cap. 35.

¹⁵ HÓMAN Bálint: Pálos breviáriumok és Missalék a XV.–XVI. századból. MKsz 1914. 292–296.

¹⁶ Gyöngyösi írja a Vitae fratrum...-ban: „Magister Anthonius de Tata longo tempore predicator apud sanctum Laurentium, qui dedit primus ad imprimendum Breviarium et Missale Ordinis...” 134.

¹⁷ ELM, Kaspar: Quellen zur Geschichte des Paulinerordens aus Kloster Grünwald im Hochschwartzwald in der Stiftsbibliothek von St. Paul im Lavanthal – Sonderdruck aus der Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins Band. 120. 1972. 112. Itt köszönöm meg Mezey Lászlónak, hogy erre figyelmemet fölívta.

Szükségessé tette a rövidítést a liturgiarendezéseik között kialakult arányosság, amely liturgikus úzusuknál már a 2. kiadású breviáriumban is érvényesül, de főként az 1540-es kiadásban. Ekkor, 1537-ben már ott szerepel Csanádi Albert verses officiuma Remete Szent Pálról – amely Kardos Tibor szerint „a magyar humanizmus legszebb emlékei közé tartozik”¹⁸ –, igaz hogy még a január 10-i ünnepnél „alia historia” megjelöléssel. A november 14-i ünnepen az olvasmányok és könyörgés kivételével a zsoltózsma többi részét a főünnepről veszik. A terjedelmes antifonák, responsoriumok szintén szükségessé tették a lekciónak rövidítését. A három évvel később, Velencében megjelent breviárium újabb eltérésekkel tartalmazza a transláció szövegét. E könyvben az előzőhöz képest más helyeken is változások vannak, s úgy látszik, gondos liturgikus szerkesztési munka előzte meg ezt a kiadványt, amely a megszilárdult pálos ritust tanúsítja. Csanádi Albert verses officiuma itt nyeri el végleges helyét a november 14-i ünnepen. Így alkalom is volt a kérdéses szövegen ismét csiszolni, azt szebbé, liturgikus használathoz még jobban illeszkedővé tenni. Az 1537-es változathoz képest az eltérések jellegét elég ha egy példa megvilágítja:

Brev. Paulinorum 1537.

Verum quia eiusmodi reliquie
preciosissime essent, ne si
in luce proferrentur impetu
furentis turbe popularis rei
exitus turbaretur, placuit
noctis sub silentio asportari,
adeo tacite: ut longo post
tempore fama fuisset Pauli
corpus isthic detineri.

Brev. Paulinorum 1540.

Verum quia eiusmodi reliquie
preciosissime erant veriti, ne si
in luce proferrentur impetu
furentis turbe popularis rei
exitus turbaretur, placuit
noctis sub silentio urbe
exportari, opinione sola
haberi apud eos remanente.

A szövegváltozatok mellékesen vallanak arról is, hogy a pálosok igényesek voltak a végzett liturgiájukkal szemben. Nem elégedtek meg annak teljesen személytelen, szinte gépies végzésével,¹⁹ hanem igyekeztek minél odaillőbb olvasmányanyagot alkalmazni még akkor is, amikor a történelmi viszonyok már korántsem voltak oly kedvezők, mint 1526 előtt.

Hadnagy Bálint előjárója parancsára s a rendi igények szerint állította össze Remete Szent Pál életéről a tudnivalókat *Vita sancti Pauli primi heremite* címen. Ennek első kiadása állítólag 1507-ben jelent meg Krakkóban, ám ezt Kelényi cáfolja.²⁰ Jelenleg az 1511-es évszámot viselő velencei kiadása ismert csak, amellyel először Fraknói Vilmos foglalkozott részletesen.²¹ A mű a Jeromos féle „Vita”-n kívül tartalmazza a transláció szövegét, majd egyéb rendi jellegű írásokat, elsősorban Remete Szent Pállal kapcsolatos csodák leírásait. Már Fraknói megállapította, hogy az átvitel története „ügyszólván teljesen megegyezik” az Acta Sanctorumban közölttel, s következőképpen azzal is, amely az 1490-es

¹⁸KARDOS Tibor: Deákmuveltség és magyar renaissance. Száz. 1939. 488–89.; Valamint vö. KARDOS Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. é. n. 209.

¹⁹Vö. MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 261–262.

²⁰Vö. KELÉNYI B. Ottó: A Buda melletti szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása – Tanulmányok Budapest múltjából. IV. 1936. 87 skk.

²¹FRANKNÓI Vilmos: Hadnagy Bálint munkái. MKsz 1901. 113–125.

breviáriumban található. Így megalapozott állítás, hogy a rend e szövegváltozatot tartja autentikusnak. István generális a rendtagoknak megtiltja, hogy remete ősiük életét más forrásból ismerjék.²² Kitűnik ez Hadnagy szavaiból is, amelyek szerint a generális meghagyta neki, „ut vitam sancti Pauli patris nostri ab erroribus scriptorum stampatorumque exuerem”.²³ Ezek szerint többféle „vita” s esetleg más átvitel-történetek is forogtak közkezen. A rend ragaszkodása mögött – amellyel az 1490-ben kinyomtatott változat iránt viselkedtek – mélyebb ok sejlik föl, mint csak egy egységesítő törekvés.

Összefoglalva az eddigieket: a transláció története már 1490-ben nyomtatásban megjelent. Hadnagy Bálint ezt vette át 1511-es művében. A rövidített s részben átirát 2. változat 1537-ben jelent meg, s a harmadik, helyenként újabb szövegezésű 1540-ben. A boilandisták az első változatot vették át a XVII. század folyamán, s ez vált ismertté. Eggerer (1663), Pongrácz (1732), Benger (1743), Prileszky (1743–44), Fuhrmann (1799) ugyanezt közlik. Pongrácz az átvitel megtörténtének tanúsítására több más forrást is felsorol.²⁴ (Orosz Ferenc az 1747-ben, Sopronban nyomtatott kis művében²⁵ a szóban forgó eseményről felettebb röviden szól.)

A szöveg szerzőjét az irodalomtörténészek egy világi pap személyében keresik. A pálos szellemiségről alkotott közfelfogás nem engedte meg, hogy a transláció prózai történetét, amely Kardos Tibor szerint „egyike a magyar humanizmus legrégebb emlékeinek”,²⁶ illetve ennek szerzőjét abban a körben keressék, amelyhez legközelebb áll, a pálosoknál.

A szövegben Alsáni Bálint személye véleményünk szerint nincs olyan nagymértékben előtérbe helyezve, hogy ez egyértelműen utalna a pécsi püspök közvetlen környezetére. Hiszen ennyi erővel Zágráb püspökének, Horváti Pálnak a klerikusai között is kereshetnénk a szerzőt. A Nagy Lajosról zengett dicséret, a király szerepének kiemelése a szekuláris egyházi körökre semmivel sem jellemzőbb, mint a remetékre. Nagy Lajos retonkus jellemzése: „invictus princeps, hungarorum rex Lodovicus in potentia strenuus, in strenuitate preclarus, in claritate benignus, in benignitate sapiens, in sapientia providus, in providentia verbo et opere christianus” születhetett pálos író tollán is. Elég csak egy pillantást vetni a pálos liturgikus könyvek kalendáriumaiba, látjuk, hogy szeptember 11. Nagy Lajos halálának évfordulója rendi ünnep. A remeteszerzet a király emlékét kolostoralapításai, bőkezűsége, márianosztrai tartózkodásai,²⁷ Máriavölgy nagygyá tétele²⁸ s mély keresztény lelkülete miatt különleges devotióval őrizte. S ez az átvitel történetében is jelentkezik.

A nagy esemény leírásának befejezésénél arról olvashatunk, hogy Demeter esztergomi érsek-kardinális az átvitel napját ünneppé nyilvánítja: „et ipsum diem pro festo translationis eiusdem deinceps celebrare vigore et autoritate sue legationis instituit et mandavit”. Ezzel a rendelkezéssel szükségessé vált az ünnepi szolozsma végzéséhez egy officium. Himnuszokat, antifonákat, responsoriumokat átvethettek a január 10-i főünnepről is. De olvasmányt már nem, hiszen a translációs officiumok olvasmányai hivatottak az átvitel történetét évenként újra felidézni. A pálosoknál így meghatározott igény merült föl a transláció szövege iránt. S az igény legkézenfekvőbb kielégítése, ha maga a rend írja meg az átvitelt. Az e kérdéssel foglalkozók közül eddig Zákonyi említette meg, hogy liturgikus forrásokban is fennmaradt az átvitel története. Mivel ő a 3. változatot ismerte, nem vont le következtetéseket. Véleményünk szerint igen jelentős, hogy a kérdéses történet első forrása éppen liturgikus könyv. Ez utal arra a közösségre, ahol keletkezett, a pálosokra.

Irhattak-e a pálosok ilyen színvonalon? – vetődik fel joggal a kérdés. A pálos rendtől egy évszázaddal később, a XV. század végén nem állt távol a humanizmus, amint azt a már említett „verses officium” bizonyítja. Gyöngyösi Gergelynek, a rendfőnök-történetírónak a „devotio moderna” iránti elkötelezettségét Mályusz elemzi.²⁹ Emellett ő gondosan hangsúlyozza, hogy a rend ellenséges

²² Vö. KELÉNYI: i. m. innen veszi át MÁLYUSZ is: i. m. 6–7.

²³ MÁLYUSZ: i. m. 6–7.

²⁴ Kükülléi, Ransanus, Turóczy, Bonfini. PONGRÁ CZ, Ignatius: Triumphus Pauli, Posonii, 1732, 410.

²⁵ OROSZ, Franciscus: Synopsis annalium eremi-coenobiticorum ff. eremitarum ordinis S. Pauli primi eremita Sopronii, 1747.

²⁶ KARDOS: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 70.

²⁷ EGGERER, Andreas: Fragment panis corvi protoeremitici Viennae, 1663. 132.

²⁸ EGGERER: i. m. 156.

²⁹ Vö. MÁLYUSZ: i. m. 263–274.

érzülettel viseltetik a tudományok iránt, s Szombathelyi Tamás éppen a könyvekre, könyvtárakra vonatkozó részt nem veszi át Humbertus de Romanis regulamagyarázataiból.³⁰ Ez utóbbi mellé csak egy adatot állítsunk Gyöngyösi Gergely feljegyzéseiből: Szombathelyi Tamás kedves kolostorában Csatkán szép könyvtárat állíttatott fel.³¹ A pálos szerzetesek külföldi iskolázására a „Liber viridis”-ben³² 1401-ből találjuk az első közvetlen utalást.³³ Ezek szerint a rendnek már korán voltak megfelelő iskolázottságú tagjai. Így semmivel sem valószínűtlenebb a keletkezés helyét a pálosoknál keresni, mint Alsáni környezetében, mert a szövegre, amint fentebb is említettük, szükségük volt az officiumhoz. Rendjük történetében ez kimagasló esemény volt, Alsáni Bálint mozgalmas életében pedig csak egy epizód.

Az Érdy-kódexben található, Remete Szent Pál átvitelének ünnepén mondott beszéd³⁴ a transzláció első megszövegezésével, vagyis az eredeti és teljes szöveggel szoros kapcsolatban van. Mint már említettük, Holik határozottan elveti ezt az állítást, sőt példát is hoz, ami őt igazolja.³⁵ Ezzel szemben több olyan rész található a beszédben, amely egyértelműen bizonyítja azt az állásfoglalást, amelyet Bán Imre is megközelít,³⁶ hogy a források pálos eredetűek, s kiváltképp az átvitel leírása támaszkodik a latin eredetire.

Maguk a személy és helynevek egyeznek. Például: „Annak wtanna Egy Venecczey dws palogaar kynek Lanczlo Iacob vala newe keeree meg azon monostorbely peter apathwrtwl es az Conuentewl. . . – latinul így hangzik: „... quidam Jacobus Lanczlo venetiarum civis . . . a fratre Petro abbate et monachis dicti monasterii. . .”. A magyar változat lényegesen rövidít. De ez a példa is eléggé bizonyítja a szoros összefüggést a latin eredeti és a magyar nyelvű között, így a hallomásból szerzett értesülése a Karthausi Névtelennek mint forrás kizárható.

Vagy a szent testének Velencéből történt kihozatala is lényegében hű leírás: „... pechy Balynt pyspek es zagrabi paal pyspek egy eeyyel nagy cheendesseeggel hogy az koez neep reeayok ne rohanna ceroette, myeert nagy boechoelettelt tarttyaak vala hozaak zent palnak testeet keth apro zentoeknek testywel magyar orzagban.” A latin ezt körülményesebben meséli el, hogy „in secreto lucifuge noctis silentio lucente” történt a Velencéből való kiszállítás, és hozzáteszi: „cum duobus aliis corporibus sanctorum innocentum”. A két aprószeintről később nem történik említés, és mint járulékos megjegyzés kimaradhatott volna a magyar változatból, ha annak nem forrása a latin eredeti közvetlenül.

A szent ereklyéjének a budai vár kápolnájában történt elhelyezése után „Kewes ydew azert el mwlwan az felsseeges kyral az magyary yo wraknak tanachokbel” elhatározza a szentlőrinci kolostorba való átvitelt. Latinul ez: „Firmatur regis et regni maiorum consilium. . .”. Ami itt szembevetendő, a „magyary yo wraknak” említése. Ezután Kaplai Demeter címeinek felsorolása az eredeti fogalmazás alapján szinte teljes az Érdy-kódexben is, holott ezt könnyen elhagyhatta volna, ha a kódex írója nem akar különösen hű lenni adatok dolgában az írásos forrásokhoz annak ellenére, hogy másutt bátran összevon.

Nehézséget jelenthet, hogy míg egyik helyen „capella regia”-ként történik említés a budai királyi kápolnáról, addig a másikon „zent Iános kapolnaya” szerepel. A középkor-végi Buda másik jelentősebb ereklyéje, amely körül helyi kultusz is kialakult, Alamizsnás Szent János ereklyéje. Ennek transzlációja 1489. november 10-én történt a budai királyi kápolnába.³⁷ Az Érdy-kódex írása idején már ország-

³⁰ MÁLYUSZ: i. m. 261.

³¹ Documenta artis paulinorum I. Bp. 1975. 52. idézi Gyöngyösi: Vitae fratrum . . . 67. fejezetét.

³² Budapesti Egyetemi Könyvtár: Clat. 115. Inventarium paulinorum conventuum chartarum regesta et bullarium continens, „Liber viridis” dictus. – Részletes leírását lásd: MEZEY, Ladislaus: Codices latini medii aevi Bp. 1961. 188–199.

³³ „Roma, 20 Febr. 1401. – Bonifacius IX priori generali et fratribus Sancti Pauli primi heremite Ordinis S. Augustini mandat, ut aliquos ex monachis idoneos ad studium sacrae scripturae ad Universitatem Wyennensem vel Cracouiensem vel aliam mittant, et in Italia studia agentes Romano Officio uti valeant.” MEZEY: i. m. 193.

³⁴ Nyelveléktár 5. Érdy-kódex 462–468.

³⁵ HOLIK: i. m. ITK 1922. 131.

³⁶ BÁN: i. m. 17.

³⁷ KNAUZ Nándor: A budai királyi várpalota kápolnája. Pest, 1862. 8.

szerte tisztelik, s ehhez a pálos rend is hozzájárult, mert nyomtatott kalendáriumaiban február 3-án, illetve 4-én ott találjuk Alamizsnás Szent János ünnepét. Temesvári Pelbárt is írt róla beszédet.³⁸ A latin szöveg – mint tudjuk – egy évszázaddal előbb íródott Alamizsnás Szent János translációjánál. Az Érdy-kódex bár beszédet nem közöl ünnepére, tudatában van népszerűségének. S ennek hatása a „zent Iános kapolnaya” említése.

Maga a beszéd címe: „Remethe zyz Zenth paal ewsewnknek ky hozasaarol” mint érv nem jön számításba, hiszen a karthausiak is remete rend voltak, így joggal mondhatták a tébai szentet „ewsewnknek”.

A továbbiakban az a kérdés, milyen forrásban feküdt a Karthausi Névtelen előtt a latin szöveg. Ugyanis az eddig elmondottak alapján egyformán vehette az első nyomtatott breviáriumból, Hadnagy Bálint említett könyvéből, vagy egy számunkra ismeretlen kéziratból. Eligazít e kérdésben az Érdy-kódexben található néhány évszám.

Maga a latin nem tartalmaz adatokat azzal kapcsolatban, hogy Remete Szent Pál holtteste hol, meddig nyugodott. Az Érdy-kódexben viszont ez áll: „... zaaz hwzon ewt eghez eztendeeg nywgoweeb embereknék ysmeretlenseegenel...”. Majd „... három zaaz nyoczwan eegy eztendoeben ... hozataa Constantinopolban...”, és „... ott nywgoweeb zent paal ewsewnk zyz zent teste zaaz heethwen eztendeeg”. Annakutána pedig Velencében „nywgoweeb tellyeseeggel nyolcz zaaz eztendeegh...”. Hadnagy Bálint könyvében közöl egy táblázatot évszámokkal, amelyet ő maga állított össze, s forrását is megmondja: „... manifeste colligi ex Chronica Jacobi Bergomensis lib. 9.”.³⁹ Ezek szerint Remete Szent Pál

„Quievit tumulus 69.
Constantinopoli annis 829.
Venetiis 141.”

A Karthausi Névtelen ezek alapján nem Hadnagy könyvét használta. Nehezen tételezhető fel, hogy ő egészítette volna ki évszámokkal a beszédet. Itt inkább egy olyan pálos forrás nyomát véljük felfedezni, amilyent évszámok dolgában hivatott volt kizsorítani Hadnagy Bálint könyve. Ma már eldönthetetlen, hogy a breviáriumot és mellé egy évszámokat tartalmazó kéziratot használt a másik remeterend tagja, vagy egy olyan kódexet, amelyben a transláció autentikus szövege szervesen egészült ki az általa említett adatokkal.

A beszéd példaanyagának vizsgálata szintén ékesen bizonyítja, hogy az Érdy-kódex szerzője nem használta Hadnagy művét. Remete Szent Pál két csodájáról Bán Imre így ír: „Mindkettő kitűnő, szinte művészileg alakított elbeszélés. Forrásuk nincs, szerzőnk alighanem a pálos szomszédok szóbeli közlését teszi írásba.”⁴⁰ Ki kell egészíteni megállapítását azzal, hogy a két példa írásos forrással rendelkezik, amelyek ismertek. Mindkettő latin nyelvű eredetijét közli Eggerer,⁴¹ valamint Pongrácz.⁴²

A Karthausi Névtelen első példája, a diósgyőri eset szóról szóra a latin eredeti fordítása. A második, a bajcsi legenda már lényegesen lerövidítve került a beszédbe. Az összefüggés a latin és a magyar között azonban itt is szembetűnő és félreérthetetlen. Mivel ez utóbbi teljes terjedelme egy külön beszédet tenne ki, a rövidítés érthető.

Hadnagy Bálint noha jó néhány Remete Szent Pállal kapcsolatos csodát felsorol, a diósgyőri esetet nem ismeri. Csak a soklyósi porkoláb legendáját említi, azt is összevontan.⁴³ A Karthausi Névtelen hallás útján szomszédos pálos kolostorokból nem meríthetett olyan nagy pontossággal, ami megtámasztható az összevetés folyamán. Ismét írott pálos forrásra bukkantunk.

³⁸ Pelbartus de Themeswar: *Pomerium Sermonum de sanctis* ... Hagenau 1511. RMK III. 170. 287–289.

³⁹ HADNAGY, Valentinus: *Vita sancti Pauli primi heremite* ... 9.

⁴⁰ BÁN: i. m. 101.

⁴¹ EGGERER: i. m. 167.

⁴² PONGRÁ CZ: i. m. 394–397. A diósgyőri eset után megjegyzi: „Haec cuiusque vetusta Gyöngyesinus eloquentia, quae ex ipsius proprio MS. quod ad manum habeo descripsi.” 394.

⁴³ HADNAGY: i. m. 23. cap. LXXXI.

A két csoda megírása szóbeli jártasságról tesz legalábbis tanúságot, ha nem írói készségről. A pálos rend ígérhetése a XV. század első felében egy pápai engedély folytán fellendül.⁴⁴ Gyöngyösi Gergely a rendi krónika lapjain több kiváló szónokukról emlékezik meg, akik a XV. században éltek.⁴⁵ Ugyancsak ő adja ki nyomtatásban a pálos prédikátor számára megszívlelendő utasításokat.⁴⁶ Ezek az adatok közvetlenül vagy közvetve vallanak arról, hogy a pálosok rendelkeztek olyan írásokkal, amelyeket a néma barát tőlük kölcsönként nagy művének megírásakor. Magyar nyelven viszont ő öntötte formába, amint arról a rá jellemző szerkesztés tanúskodik.⁴⁷

Összefoglalva az eddig elmondottakat, megismételjük, hogy a transláció latin szövegét, amely a pálosoknál liturgikus használatban is volt, e rendből eredeztetjük. Az Érdy-kódex tárgyalt beszéde pedig részleteiben pálos eredetű latin forrásokra megy vissza. A Karthausi Névtelen érdemeiből nem von le semmit az, hogy e beszédét nem elbeszélés, hanem tudatosan összegyűjtött írott források után készítette.

Az Érdy-kódexnek csupán egy beszéde adta a vizsgálódás anyagát. Nem lenne érdektelen a pálos remeték által szintén tisztelt Remete Szent Antal átvitelének forrásait is kideríteni, mert minden adat egy kis fényugár, amely ha halványan is, de magyar középkorunk irodalmi összefüggéseit világítja meg, s elfeledett, számba nem vett értékeinkből tár többet szemünk elé.

Török József

Ecsedi Báthori István meditációi és európai hátterük

Ecsedi Báthori István „zoltáros fohásza” – legalábbis egyelőre úgy tűnik – magányos, elszigetelt próbálkozásként jelentkezik a XVI–XVII. század fordulójának magyar prózájában. Műfajának, jellegének meghatározásában ezért annyi a bizonytalan, vitatott kérdés.

Toldy Ferenc a „beküldő által 1605-i énekeskönyvnek jelzett kéziratot”¹ zoltároknak nevezi, bár maga is érzi, hogy több ez a mű, mint zoltárfordítás vagy parafrázis: „... de nem fordításai azok Dávid zoltárainak, hanem csakugyan a Dávidé formájában és hangján, a szerzőnek vallásos ömlengései, melyek nemcsak hittudományi meggyőződése- és érzületéről tanúskodnak, hanem itt-ott személyes viszonyait, sőt a történelmet is érintik”.²

Incze Gábor felváltva beszél zoltárokról és fohászokról,³ Pintér Jenő foházkódásoknak,⁴ míg Horváth János elmélekedéseknek nevezi.⁵

Az újabb szakirodalomból Klaniczay Tibor az imádsággyűjtemény megjelölést használja,⁶ Pirnát Antal „személyes hangú imákról és vallásos elmélekedésekről” beszél, illetve prózai vallomásokról.⁷ Nagy Barna a foházkódások elnevezés mellett foglalt állást:

„Igaz, hogy ezek a sajátos könyörgések és imádságok igen sokszor szoros kapcsolatot mutatnak a hagyományosan Dávid király neve alá foglalt zoltárokkal, mint ezek hosszabb-rövidebb részeinek fordításai, parafrázisai, egyéni zengzetű változatai, úgyhogy ... a «zoltáros foházkódások» elnevezés

⁴⁴ MALLECHICH, Gasparus: *Quadripartitum regularium*. . . Wienae, 1708. 192–193.

⁴⁵ Pl. Szombathelyi Tamás, Tatai Antal, Csanádi Albert. Gyöngyösi: *Vitae fratrum*. . . különböző fejezeteiben említve.

⁴⁶ GYÖNGYÖSI Gergely: *Directorium singulorum fratrum officialium*. . . Velence, 1520 körül. cap. XI. 22–24. „Ideo debent operam dare ut in domo habeantur libri varii ad hoc necessarii videlicet Vocabularia et expositiones Biblie, Vita patrum et libri historiales. In libri non sint avari, sed libenter communicent indigentibus. Sepius faciant exhortationem in conventu. Debent esse tanquam lucerne ardentes, ut concordet vita cum doctrina. . .” 22.

⁴⁷ „Elsew reeze . . . masod . . . harmad. . .” Vö. BÀN: i. m. 118.

¹ TOLDY Ferenc: *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez*. Pest 1869. 49.

² TOLDY: i. m. 50.

³ INCZE Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*. Debrecen 1931. 102.

⁴ PINTÉR Jenő: *A magyar irodalom története*. Bp. 1930. I. 140.

⁵ HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1953. 315.

⁶ RMKT XVII. sz. I. 679.

⁷ *A magyar irodalom története*. Bp. 1964. II. 45–46.

sem volna helytelen. Mindamellett jobbnak látszik az átfogóbb «Fohászzkodások» cím, mert egyfelől a Biblia sok más része is beáramlott ide . . . ; másfelől, mert a zsoltárokhoz képest az író személyes, egyéni lírája, írói ambíciója, belső lelki életének, családjának, egyházának eseményei, külső-belső történései is sajátosan és terjedelmesen szóhoz jutnak.»⁸

A kérdés végleges eldöntése lehetetlen a teljes mű kritikai kiadása nélkül, hiszen a Toldy által közölt szemelvények alapján nem alkothatunk magunknak hiteles képet a műről, de még az eredeti kézirat olvasásával sem, a bibliai és egyéb források visszakeresésének s a lapok rendezésének hiányában.

A töredékeiben fennmaradt, rendezetlen kézirat rekonstruálásában segítséget jelentene egy műfaji modell feltételezése, melyet Báthori követhetett könyve írásakor. Az a tény, hogy Báthori újra és újra javítja, írja könyvét, tudatos szerkesztésre vall:

„Vgiann Varannon uegeztem uala ell, de Eched uarabann itt uiobann irtam, az menire lehetett corrigaltam is. Jollehett azutan ismeg uyonnann irtam, . . . ismeg uyobann iruan corrigaltam . . .

Mostanis akarnam, ha meg ualaha uionnann irhatnam, mert eleg makulalt es fogiatkozással uagionn, kitt en irni uioban keztem uala utolzor 1603. eztendoben.”⁹

A műfaji modell megállapításához szükséges a mű magyarországi előzményeinek és esetleges társainak felkutatása. Kortársakra gyakorolt hatásával valószínűleg nem számolhatunk, hiszen a kézirat 1850-ig eltemetve feküdt az oláhfenesi Jósika-kastély kápolnájában, nyomtatásban nem jelent meg, másolás útján való terjesztéséről sem tudunk.

E tanulmányában Báthori művének irodalmi megfelelőit a határokon túli kálvinista vallásos irodalomban próbáljuk keresni.

Báthori eszményképei Kálvin és Béza voltak, Szent Ágoston mellett rájuk hivatkozik legtöbbször. Testamentumában műveit az „ecsedí prédikátorra hagyta, hogy ha a szükség úgy kívánja, Kálvin és Béza szellemében javítsa, corrigáljon rajtok”.¹⁰

Könyvtárában valószínűleg több latin Kálvin és Béza mű lehetett meg más kálvinista szerzők, teológusok és egyházatyák művei mellett (Crysostomus, Athanasius, Eobanus Hessus, Johannes Brentius, Rudolf Gualtherus, Luther stb. . .), hiszen gyakran szó szerint idéz, fordít tőlük (pl. Kálvin Genesis-kommentárját, *De spiraculo vitae* stb. . .).

Ezért vizsgálhatjuk először a két reformátor kölcsméltében (Genf és a navarrai udvar), az ő hatásukra kialakult vallásos irodalmat.

I. 1. A kálvinizmus viszonya a vallásos költészetben – attól függően, hogy melyik korszakát vagy melyik teológust vizsgáljuk – igen ellentmondásos. Kálvin ellenezte és tiltotta a bibliai témát, a hitigazságokat feldolgozó költészetet, az egyéni, laikus biblíamagyarázást. Ezért a korai francia protestáns költészetet az udvari, majd a vallásháborúk idején az elkötelezett, harcos művek jelentették. Még az 1578-ban összeült Sainte-Foy-i zsinat is ezt az elvet képviselte rendeleteiben:

„Ceux qui mettent la main à la plume pour écrire les histoires de l'Écriture Sainte en vers seront avertis de n'y mêler pas de fables poétiques, et de n'attribuer pas à Dieu les noms des fausses divinités, et de n'ajouter ni retrancher aucune chose de l'Écriture, mais de s'en tenir aux propres termes du Texte Sacré.”¹¹

Ugyanakkor a Biblia értelmezésére és a művészi prózára maga Kálvin nyújtott példát az Institúcióval. Az emberi gyengeségről, a látszat-világ és a szellemi igazságok ellentétéről, a bűnök önkínzó beismerésének szükségességéről, a kegyelem bizonytalan voltáról szóló tanai, s az ezekből fakadó bizonytalanság szinte „predesztinálódtak” a költői kifejeződésre.

⁸ NAGY Barna: Tervezet Ecsedi Báthori István műveinek kiadására. It. Dolg. Szeged 1972. 111.

⁹ A Báthori idezeteknél megtartjuk az MTA kéziratárában levő kézirat jelenlegi számozását, jelzete: K 61.; 119/A.

¹⁰ KOMÁROMY András: Báthori István országbíró végrendelete. Száz. 1890. 312.

¹¹ Idézi LÉONARD: Historie générale du protestantisme. Paris 1961. II. k. 152. („Figyelmeztetnek mindazok, akik a Szentírás történeteinek megverseléséhez fognak, hogy ne keverjenek bele kitalált meséket, és ne tulajdonítsák Istennek hamis istenségek nevét, és ne tegyenek hozzá, ne is hagyjanak el semmit belőle, hanem ragaszkodjanak a Szent Szöveghez.”)

S valóban, az 1575–80-as évektől induló laicizálódással, a vallásháborúkba való belefáradással egyidőben született meg a protestáns irodalom harmadik fázisa, egy befelé forduló, személyes líraiságú vallásos költészet és próza, melynek jelentőségére csak nemrég figyeltek fel az irodalomtörténészek, s így értékelése most kezdődött meg.¹²

Ekkor alakul ki az a sajátos gyakorlatú, személyes vallásos költészet, melyen erősen érződik a szintén ekkor megjelenő zsoltárparafrázisok és az egyre nagyobb számban terjedő zsoltárfordítások hatása, mely egységes tömböt alkot a francia irodalomban (d'Aubigné, Du Bartas, Jean de Sponde, Des Maures, Simon Goulard, Jean Tagaut, Jean de la Taille, Cristophe de Gamon – és a katolikus Chassignet, La Ceppède).

Ugyanez a folyamat játszódik le a vallásos prózában is a XVI. század végére. Ennek a protestáns irodalomnak egyik reprezentatív műfaja a meditáció, mely szoros kapcsolatot tart a zsoltáros költészettel.

I. 2. A meditáció intenzív, személyes vallásos gyakorlat terméke. Célja Isten dicsőítése, Istenhez fordulás a Biblia szövegén keresztül. Hagyományai Ágostonig nyúlnak vissza. Eppúgy, mint az ágostoni konfesszióknak, hármasképp van: a bűnök megvallása, hitvallás és dicsőítés (confession des péchés, confession de foi, confession de louange),¹³ az a három törekvés legtöbbször keveredik, egymásba játszik.

Nem válhat száraz bibliai szövegmagyarázattá vagy teológiai kérdések tárgyalásává, hiszen fő jellemzője a szent szövegek személyes átéltségű magyarázata, a bensőséges, mély érzelmi töltés. Mindez az imához közelíti, az ima (könyörgés és hálaadás) tulajdonképpen beleépül, általában indítja vagy lezárja a meditációkat. A szerzők elsősorban személyes használatra, de mások épülésére is írnak.

I. 3. A meditáció műfaja megújul a kálvinista vallásgyakorlatban. Az első kálvinista meditációkat Béza írja. A *Chrestiennes Méditations* 1582-ben jelenik meg Genfben, majd a siker miatt már a rákövetkező évben újra kiadják.¹⁴

Bézában épp zsoltárfordításai során fogalmazódott meg a mű gondolata még az 1550–60-as években, de nem véletlen, hogy a meditációk még húsz évet vártak magukra, s csak Kálvin halála után, a laicizálódás első éveiben jelentek meg.

„... il y a quelque temps qu'après m'estre employé à la traduction et exposition d'iceux, je me suis mis aussi à esbaucher quelques meditations sur ce subject ayant choisi comme pour un essay, les sept Psalmes pieça, nommez penitentieaux ... le tout mon pour instruction et consolation particulière.”¹⁵

Bár itt Béza azt vallja, hogy saját épülésére és vigaszára foglalkozik a hét bűnbánó zsoltárral, valójában didaktikus, gyakorlati cél vezette. Amellett, hogy – mint már a zsoltárokból – kísérletet tett egy kálvinista esztétika gyakorlati megvalósítására a Pléiade „pogány” költészetével szemben (noha természetesen ott is megtaláljuk a vallásos inspirációt), fő célja az volt, amint Mario Richter megállapítja, hogy a gyónás szentségének eltörlése miatti tanácsstalanságban példát mutasson a híveknek az új, egyéni konfesszióra, melyről így ír máshol:

„Et quant à la confession, nous en trouvons cinq especes, que nous enseignons et pratiquons songneusement selon la parole de Dieu: non pas pour y chercher remission de nos pechez, mais comme fruits et effects du vray sentiment de nos pechez.

1. La première est publique de toute l'Eglise envers Dieu, lors qu'elle s'assemble ordinairement pour ouïr la predication ...

2. La seconde est d'un chacun particulier ordinairement respendant son coeur devant Dieu pour luy demander pardon, ...

¹² L. pl. Jacques PINEAUX: La poésie des protestans de langue française 1559–1598. Paris 1971.; Albert-Marie SCHMIDT: Études sur le XVIe siècle. Paris 1967.; André STEGMANN: L'apport des traductions des psaumes à l'esthétique du baroque poétique. in: Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz. Szeged 1978. 155–162.

¹³ Pierre COURCELLE: Recherches sur les confessions de Saint Augustin. Paris 1963. 15.

¹⁴ Théodore de BÈZE: Chrestiennes Méditations. Genf 1964. Mario Richter előszavával.

¹⁵ BÈZE: i. m. 39. („Jó ideje már, hogy a zsoltárok fordítása és kiadása után néhány meditációt is kezdtem írni róluk, a hét bűnbánó zsoltárt választva próbálkozásom tárgyául ... mindezt saját épülesemre és vigaszomra.”)

3. La troisième est, quand un pecheur extraordinairement touché d'un vray zele de Dieu, vient jusqu'à confesser hautement sa misere, et la misericorde de Dieu envers luy, à l'exemple de David.

4. La quatrième est particuliere, asçavoir quand un pecheur requerant consolation et assurance de son salut, s'adresse à son prochain, et sur tout à son Pasteur . . .

5. La cinquième est, quand un pecheur se reconcilie à celui qu'il a offensé. . .¹⁶

A bűnök felsorolásának a funkciója tulajdonképpen nem is a bűnök alóli feloldozás reménye; nem Isten előtt kell felfedni rejtett bűneiket, hanem az önvizsgálat által felfedezni magunkban Isten kegyelmét, tehát önmagunkon keresztül megismerni Istent.

„Ha valaki előtted vallomásba kezd, nem tudósít téged a benne törtétekről, hiszen a bezárult szív nem akadály kutató szemednek és az emberi keménység el nem hárítja kezedet. . . Magasztaljon a lelkem, hogy szeressen téged. Vallja meg sok-sok irgalmasságodat, hogy dicsérjen téged.”¹⁷

Béza maga hét meditációjában a második (I., VI., XXXII., XXXVIII., LII., LXXX., CXLIII. zsoltárról) és a harmadik fajta (LI. zsoltárról) konfesszióra ad mintát – saját vallomásával, példájával:

„Et quel meilleur exemple de tout ceci scauroit-on choisir que moy-mesme? Aussi le veux-je publier afin que je serve de miroir ou patron aux autres.”¹⁸

Agoston szavai visszhangoznak itt a *Vallomásokból*:

„Kinek beszélem mindezt? Nem, igazán nem neked, Istenem. Inkább színed előtt a véreimnek mondom én el ezeket a dolgokat, az én emberi fajtámnak, bármilyen kicsiny hányada bukkan is majd erre az írásomra. És miért? Nyilván azért, hogy ha magam, vagy bárki emberfia olvassa e sorokat, tűnődjünk el kissé: íme milyen mélysegekből kell hozzád kiálltanunk Istenem.”¹⁹

Béza modellét ad itt a meditációra, melyet mindenki önmaga számára realizálhat, alakíthat. Nézzünk meg egy ilyen modell: Méditation sur le VIe psalme, commençant Domine ne etc . . .

A VI. zsoltár két részre osztható. Az első részben (1–8. v.) a betegség leírása, a nyomorúságos állapot bemutatása váltakozik a segítségkéréssel. A második rész (9–11. v.) hálaadás a meghallgatásért.

Béza – mivel bűnbánó konfessziót ír – az első részt bővíti és formálja át, hiszen a zsoltárok általában önmagukban nem voltak alkalmasak a bűnbánatra. Ez az egész meditációnak 9/10 része. Szó szerinti idézetet nem találunk itt, a könyörgés és panasz váltakozó szerkezetét sem követi, a megszólítás is hiányzik.

Panasszal kezdődik a meditáció, a beteg test helyett a bűnös lélek szólal meg, erősen eltávolodva az eredeti zsoltártól. Az egyén bűneiről szól s nem ellenségei rágalmairól vagy üldözéseiről. Nemcsak illusztrációt kapunk a kálvinista bűnfelfogásról (noha ez fontos volt, hiszen új módon közelítik meg), a bűn öngyötör bevallásának, vállalásának, az alázatnak szükségességéről; a vallomás – felülemelkedve a didaktikus célon – átéltté és költőivé válik.

„Hélas, moy plus que miserable, assailli, pressé, outré de toutes parts, navré mortellement par ma conscience, percé d'outré en outré par le sentiment d'infinis forfaits, ne me restant plus que le profond abysme du desespoir . . . La terre s'ennuye de soutenir une si malheureuse creature, et ouvre

¹⁶ Confession de la foy chrestienne, faite par Theodore de Bèze, . . . Imprimé par Conrad Badius, M. D. LIX. 199–202. („A konfessziónak öt fajtája van, melyet Isten útmutatására gondosan tanítunk és gyakorolunk: nem bűneink bocsánatát remélve, hanem a miattuk érzett megbánásunk gyümölcseként, ennek hatására.

Az első az egész egyház közös konfessziója Istennek, midőn szokás szerint összegyűlik a prédikáció meghallgatására . . .

A második mindenki egyéni konfessziója, midőn kiönti szívét Isten előtt bocsánatért könyörögve . . .

A harmadik, amikor a bűnös annyira felbuzdul Isten iránti szeretetében, hogy – Dávid példájára – hangosan vall nyomoráról és Isten iránta tanúsított irgalmáról . . .

A negyedik, amikor a bűnös vigaszt és üdvözlésének bizonyosságát keresve felebarátjához, főként lelkipásztorához fordul . . .

Az ötödik, amikor a bűnös kiengeszteli azt, akit megsértett . . .”)

¹⁷ Szent Agoston vallomásai. Bp. 1973. V. könyv I. 165.

¹⁸ BEZE: Chrestiennes Méditations. 63. („És tudnék-e a magaménál jobb példát választani? Azért is akarom közrebocsátani, hogy tükörként, mintául szolgáljak mások számára.”)

¹⁹ AGOSTON: i. m. II. könyv 47.

desjà la grande gueule de son abysme pour m'engloutir ... O Dieu qui as dit que le moyen de n'estre point jugé est de se juger soy-mesme. ...²⁰

Ezt követi a megszabadításért való könyörgés – a dicsőítés érveléssel keveredik, szinte dialógussá válik Isten és a meghallgatásért fohászkodó között.

„O Dieu, tu sçais le desir que j'ay d'estre instrument de ta gloire, et d'employer tout ce que tu m'auras fait estre à publier tes louanges: hélas, Seigneur, mes pechez m'envoyant à la mort, empeschent-ils l'effect de ceste volonté qui vient de toy? Car estant mort et gisant en la poudre, voilà tout mon dessein rompu, ma memoire sera quant et quant assopie, ma langue ne parlera plus de toy, ma bouche ne sera plus, bref ce povre corps estant desfait, à quoy te servira-il, ni à ses prochains?”²¹

A hálaadás nagyon rövid – talán mert ehhez nem kellett példát adni, hiszen bármelyik zsoltár alkalmas erre a célra. Itt sem idézi külön a zsoltár szavait, hanem elszórtan beolvastja a meditáció soraiba, de már sokkal jobban ragaszkodva az eredetihez, szó szerinti fordításait is adva.

„... l'Éternel a exaucé mes prières: l'Éternel poursui vra d'escouter mes supplications, et par consequent tous mes ennemis, qui ont esté si outrecuidez, s'en vont confus, je les voy desjà tout esperdus, force leur sera de quitter leur malheureuse entreprise à leur grande honte, changement d'autant plus admirable qu'il aura esté soudain et non attendu.”²²

Több ez a meditáció, mint bibliamagyarázat, didaktikus célja ellenére is lírai, bár líraisága nem személyes, hanem névtelen, kollektív imákra emlékeztető, megtartja a zsoltárok hangját. Mégsem pusztá parafázis, de teljesen nem térhet el az eredeti szövegtől, hiszen mintát ad. Csírájában már fellelhető a későbbi fejlődés vonala, mely Jean de Sponde szubjektív hangú meditációi felé mutat. Három irányban tágitja Béza a zsoltár gondolatmenetét: az önvizsgálat-állapotleírás, a hitgázságok tárgyalása és a dicsőítés felé.

A meditációk stílusa jelentős szerepet játszott a protestáns költői nyelv kialakulásában, mint azt Mario Richter is hangsúlyozza előszavában, Béza a navarrai udvarban „divatózó” „style coupée” szigorú, erőteljes prózáját ötvözi a bibliai hanggal, iskolát teremtvé az őt követő meditáció-írók számára.

I. 4. Béza példája nyomán az 1580-as években sorra jelennek meg a meditációk.²³ Ez a tény – a különbségek ellenére is – érdekes eszmei-műfaji-ízléshomogenitást sejtet; e néhány év alatt keletkezett művek megírására-olvasására való igény irodalomszociológiailag figyelemre méltó jelenség.

Nagy számukra magyarázat lehet az a kedvező fogadtatás, melyben Henrik és környezetének részestette őket, és épp emiatt kell résen lenni az egyéni vallásos hév és az akadémiai helyekre kacsintó, az udvarnak szóló buzgóság szétválasztásánál. Ez az igény felszíni megnyilvánulása a francia társadalom ekkori válságának, a vallásháborúba belefáradt protestáns lelkivilága fejeződik ki ezekben az elmélkedésekben. A racionális, harcos és „száraz” teológiai fejtegetések után szükség volt az érzelmi közeli-ésre, a hit egyéni, átélit kifejeződésére. A kálvinizmus önvizsgálata találkozott a válságból eredő befelfordulással; a zsoltár soraiban, Izrael népének szenvedésében és Dávid panaszaiban a hugenották, s még inkább saját sorsukra ismertek a protestánsok. Ezért válnak épp a zsoltárok a meditációk ihletőivé.

²⁰ BÉZE: i. m. 52. („Ó jay, én mindennél nyomorultabb, minden ellenem támad, szorongat, kínozt, lelkiismeretem halálra gyötör, határtalan bűnök kerítenek egyre jobban hatalmukba, már csak a kétségbeesés mély örvénye vár rám... A földnek fáj a hátán hordani egy ilyen nyomorultat, s már nyitja is hatalmas torkát, hogy elnyeljen. Ó Istenem, te azt mondtad, hogy akkor nem ítéltetünk el, ha mi ítéljük meg magunkat...”)

²¹ BÉZE: i. m. 55. („Ó Istenem, tudod, mennyire szeretnék a te dicsőséged eszköze lenni, és minden adományoddal téged dicsőíteni: ó jay, Uram, bűneim megölnek, s így megakadályozzák ezt a vágyam, mely téled származik? Mert ha porrá leszek, meghalok, minden tervem meghiúsul, emlékezetem elszunnyad, nyelvem nem dicsér többé téged, szám megsemmisül; ha tehát ez a szegény test megsemmisül, hogyan szolgál téged s telebarátait? ...”)

²² BÉZE: i. m. 58. („... a Mindenható meghallgatta könyörgésemet; a Mindenható teljesíteni fogja az én esedezéseimet, s így minden ellenségeim, kik oly önhittek voltak, most megsemmisülnek, már látom is őket megháborodottan, hiszen fel kell hagyniuk nyomorult mesterkedéseikkel, s annál csodásabb ez a változás, amennyire hirtelen és váratlan volt.”)

²³ A meditációkról szóló szakirodalom sajnos nagyon kevés, s magukhoz a meditációkhoz is nehéz hozzájutni, így az ismertetés során főként (d'Aubigné és Sponde kivételével) Mario Richter és Alan Boase írására támaszkodhattam csupán. Lásd. BÉZE: i. m.; Mario RICHTER előszava; Jean de Sponde: Méditations avec un Essai de poèmes chrétiens. Paris 1954. Alan BOASE bevezető tanulmányával.

1. La Roche-Chandieu (Antonie) de: *Méditation sur le psaume XXXI*. Az 1581-ben Lausanne-ban elhangzott meditáció Béza kötetében jelent meg 1582-ben. A mű csak címében meditáció, valójában didaktikus értekezés, bibliamagyarázat.

2. Simon Goulart: *Ving-cinq Méditations chrestiennes de l'essence, des noms, de la nature et des propriétés de Dieu*.

Szintén az 1580-as években keletkeztek, s 1610-ben jelent meg Genfben. La Roche-Chandieu meditációját folytatató száraz, didaktikus értekezés.

Mindkettő megmarad teológusnak, nem fedezik fel a zsoltárok költői értékeit.

3. Guillaume Du Vair: *Méditations*. A kötet 1585-ben jelent meg. Bűnbánó és hálaadó zsoltárokról ír – inkább parafrázisokat. Elegáns, ciceroniánus stílus jellemzi, minden érzelmi átéltség nélkül. Érdekessége, hogy Du Vair katolikus moralista, filozófus és politikus volt.

4. Daniel Toussaint: *L'Exercice de l'Ame fidèle assavoir prières et méditations pour se consoler en toutes sortes d'afflictions*.

A meditációk személyessége, érzelmi telítettsége szembetűnő az 1582-ből származó műben, mely már címében jelzi a műfaj rokonságát az imával. Toussaint viszont nem zsoltárokhoz kapcsolódik.

5. Duplessis-Mornay: *Discours et Méditations chrestiennes*. 1586-ban kiadott kötetében Savanarola meditációját is közli az LI. zsoltárról (melyet egyébként Luther is kiadott 1524-ben), mintegy saját munkájának igazolásául, ami bizonyítja ebben az időszakban a kálvinista személyes vallásos megnyilvánulások ritkaságát. Önmagát ezzel egy irodalmi tradíció folytatójaként tünteti fel.

Személyes, szubjektív hangú, önvizsgáló meditációit bűnbánó vagy hálaadó zsoltárokról írja, saját sorsára ismerve bennük. Bibliai nyelvvel, stílusával éppúgy Bézát követi, mint a meditációk szerkezetével: a zsoltár szövege beolvad a meditációba. Ugyanakkor eltérő sajátosságokat is találunk: a zsoltártól eltérő bevezetővel kezd, ennek tanulsága vezet az első versszakhoz. A gondolatmenetet a zsoltár szakaszai tagolják, melyeknek teljes szövegét adja, s ezek mindig az előző gondolatok konklúziójaként s a következők kiindulópontjaként szerepelnek.

„Seigneur, à qui plus à propos conviendra ce propos qu'à moy, qu'à moy que tu poursuis et en la chair, et jusqu'aux os? ... Tu ois: mais non, hélas! pour moy. Seigneur, que puis-je donc plus dire? Certes: mais escoute au moins à ceste fois.

„Seigneur, ne me repren point en ta fureur, et ne me corrige point dans ton ire.»

Je ne demande pas, Seigneur, que tu ne me reprens point. ...”²⁴

A bűnbánat és bizakodás témái eléggé konvencionálisak, költői képeket nem alkalmas, egyszerűsége mégis szép stílussal párosul.

6. Agrippa d'Aubigné: *Méditations sur les psaumes*.²⁵ Noha csak 1630-ban jelentek meg, d'Aubigné 1588-ban kezdte írni meditációit, ekkor keletkezett a legrégebbi (az LI. zsoltárról), a legkésőbbi pedig 1626-ban (a XVI. zsoltárról).

Művére nem jellemző a szubjektív hangvétel, de nem is marad meg Béza kollektív érzelmeket kifejező, a zsoltár hangját és témáját túl nem lépő kezdeményezésénél – d'Aubigné aktualizálja az eredeti modellt. „Alkalmi” meditációi (barátja halálakor: XVI., barátja vigasztalására: LXXIII., felesége halálakor: LXXXVIII., a béke örömeiről: CXXXIII., vagy a Henrik nevében írt bűnbánó könyörgés: LI.) témáikkal, gondolatmenetükben is igen eltérnek az eredeti zsoltároktól. Míg Béza „zsoltárai” beilleszthetők lennének a Bibliába, addig d'Aubigné aktuális célzásaiból pontosan meg tudja a kutatás állapítani a történelmi eseményt, időpontot, mely ihletője volt.

„C'est cette main qui fait tant de merveilles ... tire un Joseph de la prison pour lui donner en main les resnes d'un Royaume. ... A quoi nous attacherons les exemples de Henri quatriesme en France, et en Angleterre d'Elizabeth.”²⁶

²⁴ Duplessis-Mornay: *Méditation sur le psaume VI.*, idézi BOASE: i. m. CVIII. („Uram, kire is illene ez a beszéd jobban, mint rám, kit testemben, csonjaimig üldözől? ... Hallod: de nem, o jaj! Uram, mit mondhatnék még? Igaz, de mégis hallgas meg most az egyszer. «Uram, a te busulásodban ne fedd meg engemet, és a te haragodban ne ostorozz meg engemet.» (VI. zsoltár, Károlyi Gáspár fordítása) Nem kérem, Uram, hogy egyáltalán ne fedd meg. ...”).

²⁵ Agrippa d'Aubigné: *Oeuvres*, Paris 1969.

²⁶ d'Aubigné: i. m. 542. („Ez az a kéz, mely annyi csodát tett. ... mely Józsefet kihozta a börtönből, hogy egy királyságot kormányozzon. ... S még hozzátehetjük IV. Henrik példáját Franciaországban s angliai Erzsébetét.”)

Szerkezetében is eltér Bézától: először megnevezi az okot, mely alkalmat adott az egyes meditációk írására: „Occasion et argument: Sur une repentance que fit le Roi de Navarre, a la Rochelle, l'auteur lui fit present de cette meditation, laquelle fut lors très bien receüe, et plusieurs fois prononcée par Sa Majesté. .”²⁷

Ezt követi a zsoltár teljes szövege, majd a meditáció, melyben – Bézához hasonlóan – szintén visszatérnek a zsoltár szavai, rövidebben vagy hosszabban. Sokkal racionálisabb, s ebből következően több fontos bibliai helyet is használ érvelése alátámasztására, amivel Bézánál nem találkoztunk. Terjedelmében is jóval túlhaladja az eredeti modellt, mellyel egyébként szövegszerű egyezések is kimutathatók. Didaktikus mondanivalója ellenére nyelvezete költői, képei és metaforái sokszor a „Les Tragiques” soraira emlékeztetnek.

Béza nyomán, az ő modelljét követve kialakult tehát egy jobbra bűnbánó zsoltárokkal foglalkozó meditáció-irodalom, mely a művek kölcsönös egymásrahatásával fejlődik.

Az azonosságok mellett érdemes megfigyelni a műfaj kereteinek tágulását, a fejlődést, melynek lehetőségét már Bézánál láttuk. A meditációkban egyre inkább szubjektívvá válik a didaktikus, közösségi hang, megjelenik a hitigazságokon való elmélkedés, sőt Mornay-nál és d'Aubignénál is az önvizsgálat egyre konkrétabb formáival találkozunk, önmagukra vagy másokra, körülményeikre vonatkoztatják a zsoltár szavait, sőt aktuális célzásokat szőnek bele.

A Bézánál kezdődő hármass fejlődési irány Jean de Sponde Meditációiban teljeseedik ki.²⁸ I. S. Sponde 1588-ban megjelent kötetében is Béza modellje realizálódik, de már gazdagodva a további fejlődés eredményeivel is.

Nem a „közkedvelt” bűnbánó zsoltárokat választja; a konfesszió öt formája közül a harmadik valósul meg itt: a nyomorúságos állapot bemutatása.

A meditációk szerkezete Bézának épp annyit köszönhet, mint Duplessis-Mornay-nak: a zsoltár tartalmától eléggé eltérő filozofikus bevezetővel kezdődnek, a psalmusok idézett versszakai adják a tagolást. Sponde-nál viszont (s ezzel az eddigiek során nem találkoztunk) a gondolatmenet egy másik fajta felosztása is jelentkezik – nagyobb egységeként, mint az egyes versszakok –, s ezt a tagolódást a gondolatmenetbe illesztett fohászok jelzik, melyek szervesen beépülnek, majd az egész meditációt egy végső ima zárja le.

„Seigneur, garde-nous icy cependant ceste vie, qui nous est agréable, entant qu'elle nous sert à te servir: prolonge-la-nous, mais avec raccourcissement de noz malheurs, avec prolongation de tes biens, jusqu'à la mort: . . . et finalement soit que nous vivions, soit que nous mourions, fay que nous vivons à toy, que nous mourions à toy, Seigneur, en la main de qui est nostre vie, et nostre mort. Amen.”²⁹

Elmélkedéseinek tartalma erősen eltávolodik a zsoltártól, mely sokszor csak ürügy az írásra. Más bibliai idézetet is beilleszt, de sosem bibliamagyarázás a célja. Ez a tartalmi bővülés abban a hármass irányban történik, melynek útjait Béza jelölte ki. Isten dicsőítése hosszabb és gazdagabb, mint a psalmusban, hiszen ez a dicsőítés a meditáció célja: „Tes oeuvres, tes biens, ta grandeur, ta puissance, finalement tes indicibles perfections sont le subject de ta louange. Tu nous redemandes donc ce qui est à toy, Il te faut louer, pour te faire un Sacrifice agréable.”³⁰

²⁷ d'Aubigné: i. m. 536. („Alkalom és indoklás: A szerző a Navarrai Királynak készítette ezt a meditációt La Rochelle-ben tartott bűnbánata alkalmából, melynek őfelsége igen örült és többször el is mondott.”) 1588. telén a La Rochelle-ben tartott gyűlésen miniszterei szemére hányták Henriknek, hogy a katolikusokat adományokkal halmozza el és szerelmeire túl sokat költ. Ezekre a bűnökre találnak is utalásokat a meditációban.

²⁸ SPONDE: Méditations. La Rochelle(?) 1588.

²⁹ SPONDE: i. m. 80., a XLVIII. zsoltárról szóló meditáció befejezése: („Uram, őrizz minket evilági életünkben, mely kedves nekünk, ha téged szolgálunk: hosszabítsd meg életünket, de rövidítsd meg szenvedéseinket, s halmozz el bennünket jótéteményeiddel halálunkig. . . és végül, akár élünk, akár halunk, add, hogy érted éljünk s érted haljunk, Uram, a te kezdedben, ki életünk és halálunk vagy. Amen.”)

³⁰ SPONDE: i. m. 119–120. („Alkotásaid, jótéteményeid, nagyságod, hatalmad, vagyis kimondhatatlan tökéletességed dicséreted tárgya. Csak azt kéred tőlünk, ami a tiéd. Dicsérni kell téged, hogy áldozatunk kedves legyen előtted.”)

Ennek a célnak rendelődik alá tulajdonképpen az egész mű, az eltérő részleteknek, a Bézánál sokkal változatosabb hangnak, témáknak ez adja a közös értelmet.

Bővül a meditáció a hitigazságokon való elmélkedés felé is. Ahogy Béza számára a fő célkitűzést a bűn, a bűntudat megfogalmazása jelentette, úgy kerülnek elő Sponde-nál is a hasonló kérdések: az úrvacsora, a predesztináció stb. . . De sohasem válik teológiai fejtegetéssé, mindig egyéni, személyes marad.

A legjelentősebb gazdagodás azonban a harmadik irányban történik: az önvizsgálat, az állapotleírás, mely Bézánál még a kollektív bűntudat szintjén állt, Sponde-nál szinte Ágoston *Vallomásai*hoz hasonló személyességet ér el.

Az individualizálódás két szinten jelentkezik. Mint már Duplessis-Mornay-nál és d'Aubigné-nál, nála is megjelennek az aktuális politikai célzások (noha sokkal áttételesebben és költőibben), Izrael és a hugenották, Dávid és Henrik közti párhuzam, a hugenották vereségeire vagy sikereire való reagálás, mint ezt Alan Boase elemzi bevezető tanulmányában.

Mindez igazolhatná Émilie Droz gyanúját, mely szerint Sponde műve nem vallásos hév, hanem világi ambíciók ihletésére jön létre, Henriknek ajánlott meditációival akadémiai állásra pályázik.³¹

A műnek van azonban egy másik, mélyebb szintje is, melyre a szakirodalom még nem figyelt fel: a négy meditáció Sponde belső válságának kifejeződése, személyes problémáit, vívódásait tükrözi. Egész élete és életműve a századvég individuális és társadalmi válságának kifejezője. Ennek a válságnak talaján születik személyes hangú, felfokozottan lírai, feszült művészi prózája, innen származik befelé forduló, önvizsgáló attitűdje.

A meditációkban ugyanaz a dráma játszódik le, mint a hozzájuk csatolt, velük együtt kiadott *Essay de quelques poèmes chrestiens*³² záróversében:

XII.

„Tout s'enfle contre moy, tout m'assaut, tout me tente,
Et le Monde et la Chair, et l'Ange révolté,
Dont l'onde, dont l'effort, dont le charme inventé
Et m'abysme, Seigneur, et m'esbranle, et m'enchanté.

Quelle nef, quel appuy, quelle oreille dormante,
Sans péril, sans tomber, et sans estre enchanté,
Me donras-tu? Ton Temple où vit ta Sainteté,
Ton invincible main et ta voix si constante.

Et quoy? mon Dieu, je sens combattre maintesfoi
Encore avec ton Temple, et ta main, et ta voix,
Cest Ange révolté, ceste Chair, et ce Monde.
Mais ton Temple pourtant, ta main, ta voix sera
La nef, l'appuy, l'oreille, où ce charme perdra,
Où mourra cest effort, où se rompra ceste Onde.”

Az első versszak a gyötrődés, a kísértés bemutatása: a Világ, a Test és a Lázadó Angyal csábításainak leírása.

A második versszak a keresés: támaszért, segítségért kiált, melyet Isten Templomában, egyházában kell megtalálnia.

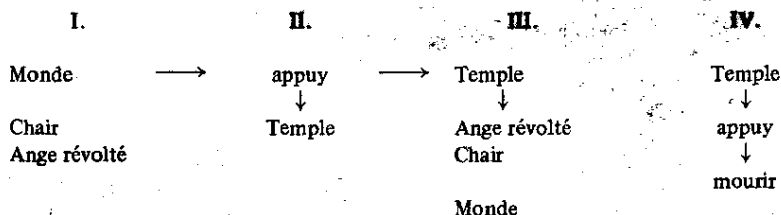
Látványlag szimmetrikus szerkezetű a vers, az első két szakasz motívumai: Világ, Test, lázadó Angyal – támasz, meghallgatás –, Templom ismétlődnek a második két szakaszban. A szimmetria azonban csak látszólagos, hiszen felborul a motívumok logikája: a Templomban ugyanaz a kísértés várja, kitevődik az egyenlőségjel a Templom és a kísértések között.

³¹ Émilie DROZ: L'Imprimerie à La Rochelle. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance XVII. 1955. 138.

³² SPONDE: i. m. 198.

A Második rész csupán a negyedik versszak, melyben mégis megtalálja a megnyugvást; itt a Templom egyenlő lesz a támasszal, a biztonsággal, ám ugyanakkor – bár csak lexikai szinten – a halál rendelődik melléjük harmadikként. Ez az aszimmetria, a „de mégis”-sel bevezetett rövid válasz elárulja a görcsös hinni akarást, támaszkeresést. Önmaga meggyőzésére írja a negyedik versszakot.

A konfliktus az „én” és Isten között, az ebből fakadó feszültség a forrása a meditációk szubjektívításának, vallomások jellegének.

Az első meditáció a XVI. psalmusról (Dixit Insipiens . . .) még egy istentagadóval szemben hangoztatja a vallás igazságait, de a zsoltár kiválasztása árulkodik. Már ebben a meditációban, de még inkább a másodikban (a XLVIII. zsoltárról) egyre sürűbben saját kételyei jelentkeznek.

„Comment souffres-tu, Seigneur, tous ces opprobres? N'es tu pas l'Ouvrier de cest ouvrage? n'en es-tu pas le maistre” ?³³

„Les uns sont des Cains, les autres sont des Abels. Et d'où vient ceste inégalité? A ceux qui demeurent en toy, de ta grâce: à ceux qui s'enfuyent, de leur malice.

Et pourquoi ne fais-tu point grace esgalement à tous?”³⁴

„Vaudroit-il pas mieux n'avoir jamais esté, que finir d'estre et commencer de n'estre plus? Mais où sont tes belles promesses de vie? Ceste vie, Seigneur, qui d'ailleurs est si courte, à quelle fin? pour la perdre?”³⁵

A kételyeket mindig a hit és megértés problémájá követi:

„... mes esprits ne scauroient comprendre ce que je contemple de mes yeux, et je veux sçavoir ce que tu veux mesme que j'ignore.”³⁶

„Donne-moy intelligence, Seigneur, et que je comprenne tes mystères.”³⁷

S csak egy választ talál rá: az emberi ész nem képes Isten igazságának megértésére, csupán a hit.

„... je me contente que tu en cognois la raison. Je ne m'en travaille point, car tu veux que je me repose en ce que tu dis.”³⁸

A hitet a templomban keresné, az egyéni töprengések helyett a gyülekezetben kellene találni a bizonyosságot. Sponde azonban – mint a versben is – itt is elárulja bizonytalanságát, bizalmatlanságát a tételes dogmákban, a szervezett egyházban. Hiszen már 1584-ben felháborodott hangú levelet kap Bézátói, amiért nem jár rendszeresen templomba.

³³ SPONDE: i. m. 24. („Hogyan tűrheted, Uram, mindezt a gyalázatot? E műnek nem te vagy-e alkotója, nem te vagy-e ura?”)

³⁴ SPONDE: i. m. 29. („Egyesek Káinok, mások Ábelek. Honnan ez az egyenlőtlenség? Azok közt, kik benned élnek, kegyelmedben, s kik gonoszságukban elfutnak előle. Miért nem árasztod kegyelmed egyaránt mindenkire?”)

³⁵ SPONDE: i. m. 79. („Nem lett volna jobb soha nem élni, mint létünket befejezve megkezdeni a nemlétet? Hát hol vannak az életről szóló szép ígéreteid? Mivégre, Uram, ez az amúgy is oly rövid élet? hogy elveszítsük?”)

³⁶ SPONDE: i. m. 29. („... eszem nem tudná felfogni, amit szemem lát, s én még azt is tudni akarom, amiről te azt akarod, hogy rejtve maradjon előttem.”)

³⁷ SPONDE: i. m. 79. („Uram, adj nekem értelmet, hogy megérthessem titkaidat.”)

³⁸ SPONDE: i. m. 30. („Megelégszem azzal, hogy te tudod az okát. Nem gondolkozom rajta, mert te úgy akarod, hogy megnyugodjak abban, amit mondasz.”)

„Je sçai que les enfans doivent tousjours, et par tout, méditer indifféremment tes merveilles, car elles sont tousjours et par tout. Mais aussi quand je contemple l'estenduë du Monde, il faut que je confesse, mon Dieu, que mes imaginations me sortent point du Monde: je ne contemple point, mais seulement le Monde . . .

Si j'entre en mon cabinet, je te voy, je te considère mais c'est en solitude: et combien que tu sois avec moy, je ne suis pas pourtant en la compagnie de mes frères . . . J'accours donc à ceste compagnie, je mesle mes méditations à leurs méditations.”³⁹

A kételyek, kérdések a harmadik meditáció bevezető részében sűrűsödnek (az L. zsoltárról), ez a fordulópont. Kérdésekkel, kereséssel kezdődik: „Où suis-je, mon Dieu? mais, ô mon Dieu, où es-tu toy-mesme? Car voylà, je te cherche au Monde et je ne t'y trouve point: parmy les hommes, et tu n'y es point: en l'Eglise, et je ne t'apperçoy point.”⁴⁰

Sem a világban, sem az emberek között, sem az egyházban, a Templomban nem találja Istent. Gyötrelmei mélyéről kiált meghallgatásért, lázad: „. . . pourquoy me détiens-tu si longuement, en prison, en gêne, en ordure? Je te dy encore, et j'en proteste à toy-mesme, . . .”⁴¹

Úgy érzi, nem talál meghallgatásra, itt is feltűnik az „alvó fül” motívuma: „Si je parle, et que tu te musses dans le silence, mes parolles que sont-ce que du vent, emportées, consumées, esperduës au vent? Je crie à pleine gosier, mais ces oreilles s'estoupent . . .”⁴²

Innen egy lépés lenne a magára maradás, önmagára utaltságának felismerése, ehhez azonban nincs ereje.

„Ha, non, Seigneur, tu ne tarderas point, non, tu n'as point tardé. Car voyla ton Prophète qui l'annonce, et je le croy: ouy, ce qu'il annonce est advenu, et n'en doute point.”⁴³

Nem vállalja a felismerést – ezért marad a műfaj keretein belül. A mű közepéig fokozódó személyes hang itt megtörik, a negyedik meditáció pedig (a LXIII. zsoltárról) szinte már Navarrai Henrik és a hugenották nevében íródik. A lázadó hangot Istenben való megnyugvás váltja fel. Az aszimmetria itt is jelzi: a kétely sokkal nagyobb szerepet kap a műben, mint a megnyugvás.

Ebben a korban a hugenottákban erősen élt kiválasztottságuk tudata, így bizonyosak voltak üdvözülésekben. Sponde-nál nem találjuk meg ezt a bizonyosságot, inkább a bizonytalanságból származó szorongás-élmény válik nála meghatározóvá. A kegyelem bizonyosságának kételye a janzenistákat előlegzi, mint ahogy meditációinak szubjektivitása, vallomásossága is. Hiszen a janzenista elmélkedések mintáját Ágoston *Vallomásai* adják, ahogy Pierre Courcelle írja: „minden jó janzenistának egyszerre van a fejében és a zsebében ez a könyv”.⁴⁴

A meditációkat olvasva minduntalan Sponde 1593-ban történt áttérésére kell gondolnunk. A XVII. század elején a vallomásos, önéletrészű művek a rekatolizálások belső, lelki történetéről születnek, Sponde konfessziója az áttérés előtti pillanat belső helyzetrajza.

II. 1. A kálvinista meditáció-irodalom XVI. század végi kialakulásáról és fejlődéséről szóló rövid s nyilván nem teljes áttekintésünkben Ecsedi Báthori István művének európai megfelelőit próbáltuk megkeresni, próbáltuk elhelyezni egy európai kontextusban.

³⁹ SPONDE: i. m. 69. („Tudom, hogy gyermekeidnek mindig és mindenütt egyformán kell elmélkedniük csodáidon, hiszen mindig és mindenütt jelen vannak. De be kell vallanom, Istenem, hogy ha a Világot szemlélem, képzeletem nem tud rajta felülemelkedni, csupán a Világot szemlélem . . .

Ha a szobámban vagyok, látlak téged, szemlélek téged, de egyedül vagyok: s bármennyire is velem légy, nem vagyok testvéreimmel . . . A gyülekezethez sietek hát, hogy elmélkedéseimet az övékével egyesítsem.”)

⁴⁰ SPONDE: i. m. 81. („Hol vagyok, Istenem? ó Istenem, hol vagy te magad? Mert íme, kereslek a Világban, s nem találak: az emberek között, s ott sem vagy, a Templomban, és ott sem találak.”)

⁴¹ SPONDE: i. m. 84. („. . . miért tartasz engem ilyen sokáig börtönben, bajban, szennyben? Nem szűnik panaszom, előttem tiltakozom . . .”)

⁴² SPONDE: i. m. 83. („Ha beszélek, s te csöndbe burkolózol, szavam csak levegő, széthordja, elfújja a szél? Teli torokból kiáltok, de fülét elzárja. . .”)

⁴³ SPONDE: i. m. 84. („Ó nem, Uram, te nem késlekedsz, nem, nem késlekedtél. Mert íme a te prófétád, ki jósol, és én hiszek benne, igen, elérkezett, amit jósol, nem kétekedem.”)

⁴⁴ Pierre COURCELLE: *Les Confessions de Saint Augustin dans la tradition littéraire*. Paris 1963. 567.

Hogy Báthori műve több és más, mint zsoltár vagy zsoltárparafrázis, már Toldy is észrevette. A távolságtartást, a különbséget Báthori is érzi: hangja a zsoltárokéra hasonlít, képei, frazeológiája belőlük táplálkozik, de nem Dávidként szól, csak úgy, mint Dávid:

„Ki az Israelnek tabora között sokatt budosom, bellpoklos leuenn bünnell, ki rekeztettuen azonkepen, mint Maria zugoloduan Moses ellenn, es budostam ez uilagonn az te meg feddesedben, mint az sidonep az puztaba, kik meg kesertenek, Uram, tegedett.”⁴⁵

Imáknak, foháskodásoknak sem tekinthetjük a teljes művet, mert az imák (hálaadások, könyörgések) csak egy részét alkotják az egészen, lezárásul szolgálnak a bűnbánó, dicsőítő részek vagy az egyes caputok végén, amint ezt láttuk a megvizsgált meditációknál. Maga Báthori sem nevezi művét imáknak egyszer sem. Ez az ima zárja például a második caputot:

„Oltalmaz meg annal nagioib niomorusagoktolis. Hertelen halaltol, dög halaltol, mirigi halaltoll, meni ütő köuektöll, külső, belső keleueniektöll. mynden zörnüsegektöll, chydodauul, peldauol leteltöll, üdöknek zörnüsegitöll. Büntöll, ördögöttöll, ördögnek tagiaytöll es Uram haragiatoll, sok sogo gonoz akarointoll . . .

Agi io egesseget en Istenem, tartch meg az zegeni meg niomorodott harom kis aruakall, es zegeni keett hozdad teritetted kis atiamfiayuall.

Kiket mind lelkekben, testekben, feleségemmel, hozam tartozokkall Atia, Fiv, zent Lelek, tellieszentharomsag Isten en magammal egetemben az te oltalmaz, gonduisseled ala aianlok. Az tellies zentharomsag isteni kegielmessaged zallion mi reank.”⁴⁶

A meditáció műfajáról és a XVI. század végi kálvinista meditáció-irodalomról mondtak alapján próbáltuk igazolni, hogy Báthori caputjai meditációk.

A Biblia szövegén keresztül fordul Istenhez, a bibliai textusokból fakad, hozzájuk kapcsolódik a bűnbánat, dicsőítés. A szöveg rendezéséig nehéz végleges megállapításokra jutni, sikerült azonban máris találnunk néhány zsoltármeditációt; így például az 59. caput a XXXV. zsoltárról írott elmélkedés, a 63. pedig a XXXVI. zsoltárhoz kapcsolódik. Szabályosan követik a zsoltár gondolatmenetét, több helyen szó szerinti fordítását adva.

Valószínű azonban, hogy mind a 73 caputnak nem egyforma a szerkezete, hiszen láttuk, a meditáció nem feltétlenül zsoltárhoz kapcsolódik, s azt is, hányféle variációja létezhet. A caputok között találhatók olyanok, melyek nem zsoltárból nőnek ki, vagy nem a bibliai szöveg az elsődleges, nem hozzá fűződik a reflexió, hanem a gondolatmenetbe épül be, annak alárendelten. Ismét más szerkezetű – verses – a Noé történetét elmesélő caput.

II. 2. A konfesszió Béza által megállapított öt fajtája közül Ecsedi Báthori István zsoltármeditációiban a második és a harmadik típus realizálódik: önvizsgáló, bűnbánó vallomások. A zsoltár itt is három irányban bővül a konfesszió céljának megfelelően. Elsődleges rendeltetése Isten dicsőítése, minden motívum, gondolat ennek rendelődik alá. Így vall Báthori elmélkedéseinek céljáról: „Nisd meg, Uram, az en zamat, had dichirien minden üdöbenn, es az en ziuemet, lolkemet tiztich meg, hogy egetemben almombais ueled bezellien, elnem chiak rollad elmelkegek, gondolatom terollad legenn.

Az en aiaxim zoiliak az te nagi dolgaydatt, nieluem hirdesse az te chiodalattossagidatt, öröke chiak tegedet zoilianak, bezellienek az en aiaxim.”⁴⁷

„Kyert felsegednek irasombannys zyuemnek keseruessegeböll dichiretnek enekett eneklem, es nieluemnek tulkait aldozom teneked tellieszentharomsag egi bizoni Istenn.”⁴⁸

Teológiai kérdések, hittételek fejtegetése gyakran akasztja meg a panasz vagy a bűnbánat áradását, mely a meditációnak velejárója, míg az imának nem lehet része. De mindig személyes átéltségű, érzellemmel telített ez a bibliamagyarázat. Így elmélkedik például a meditáció-irodalomban igen kedvelt LI. zsoltár 6. szakaszáról, mely Báthorinak is kedvelt, vissza-visszatérő textusa:

„Teneked, teneked Uram egedöl uetkeztem, es te előtted gonozt chelektem, hogy meg igazitassal az te bezedidben, es giözedelmes legi azokonn, az kik tegedet itilnek.

Első értelemmel igi magiarazom, hogy en senkik ellenn proprie nem uetkeztem, chiak te ellened en Istenem, es te előtted, az az ellened chelektem gonozt, az az te latod es nem egeb külső, belső uetkeimet.

⁴⁵E. B. I. 33/B

⁴⁶E. B. I. 5/A–B

⁴⁷E. B. I. 30/B

⁴⁸E. B. I. 37/A

Hogi igaznak találtassal az te bezedidbenn, az az hagi meg tessék, mely igaz Isten uagi, es igazak az te itletid my raitonk. Es meg giözzöd azokatt, akik hamissann itilnek az te mi raitonk ualo igaz itletid felöll.

Mas értelmem ezenröll: chiak teneked egedöll uetkeztem, es te előtted gonozt chelektemem. . .⁴⁹

Sokszor még polemikus vitáira emlékeztető részekkel is találkozunk:

„It Daudid eretnek Ferenc Blandrataual es az papais az öueiuell fel fualkodnak egeb istentelenekkell.

Ezt kerdik: uallions kichioda az Isten es az magassagban lakofo felseg.”⁵⁰

Leginkább azonban a befelé forduló, önelemző tendencia jellemző Báthori művére, mint ahogy Béza is ebben az irányban bővíti a bűnbánó zsolnárokat, s a későbbi fejlődés is e tekintetben a legnagyobb, amint azt Jean de Sponde-nál láttuk.

Báthori elmélkedése lelki válságának tükré, szubjektivitása a kálvinista valláserkölcsei eszménykép és az emberi gyarlóság közti ellentét belső konfliktusából fakad.

A zsolnárt még személyesebbé válik nála, mint Bézánál. Így találjuk a parafrázis vagy az ima keretein túlmutató konkrét eseményekről való beszámolókat, amilyen aktualizálásokat láttunk d'Aubignénál is. Nem napló- vagy önéletrájszerű itt az események leírása, a konkrét történetekben – mint Ágostonnál – az isteni gondviselés példázódik, s csak mint ilyenek kerülhetnek ide. Ezért említi minduntalan az 1599 nyarán történt „csodálatos” felgyógyulását, így kerülhet be Belgioso látogatása, Szepsi városának feldúlása stb. . . . E meditációkra azonban a szubjektivitásnak egy nagyobb foka jellemző: az események leírása helyett inkább az általuk kiváltott érzésekről vall „lírai önéletrájként”.⁵¹

S az igazi konfliktus nem is a külvilág, a külső történetek és az egyén között zajlik, hanem az „én”-en belül. Báthori egyre mélyebben merül el az önmarcangolásban, egyre jobban elszakad a cselekvéstől, a társadalmi cselekvés lehetőségétől. A meditációkra a teljes alázat, a bűnök szinte véget nem érő felsorolása lesz így jellemző:

„Vallom előtted magamat bűnösnek, en zegeni bűnös emberr, ki az bűnösök között elsőb uagiok, ki uetkeztem chiak te elened en Istenem . . .

Az bűnnel meg terheltetett napokat uigsagall mulattam ell.

Isteni jelenést mutattall es intetteell engemet almombannis, kit en nem uöttem chiak előmbeis.

Melli ez uala: Vaiha meg ismerted uolna az te meg latogatasodnak ideytt &. (Ezt azért írom ide, hagi almomban uolt az ideie, lattam ez zep almot, kit isteni latasnak tartok, mert zentirasboll áll).

Noha Uram meg rettentem, de ismeg uetkeztem, minthogi mostannis eiel, napall külömb külömb kepen uetkeztem, mint Adamnak utalatos, bűnös magua.

Eltem, mynt dög es mint bolond, eltem mint bodog, maga bodogtalan. Öttem s ittam, de bizoni izetlenöll emeztettem meg . . .

Iffiusagomnak zabadsagos allapatiat latuan magam el hittem, es külömb, külömb ektelensegekre indultam, es sok bűnököt chelektemem.”⁵²

Belső vívódásai vetítődnek ki az ördög kísértéseiben, melyeket olvasva Bornemisza ördögére kell gondolnunk:

„Ime, Uram, latod eiel napall az ördög mint saniargat sok giötrelmekell, keserues keserteseckell, chialardsagokall, hitegeteseckell, chalardkodasokall, yezteseckell, igireteckell es busitasokall.”⁵³

„. . . mert chiak az hatalmas ur Istenn mondhatna meg, meni kesertetim mind lelkiek, testiek uoltanak ez idők alatt, mostis naponkent uadnak, orzagonknak zamtalan ualtozasibannis leuenn.”⁵⁴

Bűnbánat, hitvallás, dicsőítés, könyörgés és hálaadás – ez az öt fő téma váltakozik a meditációkban, ezek variációi adják a szerkezetet, valamelyik dominanciája a meditáció jellegét, Isten megszólítása és a záró ima pedig a keret.

Vizsgáljunk meg egy meditációt az eddig elmondottak illusztrálására.

⁴⁹E. B. I. 66/A

⁵⁰E. B. I. 68/B

⁵¹Vö. BALÁZS Mihály: Ecsedi Báthori István és a manierista művészi prózánk. Acta Iuvenum, Szeged 1972. 40.

⁵²E. B. I. 6/B–8/A

⁵³E. B. I. 32/A

⁵⁴E. B. I. 119/A

II. 3. A 63. caput a 36. zsoltárról szóló elmélkedés, szerencsésen fennmaradt a teljes szövege, a lapok szövegszerűen bizonyítható helyes sorrendjéből következően nem hiányzik belőle.

A 36. psalmus nem bűnbánó zsoltár. Három egységre különíthető: az első (1–5. vsz.) a hitetlen, megátkozott ember bemutatása, a második (6–10. vsz.) Isten dicsőítése, a harmadik könyörgés (11–13. vsz.)

Báthorinál a zsoltár „penitencia énekké”⁵⁵ alakul át.

A megszólítás után, a hitetlen leírása helyett saját bűnei felsorolását, megvallását találjuk. Ez a leghosszabb része a meditációnak – kilenc bekezdésnyi. Nem általánosságokról szól, nem Béza kollektív bűntudata jelentkezik: a fiatalságának vétkeiről, „hivataláról” vall:

„Vram, akki mindeneknek eletkett igazgatod, engemetis pedig niomoroltadat gyermeksegem olta fogua uezerlezz es örzezz, ugi mint zegeni meltatlan fiadatt.

Jollehett bizoni zamlalhatatlanzor uetkeztem, uetkezemis, naponkent es orankent, zempillantasonkent . . .

De meeg chiak azokatt sem tuttam chelekednem, az melliet hiuatalom kiuant uolna, es utatis mutattall *rea* . . .

Bolond es balgatag iffiu uoltam, es az halálnak giümölchett teremtettem, holott felsegednek kellett uolna uiragoznom, leueleznem es giümölchöznöm zent aldozattall.”⁵⁶

A bűnökre az egyetlen felhozható mentség Istenbe vetett hite, bizalma, ez a hitvallás a kálvinista bűnfelfogás megfogalmazása.

„Ki en Uram semmit io chelekedetimbem nem bizom annak erdemybenn, sem az meg holt, meg düchöüült zentekhez sem azokank esedezesekhez.

Hanem chiak az egi my uronk Jesus Christushoz, es az ő aldozattianak erdemehez, es niuzgom az ő aldozattia által ualo örökre ualo esedezesebenn.

Es az ő általa ualo zent keduedben niuzgom uram Istenem.

Mert nem kerkedhetem, uram Isten en az en iouaimmall, sem chelekedetimmel, de uagionn nekemis egi Jehoua Christusom, ki en uelem öröke meg marado hiu Istenem, Uram, ezben bizom, ha ellensegim labommal fogua uoноznak ide stoua hurconakis.”⁵⁷

S ezt követően kapjuk a magyarázatot: a meditáció valójában a 36. zsoltár első öt szakaszát követte, de költői áttétellel és a vallomáskényszer áradó érzelmeivel a bűnös emberben önmagára ismerve, önnön bűneiről vallott.

„En uagiok az bűnös, kiröll zent Daudid kirali profeta zollott az ő soltaranak 36. rezebenn: az holott leg előzzör első uersebenn zoll az Isten feletlen emberekröll.”⁵⁸

Az ember jóselekedetei nem érnek semmit, egyet tehet: önmagán keresztül megismerni Istent, önmagában felismerni az isteni igazságszolgáltatást és gondviselést. Ez adja Báthori összes meditációjának indítóokát, értelmét.

„Kinek chiak a maga es az te isteni ismereted uolna oruosság leg elsőbenn, en hiu Istenem.”⁵⁹

A következő rész Isten dicsőítése, mely tulajdonképpen a zsoltár 6–10. versszakának fordítása.

Az utolsó rész, a könyörgés is a zsoltár soraival indul (11–12. vsz.), de elhagyja a 13. szakaszt, a gonosz megátkozását, hiszen ezzel önmagát átkozná meg az előzőek értelmében, s a könyörgés menetét is megtörné. A fohász egyre konkrétabbá válik, házanépéért, üdvözüléséért imádkozik. Ez a fohász egyben a meditáció lezárása is.

„ . . . legienn kedues az en zegeni zemeliem es aldozatom az te tekinteted előtt tennenmagadert, es uedd el Uram, ez KICHINI MVNKATT az te zegeny zolgattol io keduedből kegiessenn es kegelmesen, kitt az alnaksagnak kenchieből chináltattam. Segichi, uram Jesus, minden iora minden dolgaimbann.

Engedd meg Uram, hogi az itiletbenn az embernek fianak, az ur Jesus Christusnak zeki előtt alhassak meg nagi batorsagall, es soha meg ne gialaztassam mind öröke. Amen.”⁶⁰

⁵⁵Így beszél Báthori írásáról: pl. „Caput Tercium ky ezis en zegeny poenitencia tartasomnak eneke.” 6/B

⁵⁶E. B. I. 72/A–72/B

⁵⁷E. B. I. 73/A

⁵⁸E. B. I. 73/B

⁵⁹E. B. I. 73/B

⁶⁰E. B. I. 74/A

Báthori elmékedéseiben tehát a bézai modell egyfajta realizálódását fedezhetjük fel. A további vizsgálatoknak meg kell kísérelni az esetleges konkrét kapcsolat feltárását, de ha ilyen nem is létezett, az analógia nyilvánvaló. A premissák adottak voltak: a XVI. század végi francia és magyar társadalom – természetesen más jellegű válsága, a bezárkózás, befelé fordulás, a kálvinista bünfelfogás, az igény a személyes vallásgyakorlatra és a hittételek érzelmi megközelítésére.

Báthori ismerte Béza műveit (ha a *Méditations*-t esetleg nem is), ő maga is fordított zsoltárokat. Így Béza meditációinak közvetlen hatásától függetlenül is megszülethettek meditációi, egyidőben a műfaj francia felvirágzásával – s ugyanazon a szinten. Az összehasonlításnak épp az a felismerés az eredménye, hogy Báthori István elmékedései nem egy főző elkésett, magányos különönségei, hanem világirodalmi jelenség része, ebben a vonulatban kereshetjük művének társait. Biblikus, költői nyelve, lírai, szubjektív vallomásszerűsége Jean de Sponde meditációival rokonítja.

III. 1. Mindkettőjük műve társadalmi és egyéni válság talaján bontakozik ki. A vallásháborúk, valamint a magyar uralkodó osztály válsága a XVI–XVII. század fordulóján egyaránt kedveznek az elmékedő műveknek. A társadalmi problémák mindkettőjükön megjelennek: Sponde-nál a hugenották üldöztetése, Henrik zsoldosainak egy 1588-as veresége; Báthorinál pl. a Bocskai-kérdés, Básta dúlása stb. . .

Ugyanígy közös belső meg hasonlottságuk, mely alapvetően meghatározza művük hangját. Sponde-nál a konfliktus az „én” és Isten között van, vallási kételyeire, nyugtalanságára keres választ, lázadás és keresés jellemző meditációira. Báthorinál a konfliktus az „én”-en belül jelentkezik: a kálvinista valláseszmény és az emberi gyarlóság közti gyötrődés vallása Isten előtt. Közös vonásuk az Istenbe kapaszkodás, céljuk Isten megismerése önmagukon keresztül. Személyességük ebből fakad.

III. 2. Közös vonás a dogmatikus vallásosság hiánya is. Egyik műre sem jellemző a bibliai idézetek lelőhelyének pontos megjelölése, s ami még érdekesebb: mindkettő saját maga fordítja latinból a Bibliát, sőt emlékezetből idéznek.⁶¹

III. 3. Hasonlóak a költészet feladatáról vallott nézeteik is: az ember azért teremtett, hogy Istent dicsőítse, a költészet ennek szolgálatában áll. De észreveszik és sokra tartják – Sponde természetesen a költő nagyobb öntudatával – az esztétikai értékeket is.

„Ez egezz zep, ekes, draga, araninal, giönginell zebb, zebb es mindenfele zepsegnell zebb 42. locust mind ide nem iram röüidsegert, kit nehezen hagiok ell, de o io lelkö kereztien, lasd meli zepen mosiolognak ez igik az mi aldöt magbol zületet messias Jesus Christusonkra, kit ti keresztenek, akiknek töb üdötök uagionn hozza, ekesichetek es beuichetek meg . . .”⁶²

Sponde művében a Biblia mellett a humanista erudíció, a görög–latin irodalom, mitológia hatása is erősen jelentkezik. A reneszánsz, de nem a kálvinizmus gyakorlatának megfelelően igyekszik bizonyítani az antik költők teológus voltát, egyeztetni a keresztény vallást és a görög mitológiát.

„A quelle fin, je demande, crois-tu que l'Homme ait créé? A célébrer la gloire et la louange de Dieu . . .”

„Voilà cette divine Poésie à laquelle notre poésie humaine aspire, ou devrait aspirer, et aspire en effet pendant les premiers siècles, celle qui fut non seulement toute philosophique, mais toute théologique . . .”

„Quand donc ces premiers poètes qui mettaient par écrit le mystère de la création ont dit: Le monde fut créé ex nihilo . . . Ainsi que dit le Saint Esprit, Et tenebrae erant super faciem abyssi. D'où le très théologique Orphée appelle la Nuit mère de toutes choses . . .”⁶³

⁶¹ SPONDE: i. m. Alan BOASE bevezetője CXII. „Nem szükséges felhívunk a figyelmet arra, hogy a szerző milyen szabadon bánik a zsoltárral, mely inkább ürtüggé válik. Ugyanez a szabadság nyilvánul meg abban is, hogy Sponde (mint Mornay is) emlékezetből idéz. A zsoltárok, úgy, ahogy meditációikban találjuk, a kor egyetlen francia zsoltárfordításával sem egyeznek.”

⁶² E. B. I. 164/A–B

⁶³ SPONDE: Homeri omnia, Prolegus, 14–5. idézi BOASE i. m. XXXI–II. („Mit gondolsz, kérdem, mi célból teremtett az ember? Hogy Isten dicsőségét és dicsőítését zengje.” . . . „Íme az az isteni költészet, melyből a mi emberi költészetünk táplálkozik, vagy melyből táplálkoznia kellene, és táplálkozott is az első századokban; ez a költészet, mely nem csupán filozofikus, de vallásos is volt.” . . . „Mikor hát ezek az első költők, kik leírták a teremtés misztériumát, azt mondták: A világ a semmiből teremtett, . . . Mint ahogy a Szentlélek mondja: Et tenebrae erant super faciem abyssi. Honnan Orpheus, a nagy teológus az éjszakát minden dolgok anyjának nevezi.”)

Báthori erről egészen másként vélekedik:

„Mert engemet sem Baall, sem Belial, sem [?], sem Remmon, sem Astaroth, sem Juno, sem Venus, sem Jupiter, sem Maars nem teremtett, semmi iot uelem sem tehetnek, s nemys uarok semmy iot töllök, kik magoknakys iot tehetetlen baluanyok uoltanak.”⁶⁴

III. 4. S végül ami első olvasásra hasonlónak tűnik a két műben: az a rendkívül feszült, erőteljes, versbe hajló művészi próza. Ahogy Báthori mondatai sokszor ritmizálhatók, akusztikailag tagoltak, szinte verssorokra tördelhetők, s egy helyen pedig valóban versebe mennek át, ugyanígy Sponde meditációit is többen versnek tekintették.⁶⁵ Ebben a sajátosságban mindkettőjüknél nyilvánvalóan a zsoldárköltészet nagy hatása volt a meghatározó.

III. 5. A sok közös vonás mellett különbségeket is találunk. Sponde műve közelebb áll az értekezéshez, Báthorié az imához, amint ezt a meditáció műfajának átmeneti, a kettő közti jellege meg is engedi. Ebből következően Báthori műve személyesebb hitelű, annál is inkább, mivel ő, ha nem is csupán magának, de nem is királyának ajánlva írja meditációit. És nyilván meghatározó különbség, hogy Báthorira főként a bűnbánó zsoldárok hatottak, Sponde pedig más jellegű zsoldárokat választ.

IV. Báthori írásainak műfaji meghatározását nem tartjuk még lezártnak. Ennek alapvető feltétele a szöveg rendezése, s ezt az első megközelítést követnie kell az egyéb lehetséges hatások számbavételének – elsősorban a magyar és latin nyelvű előzmények vizsgálatára gondolunk.

Erdei Klára

Néhány vonás Babits irodalomszemléletéhez

A Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában megjelent *Arcképek és tanulmányok*, több becses – a szerkesztő Gál István által elősorolt – Babits-tanulmánykötet után újabb értékes fragmentummal gyarapította a tanulmányíró poeta doctus műveinek kiadásait.

A jelen gyűjtemény – szemben a *Könyvről könyvre* kötet esszéinek avval az egységével, amelyet a Babits-írások módszere, műfaja ott biztosított, vagy a *Babits Adyról* tematikus rendező elvével –, egyszerűen a még kötetbe nem került tanulmányokból, kritikákból ad válogatást.

Mérlegelve azt a mostoha sorsot, amelynek sokáig Babits Mihály irodalmi hagyatéka – a kiadásokat illetően is – részese volt, őszintén örülhetünk minden – az életmű újabb részeit közléte – vállalkozásnak. A most kézhez vett – Borsos Miklós Babits-portréjával díszített –, szép kivitelű, bár nyomáshibáktól nem mentes gyűjteménynek is. Ám mind égetőbb szaktudományos és olvasói igény sürgeti egy – a költő összes műveit felölelő, s az immár semmivel nem indokolható (a jelen kiadás szövegeit is csonkító) hiatusokat végleg megszüntető, kritikai igényű kiadás elkészítését. (Ennek szükségét csak részben enyhítheti még az oly nagyarányú és üdvözlendő vállalkozás is, mint a negyedik köteténél tartó – nem hiánytalan – *Babits Mihály művei*, ugyancsak a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában.)

1. A tanulmányok *Irodalom és társadalom* címmel gyűjtettek egybe. Közülük az első, a *Modern impresszionisták* – egyebek közt – a korai Babits-líra egyik jellegzetes műfaját, a *Paysages intimes* verstípusát (tehát nemcsak az e címmel egybegyűjtött verseket) világítja meg. A romanticizmus világából kibontakozó impresszionista festészetet, valamint annak egyéb előzményeit és művészet-történeti környezetét nagyívű, sokrétű tárgyi tudásról tanúskodó, színpompás esszében hozza elénk. Mindez, „a festészet lírája” (14) önleplezés is.

E „szabadliceumi előadását” 1910-ben tartotta Fogarason. S nem lehet véletlen, hogy a *Herceg, hátha megjön a tél* is kötetben olvassuk a *Paysages intimes* hét versét. Mintha válaszolna Duprenek, aki – szerinte – „valóságos költő a festők között”. (15)

Ezt mutatják az ismeretlen egzotikumainak verstémái (*Messze... messze, Páris*), az utóbbi fölő oda is írja: *Fantázia*; Iriszt pedig már így kéri: „Idézz fel nékem ezer égi képet | és földi képet, trilliót ha van, | sok földet, vizet, új és régi népet, | idézz fel, szóval, teljes enmagam” (*Himnusz Iriszhez*).

⁶⁴ E. B. I. 3/A

⁶⁵ Vö. BOASE: i. m. CI. „... legszívesebben verseknek tekintenénk (ezeket a meditációkat) a stílus szépségei, rapszódikus szerkezetük és az érzelmek intenzitása miatt.”

A kiemelés – s ezt nem pusztán a filológiai pontosság kedvéért jegyezzük meg – Babitsé. Mert ugyan többet is, mást is jelent ez a kérés, mint a *paysage intime* meghatározását, enélkül azonban annak babitsi felfogása nem érthető. A világ színeinek, képeinek ez a trillióval is jelzett, hedonisztikus befogadása vezeti el a „saját képre formált” költői tájakhoz.

A módszer nem új. Azért sem, mert a *Paysages intimes* versfüzér legkorábbi – eddig ismert keltezésű – darabja, az *Alkony* 1905 májusára tehető. De azért sem, mert ez a fajta költői tájfestés – láthattuk – már első kötetében megjelenik. (Messze vezetne, bár nem nehéz belátni, hogy ez a módszer – korai előzmények és Petőfi „romantikus-impresszionista” versének, az *Sz. J. kisasszony emlékkönyvébe* címűnek sokat sejtő közjátéka után – nálunk is a romantika polarizálódása idején – alighanem a *Sírárok* első versét író Vajdával – kezdődik.) Babits második kötetét azonban erősen befolyásolja a *paysage intime*. Ilyen költői táj az, amely a *Himnusz Iriszhez* idézett sorainak – mintegy – kifejtéseként, a *Ballada Irisz fátyoláról* négy évszakában mutatkozik; e módszer nélkül aligha jöhettek volna létre az *Esti kérdés* valószínű és egyben oly imaginárius tájai; a *campagna énekének* indítása; a *Mindenek szerelme* első öt szakasza; vagy az *Új leoninusok*. S ezt látjuk az Összegyűjtött versek új, 1977-es kiadásában is közreadott, alighanem a Petőfi *Tündéralomának* nevezetes hatyú-metáforájára rezonáló, (egyébként a költő 1909-ben írott, a témáról sokat mondó *Utínapló*-jában szereplő) *Az Olt partján* című mives szépségű költeményében is.

2. *Irodalom és társadalom* című tanulmánya (Huszadik Század, 1912) nemcsak mint a könyv első tematikus egységének címadója, hanem önmagában is kitüntetett jelentőségű. 1911–12 ugyanis – ez a szépirodalmi művekben is kitapintható – fordulatot jelent költői-gondolkodói fejlődésében. Pest-közelbe költözése, a nagyváros, s nem utolsósorban az iparosodott elővárosok, meg a külvárosi nyomor, elesettség megismerése (*Haza a telepre, Gólyakalifa*), az 1912. május 23-i nevezetes munkástüntetés, s az úpești „Kártyavár” társadalmi közege egyrészt; a főváros szellemi élete (a Nyugat, a Huszadik Század), elmélyülő barátsága a Dienes-házaspárral, s – nyilván mindezek hatására is – Ady költői nagyságának fenntartás nélküli elismerése másrészt; megszünteti azt a korábbi, sok összetevőből adódó attitűdöt, amelyet – durva egyszerűsítéssel – Babits „steril” irodalmi korszaka fémjelez. Mindinkább helyet követelnek világszemléletében a társadalmi kérdések. Így lesz mérőföldkövé az *Irodalom és társadalom* több gondolata.

„Az irodalom éppoly kevésbé vonhatja ki magát a társadalmi környezet hatása alól, mint ahogy a testi világ nem vonhatja ki magát a gravitáció világát behálózó törvényei alól. (...) Így egy költő szellemében és művében is lehetetlen, hogy meg ne legyen, bár implicit és öntudatlanul, a körötte élő társadalom, a múlt egész terhével, a jövő minden akarózáisaival.” (31.) – Persze, nem mechanikus kapcsolatot tételez irodalom és társadalom között. Hangsúlyozza a művészi teremtőerő fontosságát. De – fűzi hozzá – a költő sem úgy terem, hogy alkotását „semmiből hozná létre. (...) Semmiből semmi sem lesz (...)” (33.)

Nem jelent ez mindig evidenciát. Már Csokonai is úgy tudta (persze akkor, amikor a társadalomból való számkivetettségét a legsúlyosabbnak érezte), hogy „a semmiből világokat” teremtő képesség a költő hatalmának, magasabbrendűségének – mintegy – záloga (*A magánossághoz*). S ez a megejtően szép „fenomenológia” egy esztendeje még Babitstól sem volt idegen. A *Bólyai*-szonettben mottóként idézi Bólyai János atyjához írott leveléből: „Semmiből egy új, más világot teremtettem.” S erről szól ez az 1911 *elején* keletkezett vers is. De 1911 második fele már Babits életének említett, nagy vízváltatójához tartozik. Megszűnt a száműzöttség-érzés. Márpedig a semmiből világokat teremteni, – ez a *számkivetett* ember védekezése és menedéke. Az egykori „Tomi-i” száműzött nem érezte immár szükségét.

Az 1912-es fordulattól vékony palló vezet az ellenforradalmi korban keletkezett Babits-tanulmányokhoz. A költő világnézetének radikalizálódása szempontjából az irodalomtörténész számára a legtöbb újdonságot 1917-es, a *Kártyavárt* ért támadásokra válaszoló *Kritika* című írása jelenti (Ny. 1917. I). Itt jegyzi meg: „Homérosz a népé volt, mielőtt a filológusoké lett volna, Shakespeare a londoni suburb publikumáé, mielőtt a német esztétika lefoglalta.” (39.)

3. Az 1919 utáni tanulmányok további tanulságos adalékokkal szolgálnak annak a folyamatnak a megértéséhez, amely Babitsot a két világháború közötti progresszív magyar irodalom kiemelkedő egyéniségévé tette.

Az irodalmi konzervativizmus és progresszió között – Babits küzdelmeit tekintve – a legkorábbi és leglátványosabb kenyértörésre Petőfi és Ady eszmei öröke kapcsán került sor. – Bármennyire közismert a Petőfi-örökségnek a *nem forradalmár* Babits megvalósította vállalása a kurzus idején (*Petőfi koszorúja*), e vers indítékai *egészében* csak az azt bevezető esszével együtt tárulkoznak fel. Ez a most közreadott írás arról győző meg, hogy Babits ugyanazzal az esztétikai értékrenddel és módszerrel közelít most is a *magyar szabadság Homéroszához*, a zseniális „gyermekhez” (utóbbi metaforája rájátszik az Ady megrajzolta Petőfi-portréra!), mint a *Petőfi és Arany*ban tette. Csakhogy lekoptak az ott ismertetett, legfeljéreérthetőbb, Hartman János-féle kategóriák, s maradtak azok, amelyeket Babits most már valóban, első személyben vállalhatott. Ezek közül pedig – bár sok az eredeti, „szokatlan” megállapítás – egy sem pejoratív.

Ady és Babits viszonyáról, a *Babits Adyról* kötet kapcsán korábban (ItK 1977.) részletesen szoltunk. De mert a kiadvány – számos elismerés mellett – vitákat váltott ki, nem lesz fölösleges egy vonatkozásra e helyütt felhívni a figyelmet. – Ha valaki úgy gondolná, hogy Babits Ady melletti kiállításai csak „prózaként” hatnak, de hívei ellen támadó írásai valóságos „költemények” (Abody Béla *Ady és Babits* című cikkére utalunk, a Kortárs 1977. novemberi számában), úgy hadd idézzünk néhány Babittól származó „prózarészletet”, s mint az akadémiai konzervativizmussal perel. „Kérdezzük meg nyíltan: mért fogadta az Akadémia »tárt karokkal« a kétségtelenül »merész újító« Petőfit, s miért egészen más az állásfoglalása Ady irányában? Petőfi nagy költő volt; de Ady is minden kétséget kizáróan az; hatása talán még túlszárnyalja a Petőfiét; a nemzet legszélesebb és legfogékonyabb rétegei ismerték el a magukénak; az ifjúság rajong érte; íróársai majdnem kivétel nélkül fejedelmüknek vallják; költészetének mélyen nemzeti tartalmát csak a vak nem látja; túlzás nélkül mondhatjuk, hogy »a magyarság saját lelkét lelta benne«, s a külföld a magyar költészet szimbólumát, nem kevésbé, mint hajdan Petőfiben; neve többször hangzott el, s íródott le rövid pár év alatt, mint bármely magyar költőé valaha; s rejtett hatását egész szellemi életünkre ki mérheti föl, ki állíthatja meg? ...” (86–87.) – Újra Abody cikkére utalunk: valóban túlzottnak találta volna Babits Ady *igazi* – tehát nem a nevével visszaélők táplálta – kultuszát?

Ugyancsak a Nyugat és az Akadémia ambivalens viszonya derít fényt a folyóirat története egyik – válsággal fenyegető – eseményének, az Ignotus-esetnek némely kulisszájára. Babits, aki – beláthattuk –, ha kellett, igen kemény küzdelmet is vívott az akadémiai konzervativizmussal (a *Könyvről könyvre*-cikkek kapcsán is láthatjuk ezt), a Nyugatot igyekezett megvédeni attól a szélsőségtől is, amely az Akadémiában vagy az őt – kéretlenül – ismét tagjai közé választó Kisfaludy-társaságban csak a haladó, modern irodalmi törekvések kerékkötőjét látta. Ezt fejtette ki Ignotussal polemizálva a *Nyugat és az akadémizmus* című cikkében.

Nincs a Nyugat 1930 körüli helyzetére több szempontból rávilágító, nagy vitairtnak olyan gondolata, amely – utólag is – ne Babitsot igazolta volna. De a polemizálót írása végére elragadta az érthető indulat, hiszen Ignotus őt – a Mórizzsal együtt vállalt főszerkesztői örségváltás okán – *árulással* vádolta. Így ír vitriolos hangon „az Ignotus sarkain ügöző sakálkák”-ról (108.), a Kisfaludy-társasági tagság miatt „lihegő kis sakálók” (109.) hangulatkeltéseiről, majd alább ugyanezt a „sakál-metaphorát” veti oda támadói ellen. S ez csakhamar visszaháramlott rá. Nem követelhetjük ugyanis *utólag* az akkori indulatok patikamérlegben való latravetését attól a – Hatvany és alkalmasint Ignotus „jóvoltából” ismeretes Toll-beli kritikája tanúsága szerint is végletesen Babits ellen hangolt – József Attilától, aki a sakál-metaphorát is csakhamar Babits ellen fordította. „Sakált kiált, hollót hörög / ki jól dalolni restel; / és idenyög a dala-dög, / az éveire mester.” (*Egy költőre*, I.) Benne van a versben a célzás – mint a mindkét allúziót fölfedező Basch Lóránt írja (*Egy literális pör története*, It. 1959. 3–4.) – az Akadémiára és a Kisfaludy-társaságra is, amelyek ürügyén Ignotus ösztözet nyitott. „Kóro a lelke, ül azon / kis varasbéka ékül; / vartyog s míg zizzen a haszon, / vénebb békákkal békül.” Mivel Babits vitacikkét 1930. február 1-én hozta a Nyugat, József Attila – igen szellemes és igaztalan – gúnyversét pedig 1930. április 27-i számában közli a *Kortárs*, így az áthatás kétségtelen.

4. Az Ignotus-esetnél is tanulságosabb az, amit belőle nem egy kortárs vagy utód következtetésként olykor levont. A Nyugat eszerint Babits szerkesztésében báról jobbra, a radikalizmusból a konzervativizmushoz tért volna. (Vö. Hatvany Lajos: Ady, Bp. 1959. 559.) S bár a baloldaliságnak – pártállásokat tekintve – a *Jobb és bal* című verset író Babits számára aligha lehetett saját személyére vonatkoztatott értelmezési tartománya, a Nyugat és Babits harmincas évekbeli balra tolódása a jelen kötetből származó újabb adatokkal igazolható.

Babits a huszonöt éves Nyugatot harcos folyóiratnak állítja. „Micsoda harc ez (...)”? Az örök irodalmi baloldal harca, ki tagadja? ” (110.) Persze, ez a harc az értékek őrzéséért is folyik – olvassuk – egy az értékeket rombolni kész világban. (Íme *A gazda bekeríti házát* elszánt, hősi programjának újratolgalmazása.) Ezért aztán a „baloldali”, „destruktív” jelzők mellé – másoktól – kijár a Nyugatnak a „konzervatív” minősítés is. – A folyóirat kétfrontos harcát jelzi ez; az értékek, a jó hagyomány megőrzését, s a konzervatív szűkkeblűség, meg a jobb- és álbaldali rombolás, a hamis „radikalizmus” elleni küzdelmet. „Baloldalon állunk ma is, az Isten bajján, mint Ady állt; (...) Mi világnézetek kavargása között iramodtunk neki az irodalomnak; (...) átélünk minden világnézetet, szocializmust és arisztokratizmust, apostolokét és tiszta artistakét; s ha csak szép verset akartunk – mint Ady mondta, »gyönyörűket írni»: az is több volt, mint egyszerűen csak szép vers, az is tüntetés volt és tiltakozás, az egész akkori magyar glóbus ellen, mely nem ismert verset a cigány nótáján túl. Ebben voltunk valahogy mind baloldaliak, azaz ellenzék.” (110–111.)

A költő az általuk teremtett irodalom egyik legnagyobb érdemét abban látja, hogy soha nem akarták azt az élettől elszakítani. Ez az életközelség pedig 1932-ben, a folyóirat negyedszázados ünnepén is igaz. S nem éppen vesztélytelen. Mert – szavai szerint – „az élet soha barbárabb és erőszakosabb nem volt”. (113.) Ettől az újkeletű barbarikumtól akarták megőrizni az irodalom pozícióit. Így válik valóban a Nyugat a harmincas években őrtoronnyá, s egyszersmind szekértáborra (jóval az illýesi, a Magyar Csillagra vonatkozó megfogalmazás előtt) a barbarikum ellenében.

Persze, jelentette ez az őrtorony distanciáját is az alantas indulatú csatározásoktól. Babits szavaival: a magasból nézett ez az irodalom alá; „nem szállt a piacra (...)” (113.) 1938 fog ebben *döntő* változást hozni, mikorra Jónás már a piacon prédikál, költője pedig egy esztendő múltán a közelharcot hirdeti, „PAJZZSAL ÉS DÁRDÁVAL”, egy könyv okán ugyan, de egy egész kor ellenében.

Am a torony már most odaveszni látszik. Amely elefántcsontból készült – a mivesség nemes anyagából –, s fároszok gyanánt világított; Babits által megérezkített döbbenetes romlása pedig jelzi az új, a minden eddiginél sötétebb, félelmetesebb kor nyitányát. „Minden, amihez legalázatosabban tapadtunk, örökségünk és munkánk, ott áll a pusztulás lottólajstromán, s már sejtjük a nagy sziklákat a sötétben, amiken hajóink úgy zúzódnak szét, mint a tojáshéj. Barbár erők feszülnek körülöttünk a sötétben. Nagyobb feszültség ketyeg itt magunkban, mint a titkos pokolgép. Aknáinkban megtorlódott az igazságtalanság, s nincsen félelmetesebb robbanószer földön és föld alatt. Érett vulkánokon áll a mi palotánk. (...) ki tagadja, hogy gyilkos gázok füstölögnek a laboratóriumokban, s gyilkos ideológiák a lelkekben?” (114.) – S mégis harcra búzdít. Ifjú nemzedéket lát nyomukba szegődni, akik forradalmárok a gondolatban, s hagyományőrzők (a barbarikum rombolásának evvel is ellene mondvá) a formában. Az aranykornak – mondja – vége, de – 1932-ben! – kibontakozik látomása az ezüstkör „nemzedékéről”. Őket látja – a kilátástalanság fenntartott prófécijára ellenére – a torony, mostmár nagybetűs, küldetéses Elefántcsonttorony védelmezőinek; elszánt harcosoknak, a zúzott ablakok, kialvó fények ellenére. „Tragikus harc, hőroszi irodalom, szemben a korral, nyomor és közöny közt – hősies oázis az elboruló, barbár életben.” (116.) – Nemcsak a majdani szűkebb nemzedéki csoportosulásról szól ez a prófécia. Erkölcsei tartalmát éppúgy be fogja tölteni az érett Radnóti, mint – kései írásával a *Jónás imája* eszmiségével azonosuló – Bálint György, a szellem eltiporhatatlanságát hirdető Szerb Antal, a nemzeti eszme igazi őrtüzeit mindvégig vigyázó Halász Gábor, a hűségében soha nem hibázó Sárközi György – s a sor folytatható.

Ez idő tájt a Babitséhoz hasonló vészjelzést – ilyen szeizmográf-érzékenységet – csak egy-két magyar költő adott. Mindenekelőtt a készülő fasiszta roham ellenében a munkásegységért és – hivatalos meghirdetés előtt – a népfrentért síkra szálló József Attila. A történések látszatai őket már *ekkor* nem tudták félrevezetni. Enélkül nehezen volnának értelmezhetők a *Magad emésztő*... ismert sorai: „Most már értelek. / Pörös felek / szemben álltunk, de te szintén / más ügyben, más talaj felett / tanuskodtál, mint én.” – A „szintén”-re – eszmeileg is rímelő – „mint én” nem utolsó sorban az ilyen – korai, „más talaj felett” született, mégis oly hasonló – felismerésekben lelheti magyarázatát.

Aggodalmainak messze nem csak az irodalom terén adott kifejezést. Békekiáltványa, amelyet 1935-ben többbedmagával a Népszövetséghez intézett volna, s amely mások közönye miatt megíusult, ugyancsak bővelkedik politikai (hogy azt ne írjuk: prófétai) éleslátásról tanuskodó elemekben. „A mai háború nem otthonunk védelmét, hanem otthonunk áldozatul dobását jelenti. Éppen ezért hangos szóval ítéljük el azt is, aki a háborút vagy háborús érzületet nemzeti jelszavak szép köpenyében takarja. Aki a nemzet szent nevét keveri ezekbe az aljasságokba, s az emberiség ellen készül merényletet

nemzeti frazeológiával szépíti: a mi szemünkben nem lehet más, mint hazaáruló és nemzetgyalázó.” (140–141.)

Nem jár jobban Babitsnál – *A magyar jellemről* írott tanulmányának tanúsága szerint – a rasszizmus, a magyarság faji antropológiája és egyebek. Tudván tudja: a magyarság a honfoglalás előtt és után annyi néppel keveredett, hogy a „győztes”, a gyengébbeket – részben – beolvastató fajnak egyetlen ma is kimutatható maradéka *a nyelv*. Ezért tartotta Babits a magyarságot mindig *szellemi* egységnek (ez volt az ellenforradalom teoretikusai által annyit kárhoztatott, *Az igazi haza* című cikkének is a lényege), s ez az egység – mércéje szerint – magasabb rendű mindenfajta törzsi-nemzetiségi összetartozás-tudatnál, és főként igazabb amazoknál. Ezért is volt számára megírásra érdemes a Jónás-történet (amely ismeretesen Istennek a törzsi-nemzetiségi szintet meghaladó, az egész világnak szóló szeretetét hirdeti), ennek igazát tanulhatta már Bergsontól is, ezért tartja a kereszténységet egyetemes érvényűnek: e *szellemi* magyarságtudat szólt meg 1938-ban, *A tömeg és a nemzet* című cikkében s az *Eucharistia*-ban, nyílt tiltakozásul mindenfajta sovinizmus, fasizálási törekvés és kivált az első zsidótörvény tervezete ellen. Sőt, *A tömeg és a nemzet* – amelynek kiváló elemzését adja Vas István (Kortárs, 1978. 4. 600–605.) – éppen annak ellenében született.

Mégsem teoretikus a Babits írása. Sokszínű esszéit olvashatunk a magyar jellemről; a pompa-szeretetről, az okosságról, a patópálságról, meg a – többek közt – Arany János és Szinyei Merse Pál képviselte szemlélődő típusról; Rákócziról, Kossuthról; János vitézről, Toldiról és az Obsitosról; a valóról, s arról, ami „annak égi mássa”.

Babits Mihálynak a magyar jellemről írott esszéjében a historikus bizonynyal fölfedezhet jó néhány – a műfajból eredő – nyitott kérdést. Lehetne firtatni – például – a magyarság öröklött inerciáját s más – a konzervatív magyarság-képletekből eredő – terminust. A legfőbb kérdés azonban az – 1939-et írunk! –, hogy *minek az érdekében és mi ellen* íratott e ragyogó nemzetkarakterológia. A befejező gondolat sor egyben a választ is megadja. „Nemzet vagyunk, a szó régi, szellemi, jogi, erkölcsi értelmében; nem pedig faj a tülekedő fajok között, se nem valami nyomorult, kicsiny erőlködés a nagy erők félelmes csataterén. Csak nem akarunk ilyenné válni? Meg kell maradnunk nemzetnek, léleknek, szabadnak, nemesnek, alkotónak, keleti nyugalomban, mely mindenkiel dacol, szellemi erőben, mely senkinél sem érzi hátrább magát. Nem átváltozásra, magunkból való kikelésre van szükségünk. Inkább magunkhoz való visszatérésre. Magunkba szállásra.” (199.)

5. Bármennyire az *irodalom és társadalom* témakörhöz kapcsolódott a *Modern impresszionisták* című szabadliceumi előadás, *műfaját* tekintve egy gyökerű a kötet második része, az *Arcképek, bírálatok* remek esszéivel. Ha csak metaforikusan érte is – a költő Riedl Frigyes-bírálatától indítatva – megkísérelnének az írói portrékat és a bírálatokat elének adó Babits *faculté maitresse*-ét meghatározni, úgy két elemet ragadhatnánk ki: a beleélő készséget és az önleplezést. Az önleplezés kivált saját irodalmi problémáinak a mások műveiben történő feltárással mutatkozik meg. S ebből következik a beleélő készség is. Hatalmas tárgyi tudása azonban megmenti a szubjektivizmus csapdájától. Esszéi, bírálati – a látszólag legszubjektívebbek is – annyira tárgyszerűek, hogy az impresszionista kritika minden buktatóját képesek elkerülni. De átveszik annak megannyi ragyogását.

Így olvasunk káprázatos szingazdagságú és mégis oly tárgyszerű „szabadliceumi előadást” *Shakespeare egyéniségéről* (ezek az előadások Fogarason hangzottak el, s a *Fogarás és Vidéke* közölte őket folytatásokban); így élvezzük, mint bontja ki a költő a Falstaff-jelenetekből meg a Vízkeresztből az író szertelen kora ifjúságának élményeit, az egyébként alig ismert stratfordi esztendőök világát; a korabeli női divatot, s az egyéb szokásokat; *A velencei kalmár* és a *Lear király* kapcsán megismerjük Shakespeare „modern” lélektani felfogását; aztán múlhatatlan érvényű nőismeretét (Ophelia, Desdemona, Tessica); meg a *Szentivánéji álommal*, az *Ahogy tetszikkel* és sok egyébbel, reneszánsz világképeknek több összetevőjét.

Nem hiányzik – az eddiekből is nyilvánvaló beleélő készség mellett – az önleplezés például Swinburne-ről írott esszéjéből. Vele kapcsolatban három jegyet emel ki: *meghatározó származását* (az ősi eredet az egészen fiatal Babitsnál még hangsúlyos tényező; ezt később, – *Nevek, ősök, címerek* című itt közreadott írásának bizonyossága szerint – feledte, s ami fontosabb, neveltségessé teszi – ma is tanulságul szolgáló érvekkel – a saját pedigregjük után kutató sznobokat); *dekadenciáját* (melyet – híven korai irodalmi felfogásához és önszemléletéhez – együtt emleget a Baudelaire-éval, de a Horatiuséval, a Vörösmartyéval és az Aranyéval is) és *lelkére formált görögségélményét*. – Ugyancsak önleplezés és beleélés kettőssége az, ahogy a görög színjátszásról, az általa jóval később lefordított

Oidipusz királyról ír, vagy Poe-nak az Oidipusztól nem is olyan távol eső novelláiról (amelyeknek gyűjteményét – ismeretesen – szintén ő fordítja majd – Pásztor Árpáddal együtt – magyarra).

A babitsi *faculté maîtresse* kiegészül attól elmaradhatatlan járulékos elemekkel. Közülük talán a legfontosabb a kortársi értékek tisztelete. Amint Szép Ernő verseiért rajong, vagy harcba száll Ignotussal saját költeményei túl szigorú megrostálása miatt, és áll meg főhajtással nagy idők olyan tanújának emléke előtt, mint Lévy József, aki még testi valójában ismerhette Petőfit és Aranyt; vagy ahogy a Dante-kutató Kaposy Józsefről emlékezik – aki az ő Isteni színjáték fordítását egy évtizeden át – mintegy – vigyázta. Ám ha valaminek hamis a csengése (pl. Gábor Andor Miréio-fordításainak, vagy Kozma Andor – mások által túlértékelt – költészetének), nem marad el a kemény – bár minden körülményt mérlegelni igyekvő, s így többnyire megértő – bírálat. S talán csak egy jelenségtípussal szemben volt könyörtelen. Avval, ami irodalomellenes. (Pl.: az *Évi sáfarkodás*, a *Debrecen és Párizs*, vagy a könyv első részéből az *Európaiság és regionálizmus* meg a *Könyvpropaganda és könyvégetés* című írása.)

Sem tér nincs rá, sem értelmét nem látjuk, hogy Babits Mihály mindenik, most elének került nagy esszéjében felkutassuk ezt a – nem tagadjuk – elég önkényesen megállapított *faculté maîtresse*-t, vagy amaz eiszánt irodalomvédelmet. Csak éppen utalunk a *Pascal gondolataira*, a *Dosztojevszkijre* (ezeket a Rádióban olvasta fel); a szintén önleplező, ifjúkorában kezdődött nagy rajongására utaló Tennyson-portréra, a Puskin-emlékbeszédre 1937-ből (milyen kesztyű-odavetés ez is a kornak és a rendszernek!); s a *Magyar Proust* nemes pátoszu méltatására.

Helyénvalóbb arról szólni, hogy mért érezzük az *esszék kapcsán* fölvetett szempontokat igaznak bár, de önkényesnek. Azért, mert nemcsak ezt a kötetet jellemzik. Részben vagy egészben ráillenének a korábbi Babits-tanulmánykötetekre is. Kétségtelenül önkényes külön beszélni – például – az *Irodalmi problémák* vagy az *Ezüstkor* Babitsáról, s megint külön arról a tanulmányíróról, akinek egyidejű művei *akkor* kötetbe nem gyűjtettek. A tanulmányok *összességét* pedig a versekkel, a szépprózával és a műfordításokkal áthatásban kellene hogy szemlélje a kutató, s ennek elérhetése immár olvasói igény is.

Arra, hogy mind a Babits-kutatás, mind a nagyközönség számára a befogadás e természetes dialektikája – elemi tudományos és művelődési igény teljesítéseként – biztosíttassék, *egyetlen* lehetőség kínálkozik. Az Akadémia Textológiai Bizottsága által *elhatározott* kritikai kiadás keretében *nielőbb* megvalósítandó, *csorbítatlan* „Babits Mátály összes művei” közreadása.

Melczer Tibor

A tanulmányíró Babitsról

(Babits Mihály: Esszék, tanulmányok. Bp. 1978. Szépirodalmi K.)

„A bárányok csoportosan járnak, a pásztor egyedül van – a furulyájával.”
(*Irodalom és társadalom*. 1912.)

Nem gőgös, hanem tragikus magány. Nem sors adta, született, hanem körülmények adta, szerzett egyedüllét. Igaz, vállalja is, programot csinál belőle. De szenved is, vívódást csinál belőle. Furcsa különállás, mert vezérszereppel párosul. Ellentmondás? Lehet, hogy általában igen, de nála nem. Mert nem sors adta, született vezér, hanem körülmények adta, botcsinálta vezér. Nem vezér is és magányos is, hanem magányos vezér. Azért magányos, amiért vezér. Nem a vezérségből következik a magány, vagy a magányból a vezérség. Hanem ugyanabból következik a magány, amiből a vezérség. A kor, a korhoz kötött részizagság, az értékpusztulás tagadásából. A tradíció, az egyetemes örök igazság, az értékörzés vállalásából. Persze a vezérszerephez az arisztokratizmusa is megvan, a hiúsága is megvan, a küldetéstudata is megvan. De nem ezek szülik a vezérszerepet, hanem a vezérszerep szüli ezeket. A teljes személyiséggel vállalja, és a teljes személyiséggel nő fel hozzá. És ezt hirdeti – nem a vezérséget, hanem a vezérség tartalmát – egy életen át. Intellektuálisan súlyos lírában, líraian hiteles epikában, költőien személyes esszéiben.

Hogy mekkora a művében az esszé súlya, így, kötetbe gyűjtve tűnik ki igazán. Az, hogy egyenrangú a lírával és az epikával. Hogy mekkora a magyar irodalomban az esszéművészete súlya, ugyancsak így, kötetbe gyűjtve tűnik ki igazán. Az, hogy egyenrangúvá teszi az esszét a hagyományos szépirodalmi műfajokkal. Pontosabban szólva, hogy szépirodalomná, költői műfajjá teszi az esszét, egyenrangúvá a hagyományos szépirodalmi műfajokkal. Mert elválasztja a szaktudományoktól, a politikai gyakorlatlótól, a közvetlen társadalmi praxistól. És közelíti a fogalmi önkifejezéshez, a világértelmezéshez, a személyesen közvetlen életfilozófiához. Vagyis visszatér Montaigne-hez, aki, ha nem is konstituálja, de nevén nevezi a műfajt. És a francia nagy század nagyjaihoz, az aforista-moralista életbölcsekhez: Pascalhoz, La Rochefoucauld-hoz, La Bruyère-hez. Ezzel vízvázalásztó és egyéni variáció a magyar esszé történetében. Vízvázalásztó a XIX. századi műfajhoz képest, egyéni variáció a XX. századi műfajban. Egyik út a hazai esszéművészet hármastűjén a század elején. Az első út, a Fülepe, a szaktudományokból indul, és oda is tér vissza. A második út, a Lukácsé, a filozófiából indul, és oda is tér vissza. A harmadik út, a Babitsé, a költészetből indul, és oda is tér vissza. Következtesen és tudatosan költői esszé ez. Nemcsak a megfogalmazásnak az értekező próza tárgyyszerűségét és a líra versszerű végérvényességét ötvöző stílisz remekléseiben, hanem a meglevenített alakok portrészzerű konkrétságában és a megragadott gondolatok érzékletes személyességében is. Lukácssal, *A lélek és a formák* szerzőjével folytatott vitája jelképes értékű. Azt hiányolja, amit maga megvalósít, azt kifogásolja, amit maga meghalad. Hiányolja az esszék hőseinek egyedi jellegzetességeit, kifogásolja arcképük inkonkrét általánosságát. Hiányolja az apró tényekből levont gondolati következtetéseket, kifogásolja a tényszerű fedezet nélküli bölcséleti általánosításokat.¹ Ő éppen ezekből építkezik. Félreismerhetetlenül megragadott egyedi jellegzetességekből, jelképes tényekből szerkesztett gondolati konstrukciókból. Így hozza létre a műfaj reprezentatív mesterműveit. Mert érdemes végre kimondani: *Az ifjú Vörösmarty*, *A férfi Vörösmarty* és a *Petőfi és Arany* vagy, mondjuk, *A veszedelmes világnézet*² pontosan olyan műfajkonstituáló-megújító remekmű, mint *Az ős Kaján*, a *Hét krajcár* és az *Óda*, vagy, mondjuk, az

¹ A lélek és a formák. 1910. I. 157–160.

² Az ifjú Vörösmarty. A férfi Vörösmarty. 1911. I. 208–256. Petőfi és Arany. 1910. I. 160–181. A veszedelmes világnézet. 1918. I. 510–518.

Édes Anna. Itt is egészet akar és teljeset is alkot. Költőportréiból virtuális magyar irodalomtörténet lesz és emögött vagy ebből modern magyar nemzetkarakterológia. Olvasónaplója európai irodalomtörténété nő. Néhány elméleti megjegyzéséből előadássorozat, objektívan megalapozott és szubjektívan megkomponált irodalomteória kerekedik. De ez még csak teljesség és nem egység. A teljesség egységét vagy az egység teljességét az önmagához való hűség, az ellentétekből épülő belső harmónia következetessége adja.

Antinómiák

„Hiszek az észben, hogy ameddig ér, hűséges szolgája annak a valaminek, amit el nem ér. . . Építse életünket; s ahogy a vers jobb lesz és nem rosszabb, ha az ész építi / csak ott álljon az építész mögött a gazda is! / – akként legyen már egyszer jobb életünk. Esztelen iszonyokon ment át Európa / esztelen volt az én életem is / : jöjjön most már az ész!” (*Örökkék ég a felhők mögött.* 1924.)

Furcsa fohász az észhez. Szolgálja, ami rajta kívül van! Persze nem az értelmén innenről van szó, az értelmetlenről, hanem az értelmén túliról, az értelem fölöttiről. Nem ellentmondás? Értelem fölöttit szolgáló értelem? Az, de termékeny-művészi ellentmondás. A sziklatömb egységű Babits-életmű ilyenekből, eggyé olvasztott kettősségekből, szintézissé emelt tézisekből-antitézisekből épül fel.

Ott van mindjárt az útnak indító táj. A nála ösztönösen is, tudatosan is, költészetben is, teóriában is annyira meghatározó élmény. Persze, hogy a Dunántúl az alap, Pannónia. De – többször utal rá – fontos Erdély is, Transsylvania. Nemcsak Szekszárd színez, hanem Fogaras is. Szekszárdon a mediterrán tengeréről álmodnak a szőlőhegyek. Fogarason babonákról suttognak a komor havasok. Meg is fogalmazza ezt: a kék táj és a barna táj ellentétét.³ A Dunántúl csupa szelídség, Erdély csupa vadtság. Pannónia harmonikus, megoldott, kerek. Transsylvania, diszharmonikus, megoldatlan, szaggatott. Cenci néni házát az elmúlás elégiája lengi körül. Az Apafiak várát balladák árnya üli meg. A magyar világ két pólusa. Ellentétes és feloldhatatlan. Ő oldja fel, teremti az ellentétekből egységet.

Nemcsak a tájban, a táj szellemében teszi ezt, hanem a tradícióban, a tradíció szellemében is. Például a hit és a hitetlenség, az áhitat és a szkepszis dilemmájában. Mert egyfelől a megtérő Ágoston az eszménye és a hívó Pascal, másfelől a bölcsen kételkedő Anatole France.⁴ Persze ez a hit bonyolult hit, és ez a kétely bonyolult kétely. Mert nem egyszerűen a hit köteleességéről és a kételkedés köteleességéről van szó. Hanem az önmagával szemben kivívott, megharcolt hitről, és a vakhittel szemben kivívott, heroikus kételyről. Ágoston hite ugyanis nem kétely nélküli hit, hanem az önmaga másik felét, rosszabbik felét legyőző, diadalmas megtérés. France kételye ugyanis nem hit nélküli kétely, hanem az önmaga másik felét, konvencionális felét legyőző, diadalmas szkepszis. Nem felhőtlen hit, és nem áhitat nélküli kétely. Hanem malgré lui, heroikus hit, amelyben megőrződik a felszívott kétely és derűsen nosztalgikus kétely, amelyben megőrződik a felszívott hit. Mert csak az hihet igazán, aki megélte a kételyt, csak az kételkedhet igazán, aki átélte a hitet. Így lesz az áhitatosan latin Ágoston és a szkeptikusan latin France egymást vonzó, nem taszító pólusai között az igazi eszmény az áhitatosan szkeptikus vagy szkeptikusan áhitatos latin Pascal, aki az ésszerű kételyből menekülve keresi az ésszerű hitet, a kétely örvényébe nézve fogad az Istenre.

Vagy így van ez a magyarság és európaiság ellentétében, ellentétes egységében is. Mert persze, hogy mélyen nyugatos, de magyar-pannón módon az. És persze, hogy mélyen magyar, de európai-nyugatos módon az. Nem sarkít-szembeállít sehol, inkább közelít-kiegyenlít mindenhol. Illetőleg csak a végletekben sarkít és utasít el. Az európai távlat nélküli, provinciálissá váló magyarság és a hazai gyökérség nélküli, talajtalanná váló európaiság végleteiben. Így látja a magyar irodalmat is. Ellentéteket egyesítő tendenciák harcában. A kívülről való megtermékenyülés-szerzés és az önerőből kihordás-örzés egymást felfokozó és erősítő harmóniájában. Ahol a legnagyobbak – Vörösmarty, Arany, Ady – éppen ettől az egyénileg megvalósított egységtől a legnagyobbak.⁵

³ Fogaras. 1937. II. 555–561.

⁴ Tanulmányok Pascalról. 1910. I. 133–136. Ágoston. 1917. I. 472–499. A kételkedés köteleessége. 1912. I. 327–333.

⁵ Magyar irodalom. 1913. I. 359–421.

És végül a legátéltebb, legmegszenvedettebb, legpompásabb ellentét és egység. Ahol az ösztön áll szemben a tudattal, az élmény az intellektussal, az irracionalitás a rációval. A fiatal költő az elsőt vallja. Az érett költő a másodikat hirdeti. A prófétává emelkedett humanista a kettő egységére esküszik. A tudattal ellenőrzött ösztönösségre, az intellektus fényébe emelt élményre, a rációval megostromolt irracionalitásra. Ezért ír először vallomások esszéit Bergsonról. Majd felismeri benne is a veszedelmes világnézetet, és az áruló írástudókat ostromozó Bendához pártol, de sohasem tagadja meg, csak kiegészíti-kontrollálja a teremtő fejlődés, az intuíció, az élan vital bölceletét. De az eszményeiben nemcsak a metafizikus-intuicionista Bergson váltja fel a racionalista-humanista Benda, hanem az arisztokratikus, immorális vallásalapító Nietzsche, a patriarkális, morális vallásalapító Tolsztoj. A Bergsontól Bendához, Nietzsche-től Tolsztojhoz vezető út már a világot megítélő, nem törvényhozó, hanem törvényörző, magányos próféta útja.⁶

Törvények

„Toronyba vonulásom egyúttal ítéletet jelentett, a logikátlan és csúnya világgal szemben. Bíró fia voltam, s véremben az ítélkezés. Az ítélet jogát követeltem a költő számára; sohasem tudtam belenyugodni abba, amit eszem vagy igazságérzetem nem szentesített.” (Kosztolányi. 1936.)

Az ítélkezés tényleg a véreben volt. Ítélezett is egy életművön át. Korok felett, művek felett, gondolatok felett, emberek felett. Ezt legvilágosabban, a példa erejével, Kosztolányiról írott lírai-teoretikus nekrológiájában fogalmazta meg. A költőtárs eszménye Shakespeare volt, a mindent megértő ábrázoló, az óvé Dante volt, a mindent megítélő ábrázoló.⁷ Szubjektíve fűtött, de törvények szerint ítél. Szubjektíve átélt, de pontosan megfogalmazott törvények szerint. Ezek a művészete törvényei voltak, és mert élete a művészete volt, az élete törvényei is. A központban az egyéniség állt. Az önmagát felépítő-megőrző, tudatosan épített integer személyiség. Úgy, ahogy egyik látens eszménye, Goethe rögzítette az általa is hivatkozott sorokban:

„Üldöző-e, üldözött-e,
rab vagy zsarnok, vallja rég:
föld fiának legfőbb üdve
mégis a személyiség.

Tűrhető lesz minden élet,
lényeged ha megmarad;
elbírsz minden veszteséget,
amíg az vagy, aki vagy.” (Vas István ford.)

Csakhogy ez klasszikus-harmonikus, aranykori személyiségeszmény. Ő pedig az utópikusan aranykori költőóriással szemben vállaltan ezüstkori költőfilozófus. Új klasszicizmust óhajt, de az eredetinel komplikáltabbat. Olyat, amelyben a világ átéltszarmóniája lett kiküzdött harmóniává. És új személyiségeszményt óhajt, az eredeti harmonikusnál komplikáltabbat. Ugyancsak olyat, amelyben a világ átéltszarmóniája lett kiküzdött harmóniává. Ezért fordul korideálban az ellentétet egységgé, a diszsharmóniát harmóniává oldó új klasszicizmus felé. És ezért fordul emberideálban a tudatot nem legyőző, hanem a tudattól legyőzött tudattalan felé, amely legyőzve-megőrizve formálja-mélyíti az új klasszicizmus komplikáltan gazdag személyiségtípusát.⁸

Ennek a személyiségeszménynek-emberiségeszménynek kettős a bázisa. Egyfelől a XIX. század nemesen liberális, heroikusan megőrzött fejlődésgondolata. Másfelől a klasszikus hagyomány ápolásán, a human kultúra őrzésén nyugvó tradicionális literátorideál. Ez az általános európai színeződik nála speciálisan magyarrá. Latin-európai, pannón-katolikus, nyugatos magyarsággá. Persze a tradicionalitás

⁶ Bergson filozófiája. 1910. I. 136–157. A veszedelmes világnézet. Az európai irodalom története. 1934. Az írástudók árulása. 1928. II. 207–235.

⁷ Kosztolányi. 1936. II. 516–525.

⁸ Ezüstkör. 1930. II. 270–273. Új klasszicizmus felé. 1925. II. 137–141.

nem konzervativizmus, a hagyományörzés nem bezárkózás. Felszívódik belé, asszimilálódik benne a XX. század. Az is, amit veszedelmesnek érez. Például az érzelem- és élménykultusz, a vitalista mitológia. Csakhogy romboló erőből építő erővé szelídítve, meghatározó bölcséleti eszményből lírai ihletforrássá alakítva, rációval átvilágítva, humánusan átélt pszichés tartalommal emelve. Egyéniségét, életét, költészetét, eszméit is formáló törvényrendszer ez. Ezen alapul az irodalomról alakított elmélete, az irodalomtörténetről alakított víziója is. Esszéinek kapcsán maradjunk most ezeknél, „irodalomelméleténél és irodalomtörténeténél”.

Világirodalom

„Aki a világirodalom történetét írja ... a közöset keresi a sokféleiben, az egységes szellemi folyamat nemzetileg szétagolt világunkban. Az egységes és egyetlen irodalmat idézi, mint egy nagy élő szellemet, amely megszületett valaha Görögországban, s továbbélve és gazdagodva a kereszténység világalkékében, nem halt meg akkor sem, amikor ez a lélek nemzetek szerint széthasadozni kezdett.” (Bevezetés az európai irodalom történetéhez. 1934.)

Bizony prekoncepciót szemlélet ez. Tudatosan-szándékosan az. Az alaptételt készen kapja – Goethétől –, csak éppen visszájára fordítja. Goethe ugyanis abból indul ki, hogy a sokféleségből lesz az egység, a nemzeti irodalmakból – integráció útján! – a világirodalom. Babits pedig abból indul ki, hogy az egységből lesz a sokféleség, a világirodalomból – differenciáció útján! – a nemzeti irodalmak. Integráció vagy differenciáció, színe vagy visszája, pozitív vagy negatív előjel, a gondolat egyformán humánus. Goethe a kezdődő német nacionalizmussal szemben hirdeti, hogy a népien különöst felváltja az emberileg általános, a nemzeti irodalmat a világirodalom. Előre kell lépni a világirodalomhoz. Babits a végső stádiumba lépett német és magyar nacionalizmussal szemben hirdeti, hogy az emberileg általánost felváltotta a népileg különös, a világirodalmat a nemzeti irodalom. Vissza kell lépni a világirodalomhoz. Eltökéltén korszerűtlen. A klánszellem ellen lép fel. Az idegent megtagadó autarkiaival szemben védi a humánusát. A szűkkeblűen bezárkózóval szemben védi az intellektuális nyitottat. Az egységes áramban hisz, ami összeköt minden nemzetet. Nem a különálló sajátosságban hisz, ami elválaszt minden nemzetet.⁹

Eszerint vázolja fel a folyamatot is. A közös tradíció a görög hagyaték, a kontinuos latin szellem és a Biblia. Az első kettő egészen, a harmadik félig. Amennyiben az Ótestamentum népi-törzsi istene nem válik európai hagyománnyá, az Újtestamentum egyetemes-katolikus szelleme igen. Az antikvitás és a középkor természetes univerzalizása után a reneszánsz tudatos hagyományteremtő gesztussal létrehozott, mesterséges egység. Ezt követi a kultúra tudathasádása, a nemzeti irodalmakra való szétesés tragikus folyamata. Csakhogy ezzel megváltoznak a belső mozgások erővonalai is. Eddig az egységen belül jött létre egy annak alárendelt, termékeny variabilitás. Most a sokféleségen belül munkál egy annak alárendelt, termékeny kontinuitás. A magyar irodalom a differenciáció hajnalán, annak jegyében születik. Dinamikáját az ekkor érvénybe lépő folyamatok határozzák meg. Ezért érvényesül benne – alaptulajdonságként – a vonzás vissza az anyaölhöz, a nosztalgia az elveszített egység után. Ettől lesz dominánssá az örzés mellett a szerzés, a különös mellett az általános, a nemzeti mellett az európai. És azok a legnagyobbak, akikben az ellentétes mozgások erőegyensúlya a legharmonikusabban megvalósul.

Magyar irodalom

„En inkább a csóka mellett tartok, akit minden messze csillogás csábít és szárnyra kelt, mint a vakondokkal, aki egészen elégedett sötét és hazafias odvában. Semmiből semmi sem lesz. Melyik kultúra volt valaha autochton? Minden igazi szellemi termékenység messze hatások eredménye... Életerős fajok kívülről házasodnak, s a magyar kultúra története egész folyamán kiváltképpen és szükségszerűen exogám természetű.” (Ady és Párizs. 1932.)

⁹ Vö: Az európai irodalom története. 1934. és Magyar irodalom. 1913.

A meghatározás axiomatikus. Minden nemzeti irodalom, így a magyar irodalom alaptörvénye is benne van. Nemcsak a világirodalomhoz való viszonya, hanem speciális egyéni jellege, sőt értékta is. A kiindulópont a hazai irodalom születésétől adott, eredendően tudatos nyugatossága. Itt érdemes egy percre megállni. Ez nem egyszerű ténymegállapítás, hanem gesztus is. Gesztus, mely megfordítja a hazai irodalomtudomány hagyományos értékrendjét. Új univerzumba helyezi a hazai irodalmat, amelyben máshol helyezkednek el az értékteremtés irányát jelző állócsillagok. Két dolgot is hozzá kell ehhez tenni. Az egyik az, hogy ezt a fordulatot nem a hivatásos tudomány hozza, hanem az irodalmat tárgyál választó művészi ihletésű esszé. A másik az, hogy Babits útjelző-értékjelző gesztusa nyomán irodalomtörténeti koncepciók születnek. Vagy úgy, hogy követik, vagy úgy, hogy tagadják. Csak a legfontosabbakat jelezve: a követésből lesz, például, Szerb Antal irodalomtörténete; a tagadásból lesz, például, Németh László antiirodalomtörténete.¹⁰

Az irodalom, a mű és az alkotó hármasságában gondolkodik. A világirodalomhoz való viszony és az értékteremtés variációit ez a hármasság határozza meg. Mégpedig komplikált, egymást ellentéteiben felerősítő-kiegészítő módon. Az irodalom annál világirodalmibb, annál értékesebb, minél inkább nemzeti. Azaz minél karakterisztikusabban egyéni hanggal-árnyalattal járul hozzá a világirodalom sok tónusból összetevődően gazdag koncertjéhez. Emögött persze egy esztétikai elv van. Az, hogy az irodalom végső, összegező elve, amelyben minden teremtő-értéket szülő mozzanat összefut, a forma. Nos, a forma mint végső esztétikai elv hordozza a társadalmi meghatározottságot, az esztétikaivá vált szociológiáit, és hordozza a nemzeti meghatározottságot, az esztétikaivá vált nemzetit. Itt, az esztétikaivá, azaz formává vált nemzetinél válik fontossá a nemzeti karakter, amely megmondja, mi is valójában az a formává váló nemzeti. Annál is inkább, mert ha a nemzeti válik esztétikaivá, akkor a nemzetinek a milyenségétől függ – természetes módon – az esztétikáinak a milyensége is.

Babits nemzeti karaktere irodalmi fogantatású. Tájából, történelemből, kultúrából összeszővődő, dinamikus szellemi tulajdonságrendszer. A hangsúly nemcsak a tulajdonságrendszeren van, hanem a dinamikán is. Azon, hogy nála – sok más, kétes értékű kísérlettel szemben – nem a nemzeti karakterből lesz történelem és kultúra, hanem a történelemből és a kultúrából lesz nemzeti karakter. Vagyis nem a karakter mint állandó határozza meg a történelmet és kultúrát mint változót, hanem a történelem és kultúra mint változó, határozza meg a karaktert mint változót. Így kap nem tudományosan-teoretikusan, hanem költői-metaforikusan nem rögzíthető, csak megnevezhető nemzeti tulajdonságokat. Csupán a legfontosabbakat: a benyomások mélysége és az átélés intenzitása helyett a benyomások sokfélesége és az átélés extenzitása. Ez – mármint a mélység és az intenzitás hiánya – eredményezi, hogy nem nő magasra a magyar dráma. És ez – mármint a sokféleség és az extenzitás megléte – eredményezi, hogy magasra nő a magyar líra. Az érzelmek mélységének veszedelmeit a ráció ereje oldja fel. Ez – mármint az érzelmi mélységek feloldása – eredményezi, hogy hiányzik a metafizikai hajlam és a tragikus alaphang. És ez – mármint a ráció egyensúlyozó szerepe – eredményezi, hogy dominál a realista hajlam és a komikus alaphang.

Az irodalom nemzeti-specifikus karakterét a mű általános-emberi karaktere ellensúlyozza. Az irodalom annál világirodalmibb és annál értékesebb, minél inkább nemzeti. Az irodalmi mű annál világirodalmibb és annál értékesebb, minél inkább általános. Az irodalmat ugyanis egészének formája határozza meg. Az egyes művet pedig egészének tartalma határozza meg. Az irodalomban az esztétikaivá, formává lett társadalmi és nemzeti éppen sajátossága által hoz létre értéket és lesz világirodalmivá. De az irodalmi műben a tartalmivá, nem esztétikaivá lett társadalmi és nemzeti nem hoz létre értéket és nem lesz világirodalmivá. Vagyis az elsőt csak a speciálisan nemzeti forma teszi világirodalmivá és értékessé. A másodikat csak az általánosan emberi tartalom teszi világirodalmivá és értékessé. Egy lépéssel meghosszabbítva a gondolatmenetet, a provincializmus kérdésebe ütközünk. A specifikusan nemzeti a formálás rangja és a távlat európaisága nélkül provinciális, nincs benne közös felület, nem kapcsolódik a világirodalom áramába. A formálás rangja és a távlat európaisága a speciálisan nemzeti nélkül provinciális, nincs benne egyéni szín, nem kapcsolódik a világirodalom áramába. Irodalom és irodalmi mű világirodalmiságának, esztétikai értékének, provincializmusa vagy európaisága ellentétes előjeleinek konfliktusa az irodalmi alkotásban oldódik fel. Benne egyensúlyozzák ki egymást és válnak egységgé a szembeeső energiák. Benne kristályosodhat nemzeti

¹⁰ SZERB Antal: Magyar irodalomtörténet. 1934. NÉMETH László: Kisebbségben. 1939.

formává az emberi tartalom, emelkedhet európai rangra a helyileg korlátozott, süllyedhet helyileg korlátozottá az európai rang. Ez eredményezi, hogy a magyar irodalom – fő vonulataiban – létrehozza az európai irodalom nemzetileg színezett, azonos értékű mását. Így lesz Balassi magyar Villon, Zrínyi Magyar Tasso, Pázmány magyar Bossuet – és így tovább. Ez már egyéni irodalomtörténet – európai és magyar irodalomtörténet – körvonala, de kell még néhány alapelv, egyéni irodalomelmélet is.¹¹

Irodalomelmélet

„nem a seiend, hanem a geltend, ami mindörökké gilt” (Egy filozófus halálára. 1917.)

Ez az irodalom egész történetében érvényes, „mindörökké gilt” törvény, három elemre épül. Az irodalmi eszményítésre, az irodalmi expresszióra és az irodalmi személyiségre, pontosabban szólva a nagy személyiségre, a zsenire. A tagolásnak, rendszerezésnek, az irodalmon belüli elkülönítésnek az elveit a három elem súlya, az adott műben vagy irodalomban megjelenő minősége határozza meg. Ez rendkívül lényeges pont Babits irodalomelméletében. Ugyanis ezen az alapon veti el a műfajt mint az irodalmi jelenségek dinamikus jellegétől idegen, stabil rendszerező elvet. És ezen az alapon veti el a nemzetit mint az irodalmi jelenségek egyetemes jellegétől idegen, partikuláris rendszerező elvet.

Sokban kötődik a pozitívista hagyományhoz, az eszményítés mégsem a Taine-től tanult „eszmény” az irodalmi műben és nem is az Aranytól tanult „a való égi mása”, hanem egy egyedi teremtéscsztatikával összefüggő, sajátos tükrözési-kifejezési teória. Világosan elkülöníthető a negatív-tagadó és a pozitív-állító oldala. A tagadás a naturalista-realista hagyomány ellen irányul. A ráismerés örömeivel a felfedezés örömeit, a meglevő világ kifejezésével a leendő világ teremtését, a valóság megjelenítésével az új valóság létrehozását állítja szembe.¹² Az állítás egy alkotó-teremtő-útmutató művészlét igenlésére irányul. De ebben az igenlésben is van egy tagadó mozzanat. A váteszség tagadása. Az útmutató művészlétet – mint tehetségből és felelősségből összetevődő humánus küldetést – vallja. A vátesz művészlétet – mint zsenipózból és kiváltságtudatból összetevődő nemzeti küldetést – tagadja.

Az alkotó-teremtő eszményítéssel inkább lírai, mint teoretikus forrása Bergson. A fizikai világnak, az életnek és a kettő teremtő tükrözésének az elkülönítésével. Az első, a fizikai világ a determinált mechanizmusok birodalma. A második, az élet az indeterminált teremtő idő és az életlendület, az élan vital birodalma. Az első, a determinált mechanizmust az ész ismerheti meg. A második, az indeterminált teremtést és életlendületet csak az intuício ismerheti meg. Az intuício követheti az élet indeterminált teremtő mozzanatából adódó sokféleséget, indeterminált lendületéből adódó kibomlást és variabilitást. Az észhez tapad a tudós. Az intuíciohoz tapad a művész. Benne válik a teremtő indetermináltság tudatos alkotássá, az intuitív felismerés eszményítő-magasabb szintre emelő tükrözéssé. Ez a teremtő tükrözés Babits egyéni bergsonizmusának esztétikai summája. Ebből az alkotó, megújító, reveláló, konvenciót oldó jellegből tevődik össze a művész helyhez és időhöz nem kötött, ideális baloldalisága. Esztétikájában-irodalomelméletében lényeges összetevő Bergson. De nem mindig, és nem egyformán. A veszedelmes világnézet humanista-racionalista megtagadásában a bergsoni észellenes indeterminizmusnak és élményszerű intuicionizmusnak a visszavonása is benne van.¹³

A második alapelv, az expresszió az egyedi emberi lélek kifejezése. Ezért mélyen összefügg az egész teória központjával, az individuumból és a zseniről szóló tanítással.

Személyiség

„Korunk szeret kollektív jelszavakat hangoztatni, s felejteti azt, hogy minden kollektív jelszó voltaképp szétválasztó, valamely nemzet vagy párt vagy világnézet nevében eldarabolja az emberiséget. Az egyetlen kollektivitás, amelyhez minden ember hozzátartozik: az emberi egyének közössége.

¹¹ Magyar irodalom. 1913. Tanulmány a magyar irodalomról. 1927. II. 185–201. A magyar jellemtől. 1939. II. 628–666.

¹² Könyvről könyvre. 1923. II. 5–92. Irodalom és társadalom. 1912. I. 312–316.

¹³ Bergson filozófiája. 1910. Veszedelmes világnézet. 1918. Játékfilozófia. 1913. I. 290–312.

Goethe ennek a legnagyobb közösségnek a dalnoka, a legnagyobb és legdemokratikusabb hadsereg zászlaját lobogtatja. Aki igazán és mélyen önmaga tud lenni, az mindenkivel testvér.” (Goethe. 1932.)

Furcsa vallomás. Tagadásból és állításból tevődik össze. De nem innen a furcsasága. Hanem onnan, hogy egységbe hozza a kettőt. De csak félig. Mert az állításba, az individuum tiszteletébe bevonja a megtagadott kollektívumot. A megtagadott kollektívumba azonban nem vonja be a tisztelt individuumot. Nem is teheti. Hiszen azért tiszteli az individuumot, mert az tartalmazza a kollektívumot is. És azért tagadja meg a kollektívumot, mert az nem tartalmazza az individuumot is. Vagyis van egy eszménye a szabad kollektivitást is megvalósító szabad individuumról. És van egy fantomja a szabad individualitást kizáró kötött kollektívumról. Gondolatvilága, életérzése, költészete alapdilemmája ez. Megmagyarázható belőle szinte minden az életében és a művészetében. És megmagyarázható belőle minden az irodalomelméletében.

Mert az expresszió mint az egyéni lélek kifejezése az egyszeri individuum megismételhetetlenségére építő, szuverén módon költői esztétika és irodalomelmélet alapkategóriája. Olyan alapkategória, amely kizárja a közkeletű megoldásokat. Például a szociológiai és a pszichológiai megoldásokat. Mert olyan egyénről van szó, aki nem magyarázható a társadalomból – legfeljebb belőle magyarázható a társadalom. És nem a pszichológia által felfedezhető, általános emberi lélekről, hanem csak a művészet által kifejezhető-felfedezhető egyszeri-emberi lélekről. Ebben a szociológiától-pszichológiától mentes, lírai esztétikában és irodalomelméletben az alkotó és kifejező egyén az egész művészi folyamatot teremtő és megújító első mozgató és továbbmozgató, a teoretikusan már továbbelemezhetetlen őselv. Nemcsak esztétikai elv, hanem történeti elv is. Rá épül nemcsak az irodalom elmélete, hanem az irodalom története is. Az arisztokratikusan felfogott világirodalom Babits írta története, amelyben a legnagyobbakat folytatják egymást a többiek feje fölött, országhatárokon és korszakhatárokon át.

Persze ebben a zsenifogalomban nemcsak az újításra, az invencióra esik a hangsúly, hanem a folytatásra, a tradícióra is. A zsenialitás ugyanis a múlt teljes átélése, a tradíció saját kincsévé való kezelése, és az ebből kinövő vagy ennek ellenében kinövő újító mozzanat. Ez a tradicionális-újítás a determináltság és indetermináltság egysége. A tradíció a determináció ereje, az újítás az indetermináltság energiája. Csakhogy az indetermináltság a determináltságból nő ki, az újítás a tradíció tagadása vagy folytatása. Vagyis ebben a zseni által teremtett-mozgatott irodalomtörténetben a jelen tartalmazza a múltat, de a jelen és a múlt nem tartalmazza, csak körülírja a jövőt. A tradíciót folytató és tradíciót teremtő zseni Babits hagyományörzésének és klasszicitásának és Bergson teremtő idejének és élan vital-jának az inkább lírai, mint teoretikus egysége. Persze több típusa-variánsa van. Így a klasszikus tradíciót összegező és a modern komplikáltságot megalapozó Arany. A tudattalant a tudattal fékező, a tudatot a tudattalannal színező Vörösmarty. A hitetlenséget hitté tisztító Agoston. A hitet szépségsé finomító France. Az indulatos és ítélkező, indulatosan ítélkező Ady és Dante.¹⁴

Ez a romantikából és rációból összeszőtt, humánus zsenielmélet nem rossz bázis. Ráépülhetnek az új irodalomtörténet tartó pillérei.

Irodalomtörténet

„Gyulai nem volt mély gondolkozó: nem tartozik a nagy kritikusok közé, akiknek elmélete, módszere túléli az aktualitást. Viszont egyes ítéletei a Prokrasztész-ágy benyomását teszik: nagy költőink többek, mint ő látta, ezt a többet még nekünk kell felfedezni.”

(Az igazság Gyulai Pálról. 1911.)

Fel is fedezte. Legalábbis elkezdte a felfedezést. Legalábbis varázsvesszővel megmutatta, hol rejlik a kincs. Ezt a tagadást fordította állítássá. Ebből vázolta fel a magyar irodalom új hosszsmetszetét és új értéktérképét. Amit tagad, az a Széchenyi ostromozta magyar parlag, az Ady ostromozta magyar ugar. Amit állít, az az aktualitásmentes irodalmi forradalom hite, az igazság örök csillagait követő írástudó hűsége. Innen ritkán lendül tovább, akkor is félhittel, és azt is megtagadja. De ezt, az irodalmi

¹⁴ Babits irodalomelméletét több elszórt megjegyzésén túl 1919-es egyetemi előadásai alapján rekonstruáltam. Vö: Az irodalom elmélete. 1919. I. 553–646.

forradalmár és a humanista írástudó pozícióját mindig megvédi. Még akkor is, amikor egyezkedve vitázik Berzeviczy Alberttel, még akkor is, amikor riadtan mentegetőzik tizenkilencben.¹⁵

Csak a vázlat vázlatára szorítkozva: az új irodalomtörténet és értékrend kiindulópontja az európai reneszánsz nemzetekfeletti áramába beállított, ellentmondásoktól szenvedő, zseniális Balassi és a családfájában Vergiliusig visszavezetett, Tassóval rokon, magyar barokk Zrínyi. Felragyog nála a *confessiók* tragikusan magányos Rákóczija és a naplóíró, romantikusan zseniális Széchenyi. A legnagyobbakhoz méri őket, az irodalmi gyónás felülmúlhatatlan, ellenkező előjelű mestereihez, Ágostonhoz és Rousseauhoz. Bennük látja a magyar karakter sajátos variánsait, a cselekvésképtelenség szülte vívódást, a lázas cselekvés szülte mérleget tépelődést. Vörösmarty az egyik csúcspont. Az ellentétéktől szagattott, megkettőzött pszichéjű, európai rangú, dekadensen ideges magyar zseni. Ez az egyik legnagyobb felfedezése. Legalábbis ő kerekíti művészi portrévá azt a néhány vonást, amit Schöppflin már korábban felvillantott.¹⁶ Petőfi és Arany ismét a magyar zseni két típusa. Egy extravertált és egy introvertált. Egy a jelenben élő és benne csak a jövőt látó pillanat embere, egy a jelenben élő és benne csak a múltat látó örökkévalóság embere. Petőfi, a zseniális nyárspolgár, Arany a nyárspolgári zseni. Persze az igazi, saját eszmény a „Hamlet-lelkű”, modern diszharmonióval megvert, oldódni nem tudó Arany. Ő a kortársak közvetlen előde, a danteien jelképes Ady (Ady itt nem Arany ellentéte, hanem utóda!), Tóth Árpádé, Juhászé, Karinthyé, Kosztolányié.

Lehetne folytatni, de se hely, se alkalom. Ő fedezi fel az új magyar irodalomtörténetet és az általa inspirált nyugatos esszéművészet, nem a magyar irodalomtudomány.

Bizony, prekoncepciót magyar irodalomtörténet ez, ahogy európai irodalomtörténete és irodalomelmélete is az. Felfedez értékeket és védi a maga felfedezte értékeket. Ezek sokféleké. Megpróbáltam iszolni rólu. De egyről ismételtelen kell. Egész műve egyetlen kiáltás a szuverén-integer személyiség védelmében.

Ez szól a költő gondolati lírájában az akarat által nyert hit pátoszával:

„Mert ne gondold, hogy annyi vagy, amennyinek látszol magadnak
mert mint látásodból kinőtt szemed és homlokod, úgy nagyobb
részed énedből, s nem ismered föl sorsod és csillagod
tükörében magadat,

és nem sejtéd, hogy véletleneid belőled fakadnak,
és nem tudod, hogy messze Napokban tennen erőd
ráng és a planéták félrehajtják pályád előtt
az adamant rudakat.”

(Zsoltár férfigangra. 1918.)

És ez szól a humanista költő esszéjében a tények miatt elvesztett hit zaklatottságával:

„Az irodalmi baloldal, az igazi, azokból rekrutálódik, akik nem engedelmes girouette-jei a szeleknek, hanem szabad madarak ellenséges viharok között; pártjuk az igazság, osztályuk a nép; s ezenkívül egyedül vannak, egyedül az egész világ ellen.

De hányan vagyunk még?”

(Baloldal és Nyugatosság. 1930.)

Poszler György

¹⁵ A hivatkozott esszéeken kívül lásd Baloldal és nyugatosság. 1930. II. 280–286. A kettészakadt irodalom Bp. 1927. II. 170–185. Magyar költő kilencszáztizenkilencben. 1919. I. 646–667.

¹⁶ Vö: SCHÖPFLIN Aladár: A két Vörösmarty. Válogatott tanulmányok. Bp. 1967. 187–197.

Szőke György

JÓZSEF ATTILA: (MAGAD EMÉSZTŐ. . .)

— József Attila és Babits viszonya a *(Magad emésztő . . .)* című költemény tükrében —

(Magad emésztő . . .)

Magad emésztő, szikár alak!
Én megbántottalak.

Botot faragtál, ábrákkal tele,
beszélt a nyele,
aztán meguntad. Így volt?
S eldobtad, ahogy az égbolt
az unt csillagot ejti le.
Én fölvettem és rádhuztam vele.

Így volt?
Sajnálom, kár volt.

Világomon, mint üvegen át
hallgattam új álmod madara dalát.
Azt hittem, annyi az ének,
amennyi a magány üvegének
vastag tábláin átszüremlik.

S hallottam, említ
az a szó isteneket,
kik nem hajolnak ezután neked.
Pedig
te nem szolgálsz többé nekik.

Most már értelek.
Pörös felek
szemben álltunk, de te szintén
más ügyben, más talaj felett
tanuskodtál, mint én.

Már értelek. Mit érsz vele? A múlt
tüntető menete elvonult,
a lomb lehullt
s a fájdalom ágai benned,
mint mindenkiben, elkövesednek
az aláomló évek, évadok,
rétegek, szintek és tagok
óriási nyomása alatt.

Akár egy halom hasított fa,
 hever egymáson a világ,
 szoritja, nyomja, összefogja
 egyik dolog a másikat
 s így mindegyik determinált.
 Így él a gazdag is, szegény is,
 így szenvedünk te is meg én is
 s még jó, ha az ember harapja
 nem az embert magát harapja,
 hanem valaki más,
 dudás a fuvalást,
 én téged és engemet te, --
 mert mi lenne, mi történhetne,
 ha mindig magunkba marna
 az értelem iszonyu karma?

S ha már szólok, hát elmesélem, --
 villamoson
 egy este a Széna téren
 találkoztunk. Kalapot emeltem,
 talán nyeltem,
 köszöntem és te
 csodálkozva vettél észre.

S még ottan
 egy pillanatig szórakozottan
 eltűnődtem, -- hiszen lehetnénk
 jóbarátok, együtt mehetnénk
 a kávéházba, s teát kavarva,
 szépet, jót, igazat akarva
 beszélgethetnénk irodalomról,
 vagy más ily fontos emberi lomról
 és telt szavadra,
 mit óvatosan vetnél a latra,
 utalván a tapasztalatra,
 indulatom messze ragadna,
 te -- hozzátéve: „Szivedre ne vedd” --
 leintené, mint az öregebb,
 mint az apám
 s én bosszankodnék, de nem mondanám.

A kései József Attila-versek egyik alapélménye a feloldásra váró gyermek--férfi kettősség, dichotómia. „A költő olyan, mint a kisgyerek”, „Gyermek a lelkem”, -- írja magáról, s a gyermek-élmény költői világának is meghatározó elemévé válik: „ütött gyermekként” morognak a levelek, a szabadság kézenfogva vezeti „szép gyermekét, a rendet”. De ugyanakkor „Én férfi vagyok, nemes és konok”, s így szól önmagára: „Légy, ami lennél: férfi”.

E kettősségnek megfelelően különíthetünk el két jellegzetes verstípust az utolsó évek költészetében. A gyermeki attitűd az *én-versekben* realizálódik: e költemények nem csupán egyes szám első személyben íródtak, hanem az *én* hangsúlyozottan, narcisztikusan ki is van emelve („*En*, ki emberként...”; „*En*, akit fölhasznál a ló”; „*En* sok játékot ismerek”). A felnőtté, férfivá válás szándéka a *te-versekben*, vagyis az erőteljes felszólításban („Fogj össze, formáló alak”), illetve az önmegszólítás-

ban¹ („Légy, ami lennél: férfi”) fejeződik ki, szinte egy másik pólusként, holott valójában itt is egy gyermeki én „szól rá” önmagára.

E két verstípus inkább a legutolsó évek termésében jelölhető ki határozottabban. Az alapjukat képező két különböző hangvétel: az én kiemelése, illetve a megszólítás és az önmegszólítás a harmincas évek első felében még *egy-egy versen belül* váltakozik, vitázik, következik egymásból. Így az „Eszmélet”-ben is: „*Én* fölnéztem az est alól az egek csillogó fogaskerekére”; „*Láttam a boldogságot én*”; illetve: „*Rab vagy*, amíg a szíved lázad”; „*Fölkereshetnéd ifjúságod*”.

A „Magad emésztő”-ben viszont a gyermeki-dacos „én” kiemelése („*Én* megbántottalak”; „*Én* fölvettem és rádhuztam vele”; „*s én* bosszankodnék, de nem mondanám”) keveredik, ötvöződik a (képzelt) megszólításokkal („*Magad emésztő, szikár alak!*”; „*te* nem szolgálsz többé nekik”). Hasonló struktúrájú, a felszólításból kiindulva az én hangsúlyozása felé tendáló vers a *Bukj föl az árból* („*Ijessz meg engem, Istenem*” – „*Én, akit föltraszt a ló*”), s az *éntől* a felszólítás felé haladó *Nem emel föl* („*Nem emel föl már semmisen*” – „*Fogadj fiadnak, Istenem*”). S ez nem is egészen véletlen. Az utóbb említett két vers, a *Bukj föl az árból* és a *Nem emel föl* lényeges mozzanata az istenhiánnyá formált, növelt apahiány, az apával megvívandó harc és ennek eredményeként a vele való megbékélés vágya.² A „Magad emésztő”-é nem kevésbé: a vers éppen ebbe a problémába torkollik („*leintenél, mint az öregebb, mint az apám*”), s azt kívánja a maga módján föloldani.

A kései József Attila-versek tehát valamiképpen összefüggenek. Azonos motívumok jelennek meg, térnek vissza egymástól látszólag távol eső költeményekben, avagy éppenséggel vitáznak, feleselnek egymással plasztikus képei. Látszatra, első tekintetre külön állnak, s mégis szervesen összetartoznak:

szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat,
s így mindegyik determinált.

Az idézett sorok éppen a „Magad emésztő...”-ben találhatók, de az *Eszmélet*-ben is visszatérnek. Bár a „Magad emésztő...” keletkezését a kritikai kiadás nyomán általában az *Eszmélet* megírása utánra teszik, mégis valószínűbb, hogy a „Magad emésztő...” íródott előbb. Miért is ragadott volna ki egy kész, befejezett, nyomtatásban is megjelent verséből, az 1934-ben írt *Eszmélet*-ből változatlan formában egy rész egy másik, végül is egészen befejezettnek nem tekinthető költeményébe, a „Magad emésztő”-be? Annál gyakoribb, hogy mint itt is, versei fokozatosan formálódnak, s egy-egy korábbi változat különböző költeményekbe szívódik föl.

*

A „Magad emésztő...” versekérdése („Magad emésztő, szikár alak! Én megbántottalak”) igen szokatlan, s már-már kirí az ekkortájt, a harmincas évek első felében írott költemények sorából. E versek legtöbbszörének indítása azonos, de legalábbis igen hasonló. Ez igen jellegzetes, mind ez ideig nemigen méltányolt sajátja költészetének: az *idő* vagy a *hely* (vagy egyszerre mindkettő) pontos, plasztikus kijelölésével kezdődnek a versek, s *mikor?* vagy *hol?*, *hová?*, *honnan?* kérdésre felelnek.³ Lássuk a legismertebbeket: „Itt ülök csillámló sziklafalon (*Óda*), „A mellékudvarról a fény hálóját lassan emeli” (*Külvárosi éj*), „Fák közt, virág közt ülök egy padon” (*Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotusnak*), „Földtől eloldja az eget a hajnal” (*Eszmélet*), „A város peremén, ahol élek” (*A város peremén*), „Már egy hete csak a mamára gondolok mindig, meg-megállva” (*Mama*), „A rakodó-part alsó kövén ültem” (*A Dunánál*), „Az éjjel hazafelé mentem” (*Hazám*), „A szobakonyhán félhomály van” (*Iszonyat*), „A sötét szoba sarkában zokog egy tehetetlen guggoló gyerek” (*Egy kisgyerek srj*).

¹ L. NEMETH G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. ItK 1967., újabb kiadásai: Mű és személység. Bp. 1970., 11 vers. Verselemzések, versértelmezések. Bp. 1977.

² Részletesebben I: SZÖKE György: József Attila apaképe. Kort. 1979. 5.

³ Az „Eszmélet” elemzése során utal erre VÁRADY Szabolcs: ItK 1975.

Az ilyen típusú versekzédés dominál a harmincas évek első felében írott költeményekben: a versekben feszülő indulat, emóció a hely vagy az idő pontos kijelölése után, fokozatosan bontakozik ki. A későbbi versekben már az erős emocionális töltésű, in medias res versekzédés válik gyakoribbá.

Miért tér el társaitól, s tendál inkább az utolsó versek felé ez a feltehetően 1933-ban vagy 1934-ben keletkezett költemény? Struktúrájában az ugyancsak ez idő tájt írt *Téli éjszaka* emlékeztet rá: váratlan önmegszólítással kezdődik („Légy fegyvelmezett!”), s a vers alanya csak a legvégén bukkan elő („mérem a téli éjszakát, mint birtokát a tulajdonosa”). Bizonyos értelemben a „Magad emészto. . .” formális textológiai szempontból befejezetlen jellege is választ adhat: a vers nem jelent meg, címe nincs, s a költő nem is írta alá nevét. Az ilyen „befejezetlen” versek elején a pontos hely- vagy időjelölés valóban ritkább. A tulajdonképpeni ok azonban a kései, hiányt összegező versekkel⁴ (*Tudod, hogy nincs bocsánat, Karóval jöttél, Íme hát megelétem hazámat* stb.) való rokonságban, a „Magad emészto. . .” valóban szokatlan struktúrájában keresendő. A *Téli éjszaka* idézett kezdete („Légy fegyvelmezett!”) akár mottója is lehetne a „Magad emészto. . .”-nek, amely az egykori „fegyvelmezetlenséget” megbánván, újra gondolván, folyamatában mutatja meg a fegyvelmezetté válást. A verset telítő indulat oly erős, hogy már a kezdésnél föltör, míg a közvetlen kiváltó élményre – a fentebb körülírt pontos helyjelöléssel – csak a vers utolsó előtti szakaszában derül fény, s akkor is csak érezhető erőfeszítés árán, olyan beállításban, mintha véletlenül, mellékesen kerülne sor rá:

S ha már szólok, hát elmesélem, –
villamoson
egy este a Széna téren
találkoztunk.

Hogy mitől kap olyan rendkívüli jelentőséget ez a voltaképpen „véletlen” mozzanat, váratlan találkozás, hogy miért oly rendkívül intenzív a vers indulati töltése, amely ezért csak fokozatosan, töredezetten jut felszínre, meg-megszakítva az egymást követő áthajlásokkal, arra a vers keletkezés-története, előzménye adhat – igaz, csak részleges – választ.

*

A közvetlen előzmény eléggé közismert: 1930 januárjában tette közzé József Attila *A toll c.* folyóiratban megsemmisítő bírálatát Babits Mihály verseskötetéről, *Az istenek halnak, az ember él-ről*. A hang, amelyet megütött, látszólag indokolatlanul éles, agresszív. Valóban, „Mint gyermek, aki bosszút esküdött, és felgyújtotta az apai házat”, – ahogy később egy Babitsnak szentelt versében írja József Attila, – a gyermeki bosszú nem kis szerepet játszik ebben az indulatokkal teli kritikában.

József Attila – mint nem egy kortársa – a nemzedéküket nyomasztó költő-apát érzi, látja Babitsban. Akit persze a fölnövekvő költők el is fogadhatnak apai példakép gyanánt. A szituáció – akár az (esetleg kritikátlan) elfogadásé, folytatásé, akár a leleplező elutasításé – mindenképpen gyermeki. A Babitsot elfogadó kritikusok „... verseit úgy körülajnározták – írja bírálatában József Attila – mintha a kritika *kisdedek* majálisa volna”. (A kiemelés az enyém. Sz. Gy.) Valószínű, hogy Illyés Gyulának ugyanezen kötetéről írt, a Nyugatban éppen megjelent dicséző recenzióját is ide, a *kisdedek* majálisára utalja: Babits iránti haragjába a pár éve még csaknem testvérének tekintett, Babits követését vállaló és valló Illyés iránti – több ízben is föllobbanó – féltékenysége is belejátszott.

Az „irodalmi Ödipusz-komplexust” éppen Babits említi több ízben is. A fiatal írók – elsősorban ellene – lázadó hangján, a nemzedéki problémán medítálva jut el a következtetésig, hogy létezik egy „freudi gyűlölet és féltékenység az apa ellen: egy irodalmi Ödipusz-komplexum” (*Fiatalok*),⁵ hogy „valami irodalmi Ödipusz-komplexum ez; avval a különbséggel, hogy az apagyilkosság itt nem lelki-furdalás, hanem feladat” („A nemzedék mint „komplexum”).⁶ Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a Szofoklész Ödipusz királyát magyarrá átvittető, annak „Az európai irodalom történeté”-ben külön, részletes elemzést szentelő Babits csupán a dráma, illetve a mítosz végső mozzanatát idézi: a szülő

⁴ A hiányt összegező József Attila-versekről l. említett tanulmányomat.

⁵ BABITS Mihály: Könyvről könyvre. Bp. 1973. 63.

⁶ l. m. 265.

elleni gyermeki agressziót reprezentáló apagyilkosságot. Hogy Oidipusz története valójában az ő elpusztítását célzó apai agresszióval veszi kezdetét (Oidipusz apja, Laiosz, el akarja veszejteni fiát), a fiatalabb generációt akaratlanul nyomasztó Babitsnál nem is kerül említésre.

Babits természetesen egy áttételesebb, „irodalmi” Ödipusz-komplexust feltételez, ahogy József Attila kortársai részéről általában ez így is nyilvánult meg, nem utolsósorban a Halász Gábor indította nemzedéki vita során. József Attilánál azonban – apja korai elvesztése következtében – a magát kiélni nem tudó gyermeki agresszió közvetlenebbül, s ezért bárdolatlanabban robban: „felgyújtja az apai házat”. Kritikája erős személyes indulatokkal teli töltésére jellemző, hogy Babits egyik (nem is a bírált kötetben, hanem azt követően megjelent) versének boncolgatása során abba egy olyan – közvetlenül gyermek ellen irányuló – agresszív mozzanatot is beleérez, ami eléggé nyilvánvalóan önnön, sajátosan determinált fantáziavilágából következik, s a megbíralt versrészletben voltaképpen nincs is jelen.

A csupasz fák csúcsa mint tűk hegye bök be
az égi flanelba:
Az Isten a földet hóba és ködökbe
puhán becsavarta,
hogy óvja azt a pár maradék plántáját,
amit az ember nem
irtott ki még, s amik a bús tavaszt várják
szabadon vagy kertben.

–idézi Babits *Gondok kereplője* c. versének első szakaszát József Attila. S így kommentálja: „... a szakasz majdnem csecsemő-képzetet ad. De te jószágos ég! csecsemő, akiből tűk merednek ki?”

A József Attila által adott értelmezés önkényessége eléggé nyilvánvaló (a plántákat óvó köd, az „égi flanel” képe önmagában igazán nem sugall csecsemő-képzetet), s az nem kevésbé, hogy e magyarázat az ő lelki habitusából következik, s egyben az ő kései verseinek világát idézi. Bírálataiban ezt a babitsi versszakot József Attila kétszer is átalakítja, átírja. Az átformálás során elsősorban a (számára) agressziót reprezentáló fa-tűket tünteti el (verseiben viszont később visszatérnek a „rozsdás vastörők”), mivel véleménye szerint itt „... óvás és irtás kapcsolódnak”, s míg az „irtást” kiiktatja, az „óvás” mozzanatát sajátosan fölerősíti:

Csupasz fák gémberedő ágát
puha gyolcs-ködbe csavarja, fedi:
az Isten megóvja világát;
az ember lelkét vaksággal veri.

S még valami igen szembeötlő ebben a kritikában. Ismertetői, elemzői elég következetesen a József Attilát Babbitól elválasztó mozzanatokra koncentrálnak, – jogosan, de egyoldalúan. Nem meglepő-e, hogy József Attila a babitsi költészet olyan sajátosságait is kifogásolja, amelyek – talán éppen Babits hatására – az ő költészetében is megjelennek? Az általa kipécézett babitsi sorok – bár ő maga így nyilván sohasem írta volna le őket – nemegyszer a kései József Attila felé mutatnak. Babits *Ketten az ég alatt*, c. versének a következő sora szúr szemet különösen József Attilának: „mérve a végtelen véges kanyargás rózsaszín üreit”. S ha igaza is van, nehéz itt nem gondolni – mutatis mutandis – „A város peremén”-re („mellyel az elme tudomásul veszi a véges végtelent”), az utolsó versek ür-motívumára. Az *Egyfajta kultúra* c. versből a következő sorokat emeli ki József Attila, mint leginkább elítélendőket: „két véletlen szó nem ostobább, mint e világ vasakkal-fűzött s gyilkos véletlene”, ami az *Eszméletet* juttathatja eszünkbe („csilló véletlen szálaiból törvényt szőtt a múlt szövőszéke”). Persze, az idézetek egybevetése során a két költő különbözősége is plasztikusan kirajzolódik.

Annak bizonyítására, hogy „Babitsnál a forma és tartalom, a művészi forma és költői tartalom, úgy kerülnek egymást, mint két hitvesgyilkos, akik egymásban Sherlock Holmesre gyanakszanak”, József Attila azt hozza fel érvként, hogy „A legjellemzőbb az, hogy költői mondandói mindig megtörnek a sor végén (enjambement). Idegen sor közepéig hátrálnak, ott elhálnak, miután hol nyegle, hol barbár sorvégek erőszakosságán szüzességüket elvesztették.” Ha e sorok olvastán az egymást követő

enjambement-októl, áthajlásoktól feszített „Magad emészto. . .”-re pillantunk, nehezen gondolhatunk véletlenre.

A „Magad emészto. . .” nem e három évvel korábbi kritika visszavonása, Babits megkövetése ürügyén íródott.⁷ A kapcsolat a Babits-kötetről írott kritika és a „Magad emészto. . .” között ugyanakkor eléggé nyilvánvaló.

Miért kerül sor – feltehetően 1933-ban vagy 1934 elején – a „Magad emészto. . .” megírására? Mivel magyarázható a vers sajátos struktúrája, az idősíkok vibrálása, s maga az a látszólag különös tény, hogy a verset közvetlenül kiváltó, létrehozó véletlen Széna téri találkozás képe, ami egyben szervező centruma is a költeménynek, annak végére kerül?

1933 márciusában írja József Attila Babitsnak: „Amióta tudom, milyen – esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző – impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszöröljem. Magamnak tartoznám ezzel, hiszen ha a modern lélektan nem téved, az Ön szemében e sérelmet úgy sem lehetne jóvá tenni, Ön legfeljebb elfelejtheti.”

Első pszichoanalitikusához, Dr. Rapaport Samuhoz jár ekkor József Attila, s a „modern lélektan” alkalmazása, az analízis során tudatosulnak benne a Babitscsal való konfliktus rejtettebb indítékai. Elsősorban eltűnt apjához való ambivalens viszonya. Németh Andor idézi emlékirataiban Rapaport és József Attila beszélgetését: „Egy ízben – mesélte Rapaport – azt kérdeztem Attilától: Hát Ön csakugyan olyan rossz költőnek tartja Babitsot? Mire Attila azt felelte (s most szinte hallok a hangját): – Hiszen éppen az a baj, hogy nem is annyira rossz.”⁸ Hogy Babitsot tudat alatt apjával azonosította, a „Magad emészto. . .”-ből, mindenekelőtt annak befejezéséből („s leinténél, mint az öregebb, mint az apám”) egyértelműen kitűnik.⁹

A költemény szabad asszociációkon alapuló, s el-elakodozva, de következetesen a konfliktus feloldása felé tendáló menete is erre utal. Az időpont, „... amióta tudom, milyen... impulzusok kényszerítettek”, ahogy az idézett levélben olvashatjuk, a felismert múlt jelenre vetítése, a költeményben választóvonalaként jelentkezik, ahonnan a vizsgálódás, a múlt feltárása kiindulhat: „Most már értelek”; „Már értelek”. Nem nehéz tehát felismernünk – bár vizsgálódása során e verset nem említi – a Németh G. Béla által *időszembesítőnek* nevezett verstípust. „Az esztétikailag hatékony, kifejelett darabokban – írja Németh G. Béla – a *már* mellett ott áll a *még* vagy a *most* határozószó is... A vers múlt idejű okosát mint betegség, mint torzulásjelet kezeli vagy mint kórtörténeti ábrát és bizonyítékot.”¹⁰ (Németh G. Béla idézett, „Még, már, most” c. tanulmányának szövegében sajtóhiba miatt „körtörténeti” szerepel. A zavaró ékezethibát a szerző szíves beleegyezésével javítottam. – Sz. Gy.)

„Most már értelek”; „Már értelek”: az immár időbeli távlatba helyezett konfliktus, az „én megbántottalak” felidézéséről, s ezen keresztül meghaladásáról szól a vers. „Elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani”, – írja később, egy sok szempontból hasonló, a múltat megidéző gondolatsor lezárásaként *A Dunánál* c. versben. S a „Most már értelek” ismétlődik az apával való konfliktust a véglegesség igényével tisztázó kései versében: *Csak most értem meg az apámat*.

A „Magad emészto. . .”-nek ezen a pontján, ahol a múlt megméretett, vált át a költő múlt időből a jelen időbe. Előbb: „megbántottalak”; „hallgattam”; „azt hittem”; „hallottam”; „szemben álltunk”; – majd, miután „a múlt tüntető menete elvonult”, a jelenbe lépünk: „hever egymáson a világ”; „így él”; „hát elmesélem”. S itt, a Széna téri találkozás fölelevenítésénél – hiszen azt kell elmesélnie – újabb fordulóponthoz érünk. Az ismételt megélt konfliktus egy feltételezett, jövőbeni feloldásra, a

⁷ A vers metrikai elemzése kapcsán utal erre SZILÁGYI Péter: József Attila időmértékes verselése. Bp. 1971. 129.

⁸ NÉMETH Andor: A szélén behajtvá. Bp. 1973. 644.

⁹ A vers e problémakörének elfoglaltságoktól nem mentes elemzését l.: BASCH Lóránt: Egy literáris per története. It 1959. 423–426.

¹⁰ NÉMETH G. Béla: Még, már, most. (József Attila egy kései verstípusáról.) Alföld, 1969., újabb kiadásai: Mű és személyiség. Bp. 1970., 11 vers. Verselemzések, versértelmezések. Bp. 1977.

Babitscsal való képzelt megbékélésre, s ezen keresztül, áttételesen az apával való megbékélésre („s leinténél, mint az öregebb, mint az apám”) vár; a versben az eddigi kijelentő módot a feltételes mód, az óhajítás váltja fel: „lehetnének jóbarátok”; „beszélgethetnének irodalomról”; „indulatom messze ragadna”; „leinténél, mint az öregebb”.

A költemény egy nagy ívet képez tehát az *én* gyerekmódra történő, hangsúlyozott kiemelésében is megnyilvánuló, kifelé, Babits, az apaimágó felé irányuló gyermeki indulat föllevenítésétől („én megbántottalak”) ugyanezen indulat nem kevésbé gyerekes, de jobban kompenzált, befelé irányuló, képzelt lereagálásáig („s én bosszankodnék, de nem mondanám”).

A kezdő kép a versben csak jóval később megjelenített Széna téri találkozásból fakad: az ott, a villamoson meglátott figura a „Magad emészto, szikár alak”. Nem magával a találkozás felidézésével kezdődik tehát a költemény: ennek az emléknek az indulati töltése, s ezzel párhuzamosan a tudatnak az emlék felszínre bukkánásával szemben kifejtett ellenállása oly erős, hogy csak igen nehezen, töredezetten idéződik föl a találkozás képe. „Mint akit még a visszaemlékezés is láthatólag zavar – írja könyvében nővére, József Jolán –, beszéd közben megrándult az arca, majd furcsa, ferde mosollyal ezt a verset olvasta fel:

S ha már szólok, hát elmesélem, –
villamoson
egy este a Széna téren
találkoztunk. Kalapot emeltem,
talán nyeltem,
köszöntem és te
csodálkozva vettél észre.”¹¹

Látszólag szinte mellékesen kerül csak sor a találkozás föllevenítésére („S ha már szólok, hát elmesélem”). A belső ellenállás, mert oly nehéz felszínre hozni, kimondani, enjambement-os, áthajlások sorokra szabdalja szét az egyszerű, pár szavas kijelentő mondatot („villamoson / egy este a széna téren / találkoztunk”), s annak legvégére taszítja a leglényegesebbet: a rejtett alanyú, többes szám első személyű állítmányt, *én és te* váratlan, de mind a megélt múlt, mind a kívánt jövő szempontjából szükségszerű egybekapcsolását: „találkoztunk”.

„S ha most kérdeznél valaki tőlem, – írja e vers kapcsán Németh Andor, József Attila közeli barátja és költészetének jó ismerője, – mi teszi e prózai eszmélkedést költőivé, azt felelném: az érzékel-
tetés.”¹²

„Én megbántottalak”, – indul a vers, s rajzolódik ki „Az istenek hálnak, az ember él” kötet immár valós képe, annak a babitsi attitűdnek a megértése, aminek korábbi „tárgyi kritikai tanulmányában” csak a fonákját, a „bottal esketett nász” (a kritika szövegéből idéztünk) látta meg József Attila:

Botot faragtál, ábrákkal tele,
beszélt a nyele,
aztán meguntad. Így volt?
S eldobtad, ahogy az égbolt
az unt csillagot eíti le.
Én fölvettem és rádhuztam vele.

Igy volt?
Sajnálom, kár volt.

Az egyoldalú monologizálásból a költemény mindenképpen dialógust kívánna teremteni. A költő kérdéseket tesz fel – talán önmagának, talán a magát emésztoének („Igy volt?”), hogy válaszolhasson rájuk – ismét csak önmagának és a magát emésztoének („Sajnálom, kár volt”). Az *én* és a *te* a vers első

¹¹ JÓZSEF Jolán: József Attila élete. Bp. 1940. 309.

¹² NÉMETH Andor: József Attila. é. n. [1944.] 198.

felében külön, egymástól elszigetelve áll. Ellenpontoszó tendenciájukat az összegező felmérés („Igy szenvedünk te is, meg én is”) hangsúlyozza. *Én és te* szembesítése ezt követően már a feloldás, a *mi* létrehozatalának igényével történik:

s még jó, ha az ember haragia
nem az embert magát harapja,
hanem valaki mást,
dudás a fuvolást,
én téged és engemet te, –
mert mi lenne, mi történhetne,
ha mindig magunkba marna
az értelem iszonyu karma?

„Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni”, – a Medvetánc kötet mottója tűnik föl itt. S ha József Attila a *dudás*, természetes a Babitsot jellemző *fuvalás*. Dudás és fuvalás, én és te egymásra-utaltsága, determináltsága egyre hangsúlyosabbá válik, míg nem „az értelem iszonyú karma” föl-eleveníti a Széna téri találkozást.

Az *Eszmélet*-ben is szereplő sorok („Akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ...”) a *térbeli* determináltságra utalnak, egy általános emberi síkon. A „Magad emésztő”-ben megelőzi, az „Eszmélet”-ben folytatja ezt az *időbeli* determináltság megjelenítése. A „Magad emésztő...”-ben plasztikusan nyomon követhető a személyes, szubjektív időnek egy általános érvényű folyamatba olvasztása („s a fájdalom ágai benned, mint mindenki benn, elkövesednek”), mintegy előlegezve *A Dunánál* záróképét:

Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a múltat be kell vallani.
A Dunának, mely múlt, jelen, jövő, –
egymást ölelik lágy hullámai.

A Dunánál kozmikusssá növelt képeinek térbeli kiindulási pontja: „A rakodópart alsó kövén ültem”. A „Magad emésztő...” viszont beletorkollik egy ilyen térbeli szervező centrumba: „villamoson egy este a Széna téren találkoztunk”. A folyamat-jelleget, azt, hogy „az idő lassan elszivárog”, s egyben annak töredezettségét, miként „töredezett, apró ablakok fakó lépcsőin szállnak a napok”, a sorokat széjjel is választó, s ugyanakkor össze is kapcsoló áthajlások érzékeltetik. A vers utolsó részében, a Széna téri találkozás földidézését követően dominálnak; a feltételes módot (vagyis a képzelet valóra válását) reprezentáló szavak a sorok *végére* kerülnek; a képzelet, kívánt elemek a következő sorok *elejére*. Meglévő széttagoltságukat és kívánt összekapcsolásukat az enjambement, a sorok áthajlása fejezi ki következetesen („lehetnénk – jóbarátok”; „együtt mehetnénk – a kávéházba”; „szépet, jót, igazat akarva – beszélgethetnénk irodalomról”). Az áthajlások teremtik meg a kapcsolatot a *redlis* és a *fantázia* között, de ugyanakkor e két sík különállását is nyomatékosítják.

A konfliktus – a feltételezés, a fantázia síkján – végleges feloldása felé közeledik: a múlt tüntető menete elvonulván a hajdani éles kritika, magányos szembeszegülés baráti beszélgetéssé szelídül, békévé oldja az emlékezés.

A vers egyik változata így hangzik:

S néha fölmelegedve
gondoltam rád és feleségedre,
rátok, –
lehetnénk jóbarátok
(talán)
ölelkezhetne árnyékunk szobátok
falán.

A fantázia síkja itt mintegy megkettőződik: (*fantázia a fantáziában*, – mondhatnánk az „álom az álomban” analógiájára): a képzelt találkozás során egymás közelében ülő két ember árnyéka ölelkezik, a kívánt harmóniát jelenítvén meg ebben a fantázián belüli fantáziában.

A végleges szöveg a fantázia „realitásának” határain belül marad. Az egykori heves kirohanás, melynek súlya annyira nyomasztotta, békés, családias vita képében újul meg. S most már, a képzeletben újra megélt konfliktus feloldódván, a magát emésztő, szikár alak derűs apa-imágóként tűnik fel, s a verset nyitó „En megbántottalak” komisz konoksága is az „én bosszankodnék, de nem mondanám” szelíd morcosságává könnyebbülhet. Legalábbis a költeményben, a költő fantáziájában. József Attilának magának még tovább kell vívódnia.

Hozzá kell-e még külön tennünk, hogy e szokatlanul személyes hangvételi vers a konkrét konfliktuson messze túlmutatva az általános emberi determináltságot jeleníti meg? Hogy nem a két költőt, két embert tragikusan szükségszerű módon széjjelválasztó mozzanatokra koncentrálnak (miként a vers elemzőinek, méltatóinak többsége véli), hanem a különböző, „más talaj felett” álló emberek kölcsönös megértésére, megbékélésére? „Jaj az a találkozás” – idézi nagyon szép versében Somlyó György a tárgyalt költemény kulcsélményét.

PÁNDI PÁL: ELSŐ ARANYKORUNK

Bp. 1976. Szépirodalmi K. 620 l.

A tudós és a publicista szerencsés találkozása fémjelzi Pándi Pál eddigi irodalomtörténetírói munkásságát. Szenvedélyes kutatója a múlt nemzeti műveltségének, mindezt azonban nemcsak „önmagáért”, nemcsak a hajdani irodalmi jelenségek és folyamatok tudományos rekonstrukciója érdekében végzi. Legalább annyira vonzza és érdekli őt az írói művekből és törekvésekből kihallható, manak szóló tanulság, ha tetszik: ideológiai jelentés, mely ha közvetetten, áttételesen is, mai gondjainkban – problémáinkban eligazító gondolati ösztönzéseket adhat. Irodalom és ideológia együttmozgása, kölcsönhatása meghatározó alapja Pándi kiterjedt tevékenységének, ezt viszont szigorúan az esztétikum autonóm közegének törvényszerűségei szerint követi nyomon: az ideológiai tartalom érték-mérője és „teherbíró próbája” nála mindig a művészi megvalósítás, a szépség. Társadalom és művészet, eszme és esztétikum egymásba játszó dialektikus egységén épülnek irodalmi kritériumai, érték szempontjai, egész irodalom-megközelítési módja.

Irodalomfelfogásának e társadalmiságából is következik, hogy Pándit mindenekelőtt a nagygényű, összetett témák, illetve feladatok érdeklik. Petőfi és az utópista szocialista, kommunista eszmék hazai jelentkezésének monográfiája szívesen vállalkozik e kötetében is olyan feladatokra, amelyek vizsgálódási területe anyagának és összefüggéseinek legnagyobb részét megmozgatják. Erről a törekvéséről *Irodalom és politika a reformkorban*, *Irodalom és nemzeti tudat a reformkorban* című tanulmányainak már a címei is beszédesen tanúskodnak, de ugyanígy: Katonatanulmányai, Petőfi *Felhők*-ciklusának elemzése, Révai József Petőfi-képének kritikai feldolgozása is ennek a szintetizáló kedvnek jelentős eredményei.

Pándi egész irodalomtörténetírói alkatát meghatározza a komplexség-igény. Meghatározza az,

hogy folyamatokban gondolkodik, nem csupán jelenségekben. Úgy végzi irodalomtörténeti munkáját, hogy sohasem csak azt végzi: mindig az egykorú (és a művek napjainkig elérő jelentéssugallatai révén mai) társadalmi tudatnak is kutatója. A műveket és azok létrehozóit akként vizsgálja, hogy körülöttük ott él, lélegzik az elmentmondásos valóság is, amely az alkotásokat életre szólította. Új kötetére például mindennéi inkább jellemző az, hogy összefoglaló tanulmányai révén a kor majd minden lényeges szereplőjét valamiképp megidézi. A hazai társadalmi tudat, a cselekvő gondolat hazai mozgását ugyanakkor a világtudat időszzerű mozgásához méri: a nagyságnak mindig egyik lényegi ismérve az ő szemében, hogy az alkotók mennyiben voltak képesek rezonálni azokra a hullámokra, amelyek a kortársi Európát megrezegtették. Az irodalom és az irodalmon kívüli folyamatok szembesítésének Pándi valóban mestere.

Az egykorú valóság (és benne az irodalmi valóság) minél teljesebb rekonstrukciójának szándékából következik, és a szerző szintézis-teremtő hajlandóságának nem mond ellent az, hogy örömet vállalkozik anyagfeltáró munkára is. Az *Első aranykorunk* lapjain is négy olyan cikke olvasható, mely hajdani folyóiratokból, könyvlistákból, kéziratokból, emlékezésekből és ki eddigi ismereteinket árnyaló tényeket. A szintézis nála mégoly átfogó témájú tanulmányaiban is elválaszthatatlan a rendkívül kiterjedten, aprólékos gonddal végzett analízistől. Csak akkor vesz kezébe tollat, amikor a tárgyra vonatkozó ismereteknek a lehetőségek szerinti teljességig birtokában van. Minél többet, teljesebbet az egykorú valóság irodalmából és irodalom valóságából, hogy minél teljesebbé tegyék általa a miénket – ez az alapvető törekvés vezet az *Első aranykorunk* szerzőjét tudósi alkotó munkájában.

Jó néhány esztendeje főként a nemzeti eszme, a nemzeti tudat kérdései foglalkoztatják Pándit. Nemcsak azért, mivel szűkebb kutatási területe, a reformkor a polgári nemzetté válásnak, nemzetté önállósulásnak a kora, amelyben ez centrális jelentőségű. Érdeklődésére az is erőteljes ösztönzéssel hatott, hogy az utóbbi években közgondolkodásunkban előtérbe kerültek az ún. nemzet-szemléleti viták, a szocialista nemzeti tudat problémái. Kutatásaival, a problémakör genetikus összefüggéseinek fejtegetéseivel e vitákhoz szívesen hozzá igen időszerűen és meggyőző érveléssel.

A nemzeti eszme funkciójára vonatkozó nézeteit Pándi legtüzetesebben, egész sor egykorú dokumentum elemzésével *Irodalom és nemzeti tudat a reformkorban* című akadémiai székfoglaló előadásában fejt ki. Két alapvető, axiomatikusan megfogalmazott felismerést von le a reformkori fejlődés analíziséből. Egyrészt azt állapítja meg, hogy a nemzeti ügy mindig szerves része az általános társadalmi haladásnak; másrészt viszont azt, hogy a társadalmi haladás harcosai önmagukat csonkítják meg, ha nem tulajdonítanak kellő fontosságot a nemzet ügyének, léte törvényszerűségeinek. E vezérelvek kialakításához Pándit a reformkori nemzeti eszme kettős, ellentétes irányú, megegyszer egy-egy életművön belül is változó hullámmozgása vezette el. Az egyik irány: az erősödő nemzeti öntudat, a nemzeti lét védelme, a nemzeti önállósulásért folytatott harc fokozottan előtérbe állítja ekkor a nacionalista eszméket, a nemzeti szellem és jellem közgondolkodást alakító érvényét. A másik irány: e nacionalizmus előretörésével párhuzamosan mind határozottabban hangot kapnak e nacionalizmust korlátozó, azzal kritikailag szembeforduló törekvések is. A „bundás indulatok”-kal, „sok hazapuffogatás”-sal együtt él és hat az annak szükségéről, hiábavalóságáról, illuzionizmusáról alkotott felismerés. A reformkor liberális nacionalizmusának kialakulásában egyaránt közrehat a megelőző korszak feudális nacionalizmusának nem egy eleme, valamint azok felvilágosult kritikája. Pálóczi Horváth Ádám, illetve Kazinczy tanítása egyaránt hat e korban, viszont az is igaz – mint arra Pándi meggyőzően szintén rámutat –, hogy a reformkor iránymutató nagyjainál Katonától Petőfiig, Széchenyitől Eötvösig, Kölcseytől Erdélyiig már e nacionalizmus kritikai önkorlátozása, az elzárkózó és öntetszelgő nacionalizmus-variáns éles visszautasítása az uralkodó.

Mindez összefüggésben van azzal, hogy míg a feudális nacionalizmus pusztán érzelmi elemekre, a haza fennálló állapotaiért való rajongás sekélyes

emócióira épített, addig a polgárvá váló nacionalizmus a hazát és a nemzetet gondolat és tudatos választás, akarat és cselekvés dialektikus egységében fogta fel. Nemcsak elfogadta a hazát, de cselekedni akart és tudott is érte, nemcsak átvette azt mint életének természetes, magától értetődő keretét, léte önelvű, autochton foglatát, hanem a maga eszméinek ösztönzései alapján formálni is igyekezett azt. Kisfaludy Sándor hazafisága még a boldog udvarházi élet idilljének lehető repriméje korlátozódott, Kossuthé viszont már milliók jogokban és kötelességekben való részvételén, azaz egy új nemzet kialakításáért folytatott tevékenységen bontakozott ki. A reformkor kimagasló személyiségeinek nemzeti tudatát az jellemzi leginkább, hogy szemükben a nemzet fogalma elválaszthatatlan a fejlődés, az életformák korszerűsítésének, a minél több ember boldogsága kritériumaitól. Nemcsak nemzetet akarnak, hanem e nemzet haladását, felemelkedését, emberhez méltó jövőjét is. E kor irányadó írásaiban nemzet és haladás, nemzet és társadalmi újítás, nemzet és közboldogság, közjó, közérdek, közjólét, közértelmesség, társadalmi prosperitás fogalmait majdhogynem szinonimaként használják.

S a reformkor nemzetértelmezése arra is okulásul szolgál, hogy legnagyobb nemzetnevelőink haza és emberiség összetartozását, a nemzetek egymáshoz való közeledését / gondolkodásmeghatározó tényezőként tekintették. A nemzet önállóságának ideájával párhuzamosan terjed el ekkor széles körben a nemzet európaiságának, a nyugati polgárosodáshoz való kapcsolódásának eszméje: a haladó országok vívmányainak, intézményeinek, jog- és államrendszerének a hazai adottságok szerinti meghonosítása az ekkori politikai publicisztika túlnyomó részében sine qua nonja az eszmélkedésnek. (Azzal a megszorítással, hogy a nemzetiségeket viszont e vívmányokban csak a magyar politikai nemzetben belül voltak hajlandók részeltetni. A polgárvá fejlődő nacionalizmus is jellemezte nálunk az a nemesi ideológiában gyökerező vonás, hogy az itt élő népek, nemzetiségek együttélését egyedül a magyar nemzetállam, a hagyományos *natio Hungarica* keretében tudta elképzelni.) Pándi találon említi a terjedő európaiság-tudattal kapcsolatosan Széchenyi, Wesselényi, Vörösmarty nyomatékos utalásait s a korabeli utazási irodalmat. Említhetné – hisz épp ő aknáztta ki korszakmonográfiája, a „*Kísértetjárás Magyarországon*” egyes fejezeteiben – a kor nevezetes folyóiratainak anyagát is, s azokban Kant, Herder, Goethe,

utóbb Hegel, illetve a francia romantikus történetírók tanításainak kisugárzó hatását: a *Tudománytér*, az *Athenaeum*, a *Budapesti Szemle* és az *Életképek* valósággal tárháza a nemzetek haladásában való kölcsönössége eszméinek, az emberiség-egészen gondolkodásnak. Magyarság és egyetemesség – jóllehet nem háborítatlan, nem ellentmondások nélkül érvényesülő – konvergenciája alapján jönnek létre ekkor nálunk a nemzeti műveltség majd minden egyes ágában a kor ki-magasló szellemi teljesítményei. Éppen ezért e kérdéskomplexumban eligazító érvényűnek tartom Pándi összegző megállapításait: „... Ott erősödött fel leghatalmasabban a nemzeti tudat és az emberiséghez tartozás öntudata, ahol a korviszonyok között a legteljesebb volt a nemzet és az emberiség *megosztottságának* felismerése, ahol a legmesszebbre hatolt előre a nép történelmi szerepét feltáró gondolat. Ott győzhetett történelmi értelemben is az esztétikai-etikai minőség, ahol tudatosított valóságot fordult szembe az illúziókkal, tények vitáztak az ábrándokkal, ahol és amikor teremtő értelem és szenvedély szorította vissza az érzelmességet és az indulatokat.”

A *Bánk bán* sokat vitatott ötödik felvonásáról írott nagyszabású tanulmány az a másik írás a kötetben, amelyben leginkább érvényre jutnak Pándi Pál elemző erői. Igen szerves és végig gondolt logikájú, ugyanakkor polemikusan felépített műértelmező rendszerezés ez, amely – Sötér István úgyszintén kiemelkedő esszéje mellett – végre megnyugtatóan határozza meg az oly gyakran félreinterpretált alkotás valódi jelentését és belső összefüggésrendszerét. Drámafelfogásával – egyetlen kiegészítéssel – maradéktalanul egyetért. Főképpen az olyan megállapításokat tartom mérvadónak, hogy Bánk összeomlása az ötödik felvonás végén nem a tettnek, hanem a tett általa előzőleg kellően meg nem fontolt következményeinek okozata; hogy Gertrudis bűnössége az ország dolgában vitathatatlan s Melinda elcsábításában is jócskán megnyilvánul; hogy Bánk mindvégig nem – összeomlása során sem! – tagadja meg tettét. S abban is igaz van Pándinak, hogy tettét a nagyúr – illuzionista módon – jórészt a béke megőrzése hitében hajfja végre, radikális tetteire egy nem radikális (s tegyük hozzá: a lehető szövetségesek felhasználását mellőző!) helyzetértelmezés alapján kerül sor. Nézetem szerint az 6. oldalán van az igazság a dráma egyik mozzanata fölött Sötér Istvánnal folytatott eszmecserejében is: Bánk az

első felvonás végén elhangzó monológiájában nem old – egész alkata olyan, hogy nem is oldhat – fel minden, társadalomhoz és családhoz fűző köteleket. Nem szakítani akar e kötelekkel, hanem kritikailag megvizsgálni azokat, nem elszakítani magát attól, ami addig számára drága volt, hanem tárgyilagosan, elfogulatlanul újra mérlegre tenni mindannak reális értékét. Végül magam is megkérdőjelezném Sötér kitűnő tanulmányának azt a tételét, mintha Bánk Melinda holtteste mellett meginogna tette jogosultságának érzetében. Nincs erről szó, emberileg omlik össze: megsemmisülése egy gyanútlan, a realitásokkal kellően nem számoló, a helyzetet a maga teljességében fel nem mérő egyéniség emberi (és nem erkölcsi) tragédiája.

Egyetlen ponton lenne csupán megjegyzésem Pándi Pál koncepciójához: úgy érzem, nem veszi kellően számításba, hogy tettének elkövetésekor Bánkot nemcsak az ország állapotaiért érzett felelősség, hanem is csupán a férjje sérelem, hanem a nemesi becsületén esett csorba kiküszöbölése is vezérli. Biberach alattomos közlésétől kezdve Bánkot, az addig oly fegyelmezett és szilárd államférfit mindinkább elsodorják indulatai. Ettől fogva legalább annyira a „leventei” becsület, a „jóhír” hűbéri erkölcsi szokásrendje helyreállításának szubjektív vágya, a „vérkérésesség” feudális morálja befolyásolják elhatározásait, mint az ország objektív helyzetének reális megítélése. Indulatossága révén nem gondolja végig tettének – erkölcsileg teljesen jogos tettének! – várható társadalmi reakcióit, nem veszi számításba családtagjainak esetleges sorsát, mint ahogyan téved cselekedetének – ezt a mozzanatot Pándi Pál is érinti – az ország sorsára vonatkozó kihatását illetően is. Egy átmeneti kor hőse Katona József Bánk bánja: értelme, gondolati tudatos-sága, racionális felismerései már a reformkor mentalitását előlegezik, indulatossága, túlzott affektivitása, társadalmi konvencióinak egyes beidegzettségei viszont még az ekkor már avuló feudális értékjegyekhez kapcsolják őt.

A drámaértelmezésnek módszertanilag, azaz a marxista műelemző eljárások teherbíró próbája tekintetében kiegészítő-ellenpontozó párdarabja az az elemzés, amelyet Vörösmarty *A bűnös sörverse* című fiataalkori szonettjéről olvashatunk. E vers ugyanis tipológiailag, azaz a megoldandó feladat szempontjából homlokegyenest ellentétes Katona művével. A *Bánk bán* tudvalevőleg a pálya zenitjén készült, emez viszont ifjonti kísérlet, szárnypróbálgatás; az öntörvényű remekmű, emez esztétikailag nem túlságosan jelentős pro-

dukció, amely ugyanakkor azonban már magában hordozza későbbi nagy művek ígérétét; az nagylélegzetű, erő és ellenőrk összecsapásán épülő, az objektív valóság teljességét felidéző alkotás, emez rövid terjedelmű, csupán egy egyéni szubjektum kisvilágát felvillantó lírai produkció; az egy hős lelki változásainak megjelenítése egész sor környező szereplővel való kapcsolata alapján, emez magának a költőnek pillanatnyi lélekállapotába enged bepillantást; az egy ország valóságát is megidézi körképszerűen az olvasó (néző) elébe, emez egy individuum belső krízisét vetíti elé. Mégis: a mélyreható különbözőségek ellenére módszertanilag egységet alkot mindkét műelemzés. Egyként példát ad ugyanis mindkettő a marxista vizsgálódás konzekvensen érvényesített társadalmiságára és történetiségére, mű és valóság, mű és alkotóegység, mű és életmű, mű és összirodalmi fejlődés kapcsolódásának gondos felderítésére. Mindkét tanulmány rejtett polémia voltaképp a hatvanas évek végétől kezdve elterjedt strukturalista, illetve neopozitivisták eljárások egy részével szemben, melyek „egzaktság” címén matematikai ábrák, képletek és formulák prokrusztész-ágyába kívánják bekényszeríteni a művek messzesugárzó esztétikumát, hálókat húznak rájuk, s ami abba nem fér, arról lehetőleg nem vesznek tudomást. Pándi műelemzései arról tanúskodnak, hogy műközpontúságnak és történetiségnek, szövegvizsgálatnak és genetikus pályaképnek csak együtt, a kétféle megközelítés társításával van értelme: nincs olyan művészi kreáció, mely elválasztható lenne attól, aki létrehozta, s a kortól, amelyet átélve, amellyel viaskodva a művész azt megteremtette.

A marxista műelemző módszerek harmadik változatára is mintát nyújt kötetében Pándi. *Egy észrevétel Eötvös regényének ábrázolási módszeréről* címmel az író pályakezdő regényének, *A karthausinak* egyetlen motívumát vizsgálja, – ám akként, hogy e motívumelemzés révén az egész pályára érvényes következtetésekhöz engedi olvasóját eljutni. A regény egyik alakja, Armand által kifejezett társadalmi igazság, ugyanakkor Armand negatív jelleme kapcsán a „megosztott igazság” elvének művészi érvényesítésére mutat rá mint igazság és valóság, eszme és megvalósulás, meggyőződés és társadalmi gyakorlat diszkrépanciájának jelentkezésére a hazai és európai kapitalizálódó fejlődés adottságainak közepette. Az Eötvös-mű összetett ábrázolásának ez mindössze egyik motívuma, részleteleme, Pándi finom észrevételei nyomán azonban egyúttal a politikai gondolkodó, a publicista Eötvös későbbi útjára

(sőt elvbarátainak, a centralistáknak útjára is!) kipillantást nyerünk. Megfigyelhetjük annak a politikai elgondolásnak sarjadását, amelynek indíttatására az író utóbb – centralista társaival együtt – teljes szívvel megvalósítani kívánja majd a polgárosodást, de kapitalizmus nélkül, a demokrácia és a szabadelvűség vívmányait, de a tőkés rend hordozta ellentmondások nélkül, egy korszerű és egységes hazai társadalmi organizmust, de az egyéni önzés szabadjára eresztése nélkül.

A tanulmányok, műelemzések során az értekező arra is módot talál, hogy közvetetten megfogalmazza a maga ars poeticáját. Petőfi születésének százötvenedik évfordulójára alkotott megemlékező írásának a költőnél jelentkező újfajta emberi és alkotói minőség felmutatása a célja. Félreértés ne essék: Pándi nem valaminő kötelező érvényű modellt állít, éppen nem a rosszlelkű „lobogó” valaminő újmódi válfajának kialakítására törekszik. Ellenkezőleg: egy egész történelmi korszak, a nemzeti társadalom és kultúra első nagy felívelése, európaivá emelkedése során létrejött alapvető emberi és művészi értékeket kívánja fogalmilag meghatározni. Nem valamely korok felett álló egyén szobrának kimerevítése vezérli, hanem egy félszázados történeti folyamat sűrített eredményeinek megragadása az emberi matéria szintjén.

Mi az tehát, ami Pándit olyannyira vonzza a Petőfi-személyiséghez? Mindenekelőtt a társadalmi karakter, aki a teljes szellemi és anyagi egyenlőség emberi közösséget óhajtott megvalósítani, abból ki nem rekesztve egyetlen nemzetet, egyetlen tisztességes embert sem. Ugyanígy vonzza őt a hazafi, aki a patriotizmust a haza fennálló állapotainak teljes megváltoztatásában látta, s aki páratlan hitellel és érzékenységgel tudta összekapcsolni a sok százados hazai hagyományt az újonnan feltörő szocialista eszmével – hidat teremtve mintegy haza és nagyvilág, nemzet és emberiség között. Megragadja Pándit továbbá a gondolkodó és cselekvő ember egysége – azé a közéleti formátumé, aki eszméit nem doktrínér, valóságidegen módon akarta megvalósítani, hanem a hazai társadalmi gyakorlat lehetőségei és szükségzerűségei szerint, s nem újmódi világ-megváltóként egymaga igyekezett fellépni, hanem azon munkálkodva, hogy előmozdítsa a születő, újtípusú nemzeti egységet, a haladás híveinek nemzeti összefogását. S végül, de nem utolsósorban a páratlan költői talentum váltja ki csodálattá: kreatív energiája, mely úgy kapcsolódik a

meglevőhöz, hogy újat teremtvé fölébe is emelkedik annak, s mint új művészi valóság hat vissza a primér életanyagra; kombinatív képzelete, mely magától értetődő kapcsolatot tudott teremteni megszokott és szokatlan, általános és különös, helyi és egyetemes, időálló és pillanatnyi, valóság és fantáziatermék között; természetessége, mellyel magába tudta fogadni a való világ teljességét, benne a tudás, a műveltség teljességét is. Egy szóval: az örökmozgó értelem, a mindig tevékeny és mindig a haladásra tevékeny összpontosító szellemi erő, a teremtő emberi vitalitás magasfeszültsége nyeri meg tetszését a Petőfi-alkatban. A leginkább élő és ható, a szocialista jövőt a legintenzívebben és legszuggesztívebben formáló életértékek.

Az ilyen karakterű Petőfi-képet manapság talán nem nehéz népszerűsíteni, de hozzá nem könnyű eljutni. Pándit a Révai-féle Petőfi-képmással való kritikai szembenézés segítette ennek kialakításában. Ez az utóbbi portré ugyanis – igazságaiban éppúgy, mint torzításaiban – a hazai történelem (s azon belül a munkásmozgalom) alakulásának sajátos tükrö: elemzése, az erények és tévedések megjelölése világnézeti hatóerővé válhat. A *Révai József Petőfi-képéhez* című nagyszabású tanulmány szerzője annak a felszabadulás után színre lépő marxista tudósnemzedéknek nevében végzi el ezt a munkát, amelyet nem kis részt Révai írásai neveltek, s amelyet ugyanakkor a személyi kultusz időszakában a nagyképességű

teoretikus kultúrpolitikai tevékenysége jócskán megzavart, tévútra vitt. Felelős eszmei bátorsággal, a történetiség igényének következetes érvényesítésével teljesíti feladatát Pándi. S igen figyelmet érdemlő konklúziókkal: miközben kimutatja, hogy 1948-tól kezdve Révai miként rendelte alá egyes esetekben a Petőfiről szóló igazságot különböző taktikai érdekeknek, egy szersmind az olvasó elé tárja azt is, hogy a *Magyar szabadság–világszabadság* szerzője műveinek túlnyomó részében a történeti valóságnak megfelelően képviselte, fejtette ki Petőfi igazságát. Kritikával kell tehát néznünk Révai József reformkori fejlődésünk egész értékelését megalapozó tevékenységét, de nincs szükség semminő gyökeres revízióra, lényegi korrekcióra – nem kell megtagadnunk a bennünket felnevelő lényegi megállapításokat. A tőle is tanult marxista princípiumok folytonosságával láthatunk hozzá új feladatainkhoz.

Az *Első aranykorunk* nyilván főként a szakemberek és az irodalmi múlt iránt érdeklődő, igényes olvasók érdeklődésére tarthat számot. Én mégis elsősorban a bölcsész egyetemi hallgatók kezébe adnám. Szakmai elmélyülést, tárgyszeretet, szempontokban való gazdagságot, a művekhez, alkotókhoz közel férköző érzékenységet tanulhatnak belőle – leginkább pedig világnézet és módszer mély és etikus összeforrottságát.

Fenyő István

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: JELENLÉVŐ MÚLT

Bp. 1978. Szépirodalmi k. 513 l.

A könyvet záró *Műhelybeszélgetést* nem csupán vallomásnak kell látnunk a szerző szándékairól, hanem iránymutatásnak is a tanulmányok, esszék, kritikák szemléletének, megformáltságának, gondolatmenetének megértéséhez. Itt szólt arról, hogy „az irodalomtörténész és a tanár, a kritikus és a szerkesztő érdeklődési körjei természetes módon kapcsolódtak egymásba”. Jelezte még, hogy pályakezdésétől törekedett „összekapcsolni a jelenkori magyar irodalom és a nemzeti-ségi magyar irodalomnak legjobb teljesítményeit”. Ezek a mondatok és a könyv szerkezete arra figyelmeztetnek, hogy a *Jelenlévő múlt* szerzője napjaink alkotóira és műveire figyelt nagyobb mértékben, s a lapokon a XX. századi irodalmunk egyes jelenségei, feladatai és az adott válaszok tárnak fel.

A *Pannóniából Európába* című (1975) tanulmánykötetéből újraközölt írás, *József Attila és a régi magyar irodalom – A „Pannóniai ének”-ről írt dolgozat tükrében* tulajdonképpen a költő önéletrajza egyetlen mondatának tartalmát, hátterét, lírai összefüggéseit vizsgálja. A részlet így hangzik: „Nagyon büszkévé tett, hogy Dézsi Lajos professzorom önálló kutatásra is érdemesnek nyilvánított.” Az eredeti dokumentumokra épített dolgozat maggyőzően érvel a József Attila-i mondat „jogos öntudata” mellett. S valóban csak sajnálhatjuk azt, hogy a minden bizonnyal írásban készített előadás szövege nem került elő, mert a rekonstrukció hitelességét ez erősítené leginkább. Ennek hiányában a szerző Dézsi Lajos rövidre fogott feljegyzéseiből elindulva *logikailag* töltötte ki a tények körüli űrt.

Amíg Csáti Demeter énekének hatásáról, illetve a régi magyar irodalomról van szó, az írás előadásmódja tárgyszerűen pontos, amint azonban az egyetem-élmény horizontális vázlatára került a hangsúly, a megközelítési alap megkérdőjelezhetővé vált (még ebben a némileg átdolgozott formában is). Csak egy példát kiemelve; az egyik alfejezetben (*Az egyetem-élmény további tanulmányai: József Attila, Zolnai Béla és Sik Sándor*) azt várná Zolnaitól, hogy 1929-ben megértse, felismerje a „ma” kristálytisztá logikájú költői kép-jelentését. Nem a professzor védelmére mondom, még csak azért sem, mert vele kapcsolatban „szinte mindenki árnyaltabb fogalmazásra” intette a szerzőt, de az hihetetlenül csodálatos lett volna, ha észreveszi és értékeli a József Attila-i sorok jelentéstartalmát. Nem értékelhette, mert stilisztá, klasszikus eszményeken iskolázott tudós szakember volt. (Ide illik – bár más művészeti ágról van szó – amit Fülep Lajos Csontváry korabeli meg nem értéséről mondott: „azért nem értették meg, mert szakemberek voltak... Csontváry minden ismert, megszokott beosztáson, kategórián, stíluson kívül-fölül van – hová tegyék?”)

Ezzel a tanulmánnyal szerves egységet alkot másik kettő, amelyekben Vas István és Weöres Sándor műtszemléletről, illetve az ebből sarjadzó eredményekről írt. A *Vas István Rákóczi-motívumai* címűnek az ókortól napjainkig kutató, nyomozó alapállása, Senecától Spenglerig, a fényes szellők időszakától a jelenig ívelése lenyűgöző filológiai munkát mutat. Anélkül, hogy a bizonyítási folyamat egyes elemeire részleteiben kitérnék, meg kell jegyezni, itt-ott úgy tűnik, a szerző állandó kísértésben volt mindazt leírni, amit elolvasott. Abban egyetértünk, hogy minden kérdés tisztázásához alapos és pontos utánjárásra van szükség, s ehhez megfelelő műfaj a „filológiai esszé”. Az olyan írásmű, amiben gyakoribb a lehetőség a kitérőkre, az irodalomtörténeti határok átlépésére. Nyilvánvaló, hogy régi magyar irodalom akkor válik valóban jelenlévővé, ha a most szemléletéhez idomulva nyújt élményt. Ebből következően jogos az olyan feldolgozás, amelyben a tudós alaposságot átíttatja a személyes lelkesedés példája. Néhol azonban zavaró, hogy egyes dokumentumok, könyvek és a vizsgált művek kapcsolata alkalmatlan tűnik. Ami egy-egy korhoz érdekes adalék (mint az *Untergang des Abendlandes* „stressz” hatása, vagy Kalmár György oroszországi kapcsolata), azzal esztétikai értékeket magyarázni nem mindenütt célszerű.

Ha nem szorosan vett irodalomtörténeti kérdésekről ír, a szerző mindig talál egy olyan meg-

határozó jellegű nézőpontot, amelyből az egész műre érvényes megállapításokhoz jut el. Illyés Gyula *Szíves kalauzáról* szólva a szociográfikus műfaji sajátosságokra irányítja a figyelmet, úgy, hogy közben utal arra, mi az, amivel az író a korábbiakhoz képest többletet adott. Dicsérőleg kell kiemelni, hogy eközben a stílusesszék tartalmi szerepére hoz új és újabb bizonyító példákat. Azoknál a műveknél tartom ezt különösen fontosnak, amelyek – mint Nagy Lajos *Pincenaplója*, Darvas József könyvei, Illyés, Simon István, Váci Mihály és mások munkái – iskolai irodalomórai feldolgozásra kerülnek. Babits Mihály épp hetven évvel ezelőtt figyelmeztetett arra (diákjaihoz szólva), hogy mennyire meghatározó a stílus minél alaposabb és átfogóbb ismerete a művek megértéséhez. A jelenkori tapasztalatok nemcsak ennek aktualitását erősítik meg, hanem a tennivalók nagyságát is sejtetik. Az ehhez, a feladat megoldásához adott segítség miatt tartom lényegesnek a kötet azon mondatait, amelyek Nagy Lajos felkiáltójeleiről, Fábry Zoltán kettőspontjairól, Vas István tömörítő kollázs-technikájáról szólnak.

A *Jelenlévő múlt* mindhárom ciklusában hamar észrevehető, hogy a szerző értékelő alapállással forgatja a jelenkori irodalom műveit. Mondanom sem kellene talán (az eddigiekből következően természetes), hogy sokfelé tekintő alapossággal mond ítéleteket. Ezeknek egyik eleme feltétlenül irodalomtörténeti. Ami nem csupán annyit jelent, hogy felsorakoztatja, számbaveszi az elődöket, s utal korábbi megformáltságokra. Ezekkel együtt vagy esetleg helyettük a legmagasabb mércéhez viszonyítva határozza meg egy-egy hős, típus, vers formai minőségeit, a ki-fejezett művészi teljesség szintjét. Néhány esetben ellenvethetjük azt, hogy csak távoli vagy feltételezett összefüggésről esik szó. A megállapítások azonban mindig „ülnek”, és attól, hogy tévútra kerüljön, egy-egy életmű belső ívének követése óvja meg.

Erre törekszik kritikai írásaiban is: A könyvben előkerül a „nem szakértő” szókapcsolat, mintegy allúzióként egyre polarizálódó szak-tudományunkra. A szerző szándéka az „el-aprózódás” cáfolata, de olykor egy-egy könyvről, monográfiáról szólva maga utal a „nehéz helyzetre”, s éppen a „nem szakértői” viszony miatt. Sziklay László szlovák irodalomtörténeti feldolgozásáról így nem „speciális szak-szemponctok”, nem a „fejlődés belső tényeinek normatív ismeretében” ad elemzést, hanem összefoglalásként, szintézisként vizsgálja; „főleg a

koncepció, a módszer, a szemlélet, az arányok” felől mérlegelve. Hasonlóképpen emelte ki Bori Imre monográfiája (*A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1945-ig*) kapcsán, hogy „szuverén látása van választott tárgyáról” és ez tette a munka elvégzésére „feltétlenül” alkalmassá. E példákbl világos, hogy Kovács Sándor Iván eleven nyitottsággal közeledett írásainak tárgyaihoz (olyannyira, hogy például a jegyzet-apparátusban közli Bori Imre helyreigazító levelének részletét).

Arról lehet vita, hogy amikor összevetéseket végez, akkor azokat a jegyeket kell-e kiemelni, amelyek művek, alkotók közötti azonosságokra utalnak, vagy inkább a különbségekre szükséges a hangsúlyt helyezni. Nyilván az előbbinek is van jellemző szerepe, hiszen egy mai regényt, novellát a móríci megvalósuláshoz mérni nem csupán a szerző előtti tisztelgést jelent, hanem minőségi értéktelítet is. Ugyanakkor az egyezésekkel felmerül az utánzás, a kevesebb önállóság gyanúja. Ezért látszik helyesebbnek az eltérő jegyekkel karakterizálni (persze így is van kérdés, ha különböznek, akkor miért vetjük össze őket?). Kovács Sándor Iván az utóbbit tartja lényegesebbnek, különösen azokban az írásaiban (a könyv második és harmadik ciklusában), ahol jelenkori irodalmunk alkotóiról és munkáiról szól. Ide illik egy idézet Garai-tanulmányából. *A Jób könyve* kapcsán igazítja helyre a megelőző vélekedéseket: „A terjedelmes bibliai parafrázist a kortárs kritika jórészt félreértette. Babits Jónásával hozták összefüggésbe, anélkül, hogy kitetszett volna a nyilvánvaló tartalmi eltérés. Mert Jób pontosan ellenlábasa Jónásnak. . .”

Az ilyen helyesbítés a könnyebbik feladat, amelynek elvégzése után következhet a helykijelölés a kortársi művészpályák széles mezőnyében. S ezzel újra csak az elveknél vagyunk, már ti. ott, hogy egy-egy életmű valós értékei mihez viszonyítva tárhatók fel. *Váci Mihály öröksége* című esszéjében elveti azt, hogy az „antropológiai” vagy a „kozmosz” költészet teljesítményeivel ütköztessük, jobb, célravezetőbb, ha a „szintézisének társadalmias vetületeit vetjük mérlegre” és „a lírai realizmus esztétikai eszményeihez mérve minősítjük a művészi megvalósulást”. A szerzővel egyetértve kell megjegyezni, hogy az esztétikai elemzésben – mint maga mutat rá példákat – fontos szerepe lehet a történetiségnek. Nem csupán a távlatosság szemszögéből, hanem a megtett út előzményei és a párhuzamok vonatkozásában is. Az említett írás még a hagyományok továbbvitelének vizsgálatával bővíti a

jelzeteket. Ezen a ponton mutatkozik meg leginkább, hogy a régi magyar irodalom kutatója mily alapos és mély tájékozottsággal bír napjaink írájában. Biztos, pontos találatokkal jelzi, hogy Váci Mihály öröksége miként él tovább Ratkó József és Szöllősi Zoltán verseiben, illetve szemléletükben.

A hagyományok továbbvitele mellett, azzal összefüggésben a hatás kérdései foglalkoztatják élénken a szerzőt. Az összetett jelenségnek – az adott terjedelmi keretek között – azt az oldalát vizsgálja elsősorban, amelyekre utalásokkal vagy másként az alkotók maguk figyelmeztetnek, illetve a cím, az alcím, a szöveg azonosságokat sejtet. Így írhatta Sütő András *Csillag a máglyánjáról* szövege, hogy a dráma és Illyés Gyula verse (*A reformáció genfi emlékműve előtt*) feltételezi, kiegészíti egymást. Idézhető, amit Weöres Sándorról mond: „A ’hatások’ és ’források’ hagyományos kutatásával és értelmezésével végső soron semmire sem megyünk Weöres Sándor költészetét szemlélve, mert az irodalomtörténeti anyagból kívülről közelítő vizsgálódó ezernyi átvett motívumot, befallazott törmelket talál ugyan, de minduntalan szembe kell néznie az egyszersmind belülről is sugárzó művészi teremtés és átlényegítés tényeivel. Azzal nevezetesen, hogy Weöres Sándor inkább ’előállítja’, létrehozza ezeket a ’hatásokat’, semhogy a szokásos módon befogadná” (Kiemelések az eredetiben).

A személyességre kell még odafigyelnünk a *Jelenlét múlt* írásaiban. Ebből indul el akkor is, amikor Bocskay szülőhelye körüli kérdésre keres választ és ez hevíti át búcsúzását Simon Istvántól. Kiemelkedő darabja ebből a szempontból a könyvnek a *Fábry Zoltán kettőspontjai* című megemlékezés. A filozófus levelek dokumentatív közreadása, az író pedig a hozzájuk fűzött magyarázatok jellemzik. Ez a cikk mutatja leginkább, hogy Kovács Sándor Iván az *tróji megformáltság* irányába tágitja a tanulmányokat, esszéket. („Engem a régi magyar irodalom esztétikai feltámaszthatóságának eszméje vezetett el a személyesség tudatos – bár többnyire rejtett, transzpontált + érzékeltetéséhez” – mondja a *Műhelybeszélgetésben*.) Ezzel nem csupán az olvasmányosság elengedhetetlen követelményének tesz eleget. Ez az útja annak is, hogy a kutatási eredmények, a régi és az újabb magyar irodalom értékei az olvasók minél szélesebb rétegeihez eljussanak. A „filológiai esszék”, kritikák, rövidebb írások és Kovács Sándor Iván egész munkássága e cél szolgálatában áll. A *Jelenlét múlt* átsugározat „valamit” abból az olvasóra, ami munka közben hatalmába kerítette a szerzőt.

Laczkó András

A magyar középkor műveltségének törzséhez tartozó Képes és Budai krónika magyar fordításának megjelenése után a kiadói kegy Thuróczy János műve: A magyarok krónikája felé fordult. Ennek és Horváth János áldozatos munkájának köszönhetően, amikor a latin nyelv ismereteinek hiánya egyre nagyobb akadályokat gördít a középkori alkotások megismerése elé, a középkori önálló magyar állam majd egész történetét átívelő mű magyar nyelvű kiadását a nagyközönség is forgathatja.

Horváth Jánost a halál akadályozta meg abban, hogy munkáját befejezze, így a kísérő tanulmány töredékben, a szöveget értelmező, magyarázó jegyzetek pedig Horváth János és Boronkay Iván összeállításában jelentek meg.

Mivel Thuróczy munkáját nem formálta egységes egészzé, a fordítójára nehéz munka várt, hiszen hozzávetőlegesen tíz szerző sajátos szóhasználatának, stílusának megfelelő, pontos tolmácsolást kellett adnia. Ilyen helyzetben a mű magyar nyelvre ültetésekor kevésnek bizonyult volna az egészet egy testből, egy darabból kiöntő ihlet, az egyéniségüket írásaikba vagy azok mögé rejtő szerzők gondolatosságát, latinságát aprólékos filológiai munkával feltáró fordítói gyakorlat érhetett el jó eredményt. A fordító gondossága, szakértelme nyomon követhető, hiszen a gesta egyes folytatóinak egymástól eltérő stílusát is vissza kellett adnia. Az ősgesta után következő „betét” – egyes felfogások szerint a Gesta Ladislai regis – olvasásakor például jól érezhető az előadásmód változása a magyar nyelvű szöveg olvasásakor is. Míg az előbbi az egységes, élénk stílus jellemzi, a László királyról szóló történetben a pogánykori hősi énekekre jellemző epikus véna árad. Ehhez képest viszont feltűnik a XII. századi folytatás készítőjének kissé szikár, drámaiságra hajló előadása. Sőt úgy érezzük: a fordításban is nyomon követhető a Thuróczy által önállóan írott részekben a stílus és szerkezet izmosodása.

Horváth János az egyes szavaknak az illető korban használatos jelentését adva, a szöveg latinus szerkesztésre jellemző fordulatait feloldva nemcsak a mű archaikus hatását őrizte meg, hanem az egyes szerzők írásmódjának jellemzőit is megtartotta. Kár, hogy a korrektori munka folytán, főképp a mű vége felé, több apróbb hiba található a megszövegezésben.

A jegyzetapparátus, bár eligazító szándéka az időben előre haladva megcsappan, példás pontossággal és kellő mélységben kommentálja az egyes történeteket, és ad felvilágosítást a szereplő történelmi alakok kilétéről. Sokhelyütt még az illető eseményhez kapcsolódó szakirodalom legfontosabbjai is a jegyzetekbe kerültek. Ezáltal az illető történet vagy személy után érdeklődő olvasó megbízható helyen tájékozódhat, és kiegészítheti ismereteit. Alapos bűvázkodás után a legtökéletesebbnek vélt jegyzetapparátust is ki lehet egészíteni. Éppen ezért jelen esetben inkább a jegyzetelés elveinek egy művön belül megnyilvánuló kötelező egységére hívjuk fel a figyelmet. Célszerű lett volna a földrajzi nevek, történelmi személyek és események magyarázatát adó kommentárok egész művön át tartó egyenletes szintű megvalósítása.

Thuróczy János Krónikája nem pusztán művelődéstörténeti ereklve, ma is elevenen ható mű, amelynek soraiból sugárzik az egyes korszakokra jellemző szellemiség és a politikai harcokat kísérő érzelmi töltés. A mai olvasó számára talán éppen azzal válik különösen izgalmas olvasmánnyá, hogy a szerző nem adott egységes történet-szemléletet, stílust könyvének; ezt méltán tartja a szakirodalom – különösen a humanista történetírók munkáival vont párhuzam során – a szerző műveltségének, tehetségének korlátjaként, azonban a krónika egyes fejezetei így külön-külön nyújtanak, az adatokat és eseményeket magyarázó történelmi jelleggel túl, irodalmi élményt a benne elmélyedőknek.

Thuróczy nem készült tudatosan történetírónak. Mint Mátyusz Elemér a Krónikát forrásai tükrében bemutató, átfogó munkájában feltárja: a jómódú, Turóc megyében birtokos nemesi családból származó szerző – bár anyagiak nem akadályozták – nem folytatott külföldön egyetemi tanulmányokat, ismereteit hazai iskolákban szerezte, és jogászai gyakorlata során bővítette. Pályája változatosan alakult, végül egyre feljebb emelkedve a nádor és az országbíró mellett működő harmadik nagybíróságnak, a személynőkinék ítélőmestere lett. A királyi udvarban országos ügyekben járatos főtisztviselők között forgolódva, maga is kezdte érezni egy a „régieket” folytató történelmi összefoglaló hiányát. A hivatalnoktársaival folytatott beszélgetései során nemcsak vágyait növesztette naggyá,

hanem előbb Hássági István, majd Drágy Tamás biztatására három ütemben elkészítette művét. Előbb Lorenzo de Monaci verses elbeszélését ültette át prózába. Második lépésként a már meglevő krónikás anyagot szándékozta bővíteni és javítani. Átdolgozta az őshazáról szóló részt és a hun-történetet, a honfoglalástól kezdve azonban megelégedett a rendelkezésére álló szövegek (a terjedelmesebb Képes és Budai Krónika) adatainak egybeillesztésével. Végül pedig a Kis Károly halálától koráig terjedő időszak történetét írta meg. A kortársak által régen várt mű – Filipecz János kancellár-püspök támogatásával – elkészülte után igen hamar, 1488. március 20-án Brünmben, majd másodszor ugyanezen év június 3-án Augsburgban jelent meg. A gyors egymásutánban napvilágot látott két kiadás a nagyfokú érdeklődést és igényt bizonyítja, a külön német területre szánt csonka példányok pedig, amelyekből Bécs elfoglalásának leírása kimaradt, a művel kapcsolatos külpolitikai szándékokról árulkodnak.

Thuróczy vállalt feladatának végrehajtása során lett történetíró. Bár Aeneas Silvius Cosmographiaja volt a Krónika önállóan készített részeinek vezérfonala, Mátyás ítélőmesterének történetírói munkájához magyarországi elődei adták a példát. Krónikájának nem adott egységes szemléletmódot, nem használta az oknyomozó módszert, csak később érezte meg, hogy azokkal szemben, akikről ír, tolla hatalmat adott a kezébe. Stílusára is egy középkori lovagregény, Guido de Columna Trójája volt hatással. Ha egymás mellett olvassuk a Krónika elejét és Ransanusnak A magyarok történetének kivonata című műve elejét, azonnal észrevevesszük a szemléletmód különbségét. A két szerző írói magatartásáról árulkodnak azok a mondatok, amelyek a két alkotás megírásának indítékait tárják fel. Thuróczy az alábbiakat intézi Drágyhoz: „... fellelkészülve a te buzdításodtól bátorságot merítettem, hogy hozzá kezdjek az erőmet meghaladó feladathoz. A te kedves és gyönyörködtető ékesszólásod meggyőzött engem, bár az ilyen nagy események nagyobb íróit érdemelnének...” A humanista főpap ajánlása Mátyásnak: „Bevallom, természetesen nincs aranyam, drágakövem vagy ezüstöm, amellyel megajándékozhatnám a királyt, akit az összes halandó gazdagság minden nemében leginkább vagyonosnak vél; ezért vállaltam az írás fáradságát, és a művet, amint illik méltóságához, és jó szándékkal, dedikáltam.” A nyilvánvaló nézet- és stíluskülönbségek ellenére Thuróczy középkori

történetiszemléletének burkában reneszánsz szenvedély lobog. Nem tagadja isten mindenhatóságát, de mégis úgy véli: az emberek életében a fátum és fortuna játszanak közvetlen szerepet. A vak végzet szabta határokon belül a változó szerencse alakítja szerinte az emberi sorsokat. Mátyás ítélőmestere történetírói elődeihez híven feltétlen királytisztelő. Morális nézőpontját azonban velük szemben is érvényre juttatja. Kis Károly, Zsigmond, V. László sorsa az elkövetett bűn után bűnhődéssel teljesedik be. Az államérdék védelme, tisztelete nem olvasható ki a Krónika sorából, de a szerző világosan látja a török veszély jelentőségét. A törökekkel szemben tanúsított magatartás ítéletének mércéje lesz. Elítéli II. Mohamed érkező csapatainak hírére is menekülő Cilleit és a királyt, ugyanakkor a támadó déli szomszédal mindig szembeszálló Hunyadi János megdicsőül tollán. Szülőföldje iránt érzett szeretetből fakad, hogy a Giskra garázdálkodásáról szóló fejezet egyetlen fájdalmas jankajáltás lesz, amelynek mondataiban nemcsak a pusztítást, rablást és erőszakot elszennvedők iránti együttérzés fejeződik ki, a fájdalmas hang intonálásába egyéni élményei is bejátszhattak. Eppen ezért, a határok megszilárdításáért, a belső béke megteremtéséért értékeli nagyra a Hunyadiak tevékenységét. A nándorfehérvári győztesek szinte élettrajzát adja könyvében, Mátyásról pedig reneszánsz fejedelemportrét próbál készíteni. Ebben a törekvésében kora jelenségeit megértő magatartása fejeződik ki. Kortárs, Ransanus még Itáliában tartózkodva készíti el Hunyadi János élettrajzát, Mátyás előtt elmondott szónoklatában pedig a király reneszánsz fejedelempéjét rajzolja meg. Thuróczy a magyar krónikáiról hagyományra támaszkodva inkább a király hadi erényeit, gazdagságát, népszerűségét hangoztatja, és nem dicséri Mátyás egyszerű tehetségét, szárnyaló szellemét, a tudományok és művészetek iránti vonzódását, miként ezt a humanista szokás szerint Ransanus teszi. A Hunyadiak római eredetéről sem beszél, ahogy ezt itáliai társai teszik, inkább Attilához a hunok nagy királyához hasonlítja uralkodóját, sőt az augsburgi kiadás szövegében második Attilának nevezi. (Éppen az ilyen és ehhez hasonló, a mű alap gondolatát is érintő szövegvariánsok meglelték tenné szükségessé a Thuróczy-krónika kritikai kiadásának mielőbbi megvalósítását is.) Attila személyének központba állításával Thuróczy a hun királyról szóló írások sorát nyitja meg, ugyanis a kortársak és utódok: Ransanus, Bonfini, Callimachus, Oláh Miklós jóvoltából

részint politikai célzattal, részint a nagy egyéniség tiszteletének jegyében Attilának és népének története ismét az írók tollára kerül. Az Attila-Mátyás párhuzam megalkotásával Thuróczy bizonyára nemcsak a saját elképzelését veti papírra, a birodalmat teremtő nagy hun uralkodó példájával feltehetően Mátyás és környezete is rokonszenvezett. A király ugyanis hasonlóan nagy birodalom, több népet egybefogó állam létrehozásának tervéről álmodott, és tett is célja érdekében lépéseket. Az itáliai befolyás erősödésétől féltő udvari körök számára is kedvesebb volt az előd keresésének ez a módja, mint a másik változat, a család római eredetének hangoztatása.

Thuróczy korának gyermeke volt. Annnyit értett meg jelenségeiből, eseményeiből, amennyit önmagában is megtalált. Észrevette, hogy világi ember létére már a katonai pálya mellett a hivatalin haladva is elérhet a hatalom csúcsaihoz. Ezáltal pályája a kialakuló deákos, latinos műveltségű magyar értelmiség példájaként szolgált. Köznemesi szemléletét – műve igazolja – főhivatalnokként is megtartotta. Ennek köszönhetette, hogy a XV. századi magyar uralkodó osztály jelentős rétegének tetsző alkotást készített, ezért forgatták szívesen könyvét a nemesi olvasótábor tagjai. A nemesi nemzeti szemléletmód jegyében nem szól a familiáris viszonyról, amikor korának történetét beszéli el, jöllehet maga is e kötelékben került az udvari hivatalokba, és sorsának alakulása urai szerencséjének függvénye volt. Bárót és köznemeset egyenrangúnak tüntet fel leírásaiban. Ennek a magyarságára büszke nemesi rétegnek az óhaját kifejezve szedegeti össze a

rendelkezésére álló kútfőkből azt a megfelelőnek látszó hianyagot, amelyekből munkájának őstörténeti részét, mesés és valóságselemek sajátos öntvényét megalkotta. Hun-történetének megírására is hasonló okokból kiindulva vállalkozhatott.

Az oklevelek latinságán nevelkedett Thuróczyt Ransanus humanista írói gőggel telve azzal vádolja: munkáját nem eléggé latinos ékes-szólással készítette; maga is érzi a humanista iskolák adta pallérozottság hiányát. Hunyadi Jánosról szólva valóban érezhetjük stílusán az oklevelek narrációjának hangvételét. Az egymástól függetlenül is kerek egész történeteket a „főhős” személye kapcsolja egybe. Munkája előrehaladtával azonban belejön az írásba és szerkesztésbe is. Korának megjelenítésekor a kompozíció már jobban sikerül, tollát is gyakorlottabban forgatja. Megkapóak természetleírásai. Megragadva az alkalmat, önfelédten időz év- és nap-szakok leírásánál, tájképek festésénél. A vármai csata leírása önmagában is nagyszerű szépirodalmi élményt nyújt az olvasónak.

A magyarok krónikáját már elkészülte után sokan forgatták. Két kortárs történetíró: Ransanus és Bonfini forrásként, a magyar nemesség generációi „történelemkönyvként” használták. Egyes fejezetei témákat adtak jeles íróink számára, később történetíró nemzedékek vették elemzés alá sorait. Bízunk abban, hogy magyar fordítása tovább növeli értőinek és olvasóinak táborát.

Blazovich László

CHRISTIANUS SCHESAEUS: OPERA QUAE SUPERSUNT OMNIA

Ed. Franciscus Csonka. Bp. 1979. Akadémiai K. 547 1.

(Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, tom. IV.)

Az olvasó meglepetéssel vegyes örömmel fogadja a Bibliotheca új sorozatának eddig legterjedelmesebb kötetét. Nem azért a meglepetés, mintha Schesaeus életműve oda nem illenék, vagy annak kiadására szükség nem lett volna. Ellenkezőleg – innen az öröm –, a sorozat rangját elsősorban az ilyenféle, fontos, de – nyugodtan mondhatjuk – java részében (és főleg külföldön) ismeretlen életművek közreadása biztosíthatja mind a magyar, mind a nemzetközi fórumon.

Valóban, a szerzőnek talán ha 2–3 munkája volt úgy-ahogy hozzáférhető a kutatás számára. A többi, közte a köztudottan legfontosabb is, a *Ruina Pannonica*, csak töredékeiben volt nyomtatva, illetve gyakorlatilag megközelíthetetlenül bujkált. A kiadás égetően időszerű voltát mi sem bizonyítja jobban, mint a könyvészeti adatok áttekintése: az utolsó száz év kíméletlen pusztítást végzett a Schesaeus-hagyatékban. A Szabó Károly és közvetlen utódai által

még látott nyomtatványok nagy része elkallódott, nem beszélve az akkortájt még olvasható kéziratokról, melyeknek miránk már csak kópiái, fordításai vagy éppenséggel bibliográfiai adatai maradtak. Ezúttal leletmentésről van szó.

Ugyanebből a forrásból fakad a meglepetés. Tudniillik egy ilyen impozáns kiadvány létrejöttéhez nemcsak szükség szükséges, hanem lehetőség is. Olyan színvonalon állna a téma kutatása, hogy immár lehetővé vált a szövegek kusza hálózatainak rendbe fésülése? Schäser Keresztélyt aligha számíthatom a divatos nevek közé. Emlegetik, emlegetik, de irodalomtörténeti bibliográfiánk tanúsága szerint róla és irodalmi működéséről semmiféle átfogóbb jellegű tanulmány nem készült soha, eddig kizárólag egy-egy műve, egypár mondata került szóba, és az utolsó hosszabb cikk e nemben is negyvennyolc évvel ezelőtti évszámot visel. A magyar történettudomány válogatott bibliográfiájában 1945-től 1968-ig neve sem bukkan föl. Bartoniek Emma nemrégiben közzétett posztumusz kötetében csak a *Ruina Pannonica* történeti forrásértékéről szól részletesebben, magáról a műről nem beszél. Bitay Ilona Schesaeus irodalmi munkásságának magyar vonatkozásait ismertető, 8 lap terjedelmű tanulmánya a szóban forgó kötettel éppen egy időben jelent meg Bukarestben. A fennmaradt kéziratok, kiadások összevetésére, értékelésére, a szövegahagyomány elemzésére, a hiteles textus megállapítására mind ez ideig kísérlet sem történt. Márpedig ez elengedhetetlen feltétele minden kritikai kiadásnak, sőt, ennek funkciója voltaképpen a korábbi eredmények összefoglalása lenne. Innen tehát a kételkedésbe áthajló meglepetés.

A fentiekből elsősorban az következik, hogy Csonka Ferencnek hihetetlenül nagy munkát kellett végeznie. Ami egy kritikai kiadásban manapság megkívánható, az itt megvan, és jól van meg. Nyugodt lelkiismerettel beszélhetek világ színvonalról. Munkáját, persze, csak az fogja igazán értékelni, aki maga is foglalatossá vált effélével. A részleteket illetően a kritikus nem tehet többet, mint hogy megnyugtassa az olvasót: megbízhat abban, amit a könyvben lát. Sapientia sat.

Ami az Akadémiai Kiadóra tartozik: a kötet szép, jó fogású és irgalmatlanul drága. (Hogy egy sorozat két darabja egyforma gerincmagasságú is legyen, az a XX. század vége felé, úgy látszik, megoldhatatlan.)

Azt írtam az előbb: „hihetetlenül nagy”. Bizvást mondhattam volna: emberfeletti. A sajtó alá rendező olyan nehézségekbe ütközött, melyek

leküzdése nem egy ember számára való feladat. Ez idő szerint csak valamiféle nemzetközi összefogás lehetne úrrá ezeken.

A kötet Schesaeusnak 12 hiteles művét közli. XIII. szám alatt hoztunk másikat: „Opera incerti auctoris fragmentaque”. Ezek közül a legjelentősebbről, melynek címe *Compendium historiae rerum Ungaricarum*, Csonka hitelt érdemlően bizonyítja, hogy nem Schesaeustól való. Kár, hogy fejtegetéseit ezzel meg is szakítja, mert ez a *Compendium* nem érdektelen terméke historiográfiánknak; jó volna tudni, kinek köszönhető. A 12 hiteles mű közül a VIII. (*Imago seu typus*) nincs meg, csak a címe ismeretes. A IX. (*Epithalamion in nuptias Martini Berzevicei*) szintén nem jutott el hozzánk, a közlés alapja egy, az egykorú nyomtatványról vett kéziratos másolat. A VII. (*Elegiae in obitum trium illustrium virosum – töredékesen*), a X. (*Oratio de origine et progressu inchoatae et propagatae coelestis doctrinae in hac miserrima patria nostra*) kései, 18–19. századi nyomtatványokban és kópiákban maradt meg. A hozzáférhetetlen eredeti helyett fotómásolat szolgál alapul az I. (*Epigramma*), a III. (*Elegiae de resurrectione mortuorum*), a IV. (*Oratio vitam describens Leonharti Stöckelii*), az V. (*Epithalamium in honorem nuptiale Casparis Bökes*) szöveg közléséhez. A tizenkettőből négy van tehát, mely a sajtó alá rendező számára valóban megbízható talajt kínál, nevezetesen a II. (*Elegiae de falsis prophetis – 1558-as kiadásának egyetlen, rongált és csonka példánya megvan Debrecenben*), a VI. (erről alább részletesebben), a XI. (*Enarratio psalmi XC – az 1580-as kiadás egy példánya megvan az Akadémiai Könyvtárban*) és a XII. (*Imago boni pastoris – 1584-es kiadás, ugyancsak hozzáférhető*).

A kései másolatok és nyomtatott kiadások megbízhatatlanságáról nem kell szólnom. Azokról a nehézségekről, veszélyekről sem, amelyek a fotómásolat használóját fenyegetik. Akadnak is ilyen megjegyzések egyik-másik lap alján: „photo corruptum, legi non potest”.

Ami nincs, az nincs. Ebbe bele kell törődnünk. Egyértelműen helyeselhető a másolatokról, fotokópiákról való közlés, hiszen ki tudja, ezek meddig lesznek még? Meddig lesznek még ezek akár kibetűzhető is egyáltalán? Azonban folyvást szem előtt kell tartanunk: nem biztos, hogy minden ízében a szerző szövege az, ami előttünk fekszik.

A VI. számot viselő írásról két oknál fogva is bővebben kell szólnom. Egyrészt azért, mert ez a

szerző életművének, következésképp a kötetnek is legjelentősebb darabja. (Terjedelemben a szövegek 1/3-át teszi ki.) Másrészt azért, mert elsősorban ennek láttán merül fel a kétség: vajon tart-e ott a Schesaeus-filológia, hogy egy ilyen nagyszabású vállalkozás nyelbe üthető legyen? A szóban forgó szöveg Christianus Schesaeusnak legtöbbet említett, citált, fordított, vizsgált munkája, a *Ruina Pannonica* (melyet többnyire az értelmetlen *Ruinæ Pannonicæ* címen jegyeznek). Ezen mérhető le leginkább, hogy ez a viszonylag „legtöbb” abszolúte milyen hallatlanul kevés. Textológiai tekintetben három tekintélyes és megoldatlan kérdéskonglomerátumot vet föl ez a munka. Az első kettő szorosan összefügg: a mű szerkezetének fővázolása és egészének beillesztése a szerzői életműbe. A harmadik a szöveg megállapítása. Kritikai kiadás számára az egyik fontosabb, mint a másik, és az előmunkálatok nélkülözhetetlenek.

Az első kettőre vonatkozólag kétségtelenül megállapítható, hogy a mű – úgy, ahogy Csonkánál áll – sok éven át, a szerző egész életén át készült, és befejezetlen, megkomponálatlan maradt. Nemcsak a vége hiányzik (mondat közben szakad meg), hanem szerkezeti hiányságokat is mutat. Van például egy részlete, a „*Historia Annae Kendiae*”, melyre a vonatkozó könyv címe utal, de az elbeszélés folyamán csak célzás történik, maga az epizód egyik variánsban sincs benne. Külön megvolt: Hegedüs István kapott róla másolatot századunk elején Szébenből. El is készítette, közölte is magyar fordítását, de a latint nem publikálta, és az elveszett azóta. (Csonka jobb híján ezt a magyar fordítást közli az Appendix 13. tételeként, nem mondja meg azonban, hogy az a VI. liber 387. és 388. sora közé illik.)

A mű a jelen kiadásban – a Kemény József által elindított szakirodalmi hagyomány nyomán – 12 liberből áll, azt a látszatot sugallva, mintha egy írásművel volna dolgunk. Szó sincs erről.

Az editio princeps Wittenbergában jelent meg 1571-ben (szerecsére megvan): „*Ruinæ Pannonicæ libri quatuor* [Csonkánál I–IV. könyv]. . . Addita est historia de bello Pannonico Solymanni imperatoris Turcorum ultimo, Iulæ et Zygethi expugnationem continens [Csonkánál IX–XI. könyv]”. Kétségtelenül két különböző, önálló műről van szó. Az első, a voltaképpeni *Ruina Pannonica*, 4 könyvből áll, az 1541 és 1553 közötti évek eseményeit adja elő, és szerkezetileg tökéletesen zárt: „*Pannoniæ tristes versu memorabo ruinas. . . Summe pater, . . . Nostra*

sub immenso titubantia coepta labore Provehe, difficilisque viae dux praeuius esto. . .” – kezd a Vergiliusra emlékező invokációval. És végül: „*At tu, summe pater, nostri patriaeque misertus Ardentis odiis animos bellicue tumultus Comprime. . . Regem cum populo serva, defende, gubernare, Ut faciant dicantque tuo non dissona verbo*” – fejezi be a IV. könyvet az illő könyörgéssel úgy, hogy ahhoz hozzátenni egy szót sem lehet.

Ez után következik a *De bello Pannonico. . . libri tres*, az 1566. évi hadjárat eseményeiről. Hasonlóképpen invokációval kezdődik: „*Caesaris extremum Solymanni dicere bellum Numine mens afflata iubet. . .*” A végén csakugyan céloz arra, hogy nagyobb lélegzetű történeti mű gondolata foglalkoztatta, ám azt is megmondja, hogy e szándékáról egyelőre letett: „*Utque opus immensum tenui pertexere avena Sedulus atque ardens cupio: me cura Tonantis Ad maiora vocat, Mediensi ut pastor in urbe Aetherei populo pandem mysteria verbi. His ergo intentus studiis abrupte coeptum Cogor et emeritum tigno suspendere nablum.*” Ez a mű is teljes és zárt kompozíciós egységet alkot. Így maradt fenn a kettő, egymás mellett, de cím és beosztás szerint egymástól elkülönítve a szöveg hagyományban mindenütt és mindvégig.

E kettőtől függetlenül van Schesaeusnak egy 4 könyvből álló, cím nélküli szerzeménye (Csonkánál V–VIII. könyv), mely a két fenti elbeszélés közötti időbeli űrt van hivatva kitölteni, elbeszélvén az 1553 és 1565 közötti történeteket. Láthatóan ama kettő között akart hidat vonni: szerkezetileg mindkét végén nyitott, és a „*Postquam terribili fatoque peremptus acerbo Occubuit Monachus. . .*” szavakkal kezdődvén, szorosan a *Ruina Pannonica* 4. könyvét befejező eseményekhez kapcsolódik. Van aztán egy különálló könyv (Csonkánál XII. liber) az 1568–1571-es évek történetéről, időben folytatva a *De bello Pannonico* fonalát. Címe ennek sincs. A szerző halálakor mind a két darab készüléfében volt. Láttuk, hogy az elsőbe egyes epizódok bedolgozásra vártak, a második utolsó sorainak megírására már nem került sor. Ez a két csonka darab minden variánsban egymás mellett áll. Egyetlen olyan redakció sincs azonban, mely egybefogná a két kész és a két félbemaradt darabot. Az ismert kiadások és kéziratok vagy az egyik, vagy a másik párt tartalmazzák.

Végül is tehát nem kétséges, hogy Schesaeusnak valóban szándékában állt ez összesen 12 könyvet egységbe foglalni, talán folytatni is, de ugyanilyen kétségtelen az is, hogy ezt nem tette

meg. Az áthidaló rész és folytatás befejezetlen maradt, a két kész versen pedig el sem kezdte a beillesztéshez szükséges átalakításokat, mindkettő önálló egész maradt. Kérdés már most, szabad-e befejeznünk a szerző munkáját helyette, utólag? Azt hiszem, egyértelműen nem. Csonka Ferenc egységes szerkezetbe kényszerít olyan egészeket és részeket, amelyek jelen formájukban nem képeznek egységet. Ez átszerkesztés következtében a két teljes mű is csonkává, sutává satnyul, míg – persze – a befejezetlenek nem válnak teljesebbékké. Az elbeszélés történeti időrend szerinti átszervezése minden bizonnyal zavarni fogja azokat, akik Schesaeus műveit irodalmi szempontból akarják majd megközelíteni, és a szerző személyiségének, felfogásának, stílusának, költői eszköztárának alakulását, az író és a művet akarják vizsgálni.

A másik nem kevésbé fontos és ugyancsak megoldatlanul maradt problémakör a szöveg-hagyomány alakulásának vizsgálata és a szerzői textus helyreállítása. Említettem, hogy a Csonka-féle 12 könyv két redakcióban maradt ránk, pontosabban szólva két, egymástól független szerkesztményből állt össze. Kevesebb problémát vet föl az a 7 könyv (Csonkánál I–IV., IX–XI.), mely a wittenbergi nyomtatványban látott napvilágot, 1571-ben, tehát a szerző életében. Kézirat híján ezt nyugodtan elfogadhatjuk szerzői szövegnek. Megbízhatóságát mutatja, hogy hibái tipikus sajtóhibák, viszonylag biztonsággal javíthatók: Arripuisse helyett Arripivisse, ovium helyett omnium, orbam helyett orbem, nurus helyett murus, pietate helyett pitate és effélék. Valamennyi későbbi variáns ezen alapul. Így Eder 1797-es szebeni kiadása is, mely részben átveszi, részben javítja, részben szaporítja a wittenbergi nyomtatvány sajtóhibáit. Meg kell jegyeznem, hogy ez a kiadás, csak a voltaképpeni Ruina Pannonicát, tehát az I–IV. könyvet tartalmazza. Csonka táblázata (a 23. lapon) nyilván hibás ott, ahol azt mondja, hogy az Eder-féle olvasatokat a IX–XI. könyveknél is figyelembe vette.

Mivel tehát valamennyi ismert variáns erre a wittenbergi nyomtatványra megy vissza, olvasatainknak figyelembe vétele szerintem fölösleges, legalábbis a szöveg megállapításához. Elvégre nyilvánvaló, hogy a későbbi, áttettebb másolat nem állhat közelebb az eredetihez. Igaz, más, általánosabb szempontból, a félreolvasások, írás- és sajtóhibák természetének vizsgálatához, az egyes változatok filiációjának levezetéséhez ezek igen-igen fontosak lehetnek. Ámde el kellett volna döntenie, hogy a sajtó alá rendező a

szűkebben vett szöveghelyreállítást, vagy ezt az általánosabb, metodikai és szövegtörténeti érdeket tartja-e szem előtt. Az első esetben elegendő lett volna a wittenbergi nyomtatvány szövege, a másodikban viszont valamennyi változatot figyelembe kellett volna venni, nemcsak az esztergomi Bél-féle másolatot és az említett XVIII. századi szebeni kiadást. Mivel pedig a második célkitűzés megvalósításához az eszközök jelenleg hiányoznak, célszerűbb lett volna az első mellett döntenie.

Itt ez még csak teoretikus megjegyzés, elvégre a textus biztonsággal helyreállítható volt az editio princeps alapján, és ez a lényeg. Annál nagyobb jelentősége van – vagy volna, lett volna – a másik egység, az V–VIII., XII. könyv esetében, mert ennek nincs hitelesnek tekinthető szerzői szövege, csak meglehetősen kései, tehát minden valószínűség szerint romlott másolatai vannak. Távol álljon tőlem, hogy a sajtó alá rendezőt hibáztassam azért, amit mulasztani kénytelen volt. A szükséges kéziratok nem állnak rendelkezésünkre (ezt azért illetett volna közölni az olvasóval!), és így meg kell elégednünk azzal, ami van. Éppen a kötet kimagasló szakmai színvonala kötelez annak nyomtatékos hangsúlyozására, hogy ezzel a kiadással a Ruina Pannonica szövegének helyreállítási munkája nincs befejezve, csak az alapjai készültek el, melyek későbbi időpontban folytatásra várnak. A további munkálatokhoz Csonka összehasonlíthatatlanul szilárdabb kiinduló pontot nyújt, mint ami eddig volt.

Csonka e rész szövegének megállapításához felhasználhatta Miles Mátyás 1667. december 21-én befejezett másolatát, mely az OSZK-ban található. (Nem világos azonban, mi utal a másolat keletkezésének dátumára. A leírás szerint a kötet végén ez áll: „Anno 1667. die 21. decembris transumpta in Germanismum.” L. 331. lap. Ezt inkább úgy érteném, hogy Miles e napon a mű német fordítását fejezte be.) Felhasználhatta továbbá a kolozsvári Kemény-féle másolatgyűjtemény 1799-ből származó variánsának fotómásolatát. (Itt vannak a közbülső könyvek első ízben beszámozva: „Ruinae Pannonicae lib. V, VI, VII, VIII atque XII”, amivel Kemény megvetette a 12 könyvből álló egységes szerkesztmény hitének alapját.) Mindkettő, már csak a keletkezés kései időpontja miatt is, messze állhat az originalistól. Nagy szükség lett volna tehát a létező összes variáns egybevetésére, hogy az eredetit kitapogathassuk. A kettő közül mai tudásunk szerint csak a Miles-féle tekinthető önállónak. Keményé maga is

többedik másolat, mégpedig – jóllehet erre Csonka még csak nem is céloz – ismeretlen kéztől származó másolat arról a korábbi másolat-ról, melyet heydendorfi Conrad Mihály (medgyesi jegyző, tanácsos, szebeni alispán, † 1821) saját kezűleg készített 8 kötetes történeti forrásgyűjteménye számára. Ez a gyűjtemény – és benne a minket érdeklő szöveg – ma a medgyesi evangélikus püspökség könyvtárának „Collectanea opera Mich. Conrad de Heydendorff, notarii Mediensis” stb. című kötetében van meg. Schesaeus sorai itt nyilván közelebb vannak az eredetihez, mint Keménynél. Conrad, úgy látszik, komolyabban foglalkozott a schesaeusi művel, mert egy harmadik példány is az ő nevéhez fűződik. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár 179. számú kézirata ugyancsak „ex manuscriptis Michaelis Heydendorff” készült 1805 augusztusában. Ha a címének hihetünk, minden általunk ismerttől eltérő szerkezetet őriz: „Ruina Pannonica heroicorum libri novem”; tehát kilenc könyvet tartalmaz, amennyi sem az I–IV., IX–XI., sem az V–VIII., XII. könyvet befogadó variánsokba nem fér bele. Lehet, persze, hogy rossz ez a cím, de amíg valaki bele nem néz a kötetbe, nem zárkozhatom el a föltevésektől. A kritikai kiadásnak legalább a figyelmet föl kellett volna hívnia e kézirat létrete.

Van még egy kézirat, amely talán fontossággal bír. Hegedüs, amikor a Kendi Anna históriájának

magyar fordítását közreadta, nem sokat árult el a hozzá eljutott kéziratról, de azt megmondta, hogy a szebeni Honterus-könyvtárban került elő, előbb Marcus Tartler (nem Tarteler, ahogy Csonka írja, † 1757), aztán Johannes Rauss († 1774) tulajdonában volt. Nos tehát van Szebenben, az Állami Levéltárban, Ms. Varia II. 5. szám alatt egy sorozat, melyben vannak bizonyos Schesaeus-szövegek. Haner püspök († 1777) gyűjteménye ez: „Sylloge historico-politica sive scriptorum historiam Hungariae et Transilvaniae civilem tractantium collectio”, Haner saját kezével. Ennek II. 1. kötetében olvasható a Ruinae Pannonicae libri quatuor, mely ugyan (címe után ítélve) valószínűleg a wittenbergi nyomtatványról készült, de míg valaki föl nem lapozza e kötetet, meg nem mondhatnám, nincs-e benne Kendi Anna históriája. Rauss halála után éppenséggel belekerülhetett Haner gyűjteményébe.

Azt már csak a teljesség kedvéért említem, hogy ugyancsak Szebenben, a Brukenthal-múzeum Verschiedene ms. P. 7. Mt. I. 11. számú kötetében van egy kis német kivonat, 1824-ből, Ludwig Roth kezével: Auszüge und Anmerkungen aus Ruinae Pannonicae von St. L. Roth. A szöveg helyreállításához nyilván nem járul hozzá, de tovább erősíti a gyanút, hogy szerzőnk nyomának Szebenben kellene utánajárni.

Kulcsár Péter

VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI

Szerk.: Horváth Károly és Tóth Dezső. 13. Beszélyek és regék – Ezeregyéjszaka 1. füzet. Sajtó alá rendezte Solt Andor. Bp. 1974. Akadémiai K. 374 + 8 1. – 16. Publicisztikai írások. Sajtó alá rendezte Solt Andor és Fehér Géza. Akadémiai és Kisfaludy Társasági Iratok. Sajtó alá rendezte Gergely Pál. Bp. 1977. Akadémiai K. 805 + 8 1.

A Vörösmarty-kritikai kiadás e két kötettel elérkezett a Vörösmarty-kutatás legkevésbé földerített területeihez. Ha valahol szükség van a biográfiai, a textológiai, a társadalomtörténeti, a sajtótörténeti, az intézménytörténeti és természetesen az irodalomtörténeti kutatások együttes alkalmazására, Vörösmarty prózai (műveinek? ténykedésének? műhelyének?) kutatásakor nagyon is szükség van. Hiszen, nemcsak arról van szó, amit Babits Mihály oly meggyőzően hangoztatott Vörösmartyról szólva, ti. „Vörösmartynak, az embernek, különben is egyik jellemző vonása valami lázas (...) és makacs ragaszkodás ahhoz, hogy beváltson minden várákórást s nemcsak

másokkal, hanem elsősorban önmagával szemben” (Irodalmi problémák. Bp. 1917. 98–99.). Az akadémiai iratok a köteleességtudás, a pontosság, a tömörítés művészetét állítják eléünk, aki nem ismert különbséget kis és nagy feladat között. Aki ereje szerint mindig ott küzd a „leg-nemesbékért”, ahová sorsa helyezte. A publicisztikai írások is a tevékeny, a várákórást beváltó, ügyesen érvelő, de az érvelést olykor ódai pátozzal átitató költőről vallanak. Mint ahogy egy-egy akadémiai kivonatban az epigrammatikust érezzük, s a beszélyek és regék sem kitérői a nagyívű költői pályának, hanem – eddig ugyan kevésbé méltatottan – szerves részei, ki-

egészítői. Mégsem elégedhetünk meg, az akadémiai iratokat méltatva sem, azzal, hogy a babitsi szép mondást pusztán elfogadjuk, s belenyugodjunk a tetszetős közhelybe: az akadémiai tevékenység elvonta Vörösmartyt az értékesebb költői munkától. Mert nem vonta el. Vörösmarty lényegében mindent megírt, amit akart (illetve amit nagyon akart), töredékei többnyire „szándékosan” maradtak töredékben, ama romantikus költő magatartása következtében, aki még a töredékben is külön, a látszólagosan befejezettel egyenértékű alkotást látott. A beszélyek és regék pedig nem a magyar próza mellékösvényére vezettek, hanem olykor megsejtései egy, az európai irodalomban hatalmas sodrású folyamatnak. A Csiga Márton viszontagságai „Doppelgänger”-motívuma E. Th. A. Hoffmannal is rokonítható, de éppen a groteszk előadásmód révén Gogollal is, a Szél úrfi poétikus meséje pedig csak Andersen meséjével, A kis hableánnyal vethető egybe. A magyar prózának olyan lehetőségeit csillantja meg Vörösmarty, sajnos, csak megcsillantja, amelyek később sem alakultak ki.

Igaz, Vörösmartynál érezhetők a kezdeti lépések nehézségei, A' füredi szívhalászat társadalmi vonatkozásai és a romantikus történet, az Orlay antifeudalizmusa és Kisfaludy Károly: Tihamérjét idéző „vadromantikája” nem tud egységes, harmóniába simulni. A kezdemények azonban több figyelemre méltóak, mint amelyben eddig irodalomtörténetünk részesítette. Turóczi-Trostler (ahogy maga nevezte tanulmányait) képzettörténeti írásai óta jószérivel csak önmagukban, legfeljebb néhány reformkori megfélelőjükkal együtt vizsgálták ezeket a (jobb híján így nevezzük) novellákat. A kritikai kiadás sem tehetett mást, mint adta a leghelyesebbnek vélt szöveget, „megjegyzetelte”, megkereste a konkordanciákat, s az irodalomból szemelvényeket közölt. Néhány újabb tárgyi magyarázat dicséri a kutató Solt Andor buzgalmát, de szélesebb és mélyebb vizsgálatokra nem vállalkozhatott. Holott az előbb csak utalásszerűen említett világ-irodalmi konkordanciák jelzik, hogy bőven akad még tennivaló. Solt Andor éppen ezen a területen mozog kissé bizonytalanul. A' holdvilágos éj c. beszélyt például kapcsolatba hozza a német romantika éjkultuszával („die mondbeglänzte Zaubernacht”), pusztán a cím alapján. Feltételezi E. Th. A. Hoffmann és L. Tieck „példáját” (245. lap). Holott *ebben az esetben* erről szó sincs. „Rege és valóság átcsapása” valóban sajátossága e novellának, de az egész inkább mesei, inkább groteszk jellegű, s még a címben is érezhető némi

parodisztikus íz. Egyébként Novalis és Vörösmarty tematikai rokonságú motívumait Fehér Géza is csak erőltetve, bizonyos külső hasonlóságok alapján vélte kimutatni (Vö. Ragyognak tettei c. tanulmánykötetben megjelent posztumusz Csongor és Tünde-tanulmányát). A tót deák éhsége viszont rendkívül hasonlít a Csongor és Tünde Balgájához; ahogy a diákok meséjüket bevezetik, az az Ezeregyéjszaka egyes meséinek bevezető mondataival vethető egybe. A keleti regeköltészetre utal egyébként a „persa” király leányainak motívuma, amelyhez hasonló a Tudományos Gyűjteményben találhatott volna a sajgó alá rendező, ha Vörösmartynak orientális érdeklődését a költő által szerkesztett lapban is nyomozza. S itt vitatkoznánk tovább Solt Andorral: bizonyos, hogy az Ezeregyéjszaka I. füzetének fordítására a pénzkereset lehetősége vitte rá Vörösmartyt, de talán nemcsak az. Éppen az előbb említett (és nemcsak Vörösmartyra, hanem a vele tipológiailag rokon Mickiewiczre és Prešerenre is jellemző) orientális érdeklődésnek is volt némi szerepe az Ezeregyéjszaka fordításának vállalásában. Visszatérve az álom-valóság-problémához, úgy véljük, hogy tekintetbe kell vennünk Vörösmartynak és a magyar költészetnek a német romantikáétól (ti. a novalisitól) eltérő helyzetét. Míg Novalis lényegében a Goethe-korban alkot, s műltkeresése oly értelmű menekülés a jelenből, amely a múltban ellen-utópiát láttat, a jelen despotizmusával szemben egy ideális középkort, addig Vörösmartyék múlt-kultuszában másféle összetevők játsszák a döntő szerepet, pl. igazolás és erőmérés a jelen harcaihoz, a herderi nemzeti családélet ábrándja, amely nem azonos Novalis: „A kereszténység vagy Europa” emberiségi család-ábrándjával stb. Másrészt Vörösmarty és általában a keletközép-európai romantikusok megrendülése, alkotói és személyi válsága, „újító lelkesültség” tágabb költői tartományokat hódít meg, mint a német romantikáé. Éppen késétségénél fogva, barokk, fél-népi hagyományokat magába ölelve, magához hasonlítva, merészebben kísérletező, a felvilágosodástól földűsítettan is, izgalmasabban újszerű: önmagát is kigúnyolva (vö. Vörösmarty epigrammáit, Mickiewicz Pan Tadeuszát stb.) szabadabb lebegésű, ugyanakkor összefogottabb, tömör előadásmódjával energikusabb, mint német „rokona”. E. Th. A. Hoffmann valóban szóba jöhet, nem „példákat” keresve, hanem tipológiai rokonságot. De a fél-népi barokk hagyományhoz, a meséhez, a ponyvátörténetekhez, az anekdotákhoz és a kalendáriumi történetekhez tapadással és nem

utolsósorban költőnk valóságélményeinek átpoétizálásával teljesen önálló és eredeti variánsát adja az európai romantika eme ágának. Jellemző példa (amely kimaradt az egyébként tartalmaz jegyzetanyagból), hogy A' kecskebőr c. novellának volt egy lényegesen későbbi ponyvakiadása is, a „Jó könyvek a magyar nép számára” című sorozat 59. darabjaként „A kecskebőr vagy a megcsúfolt kincskeresők” címmel, „Vörösmarty Mihály után”, azaz némileg átdolgozva jelent meg a történet, Méhner Vilmos kiadásában, 1898-ban. Ez arra int, hogy újra vizsgáljuk a Vörösmarty-mesék lélekrokonságát. Ugyanez vonatkozik a társadalmibb töltésű novellákra is. A' füredi szívalhászlat társadalmi érdeklődése A' fátynál titkai megfelelő jeleneteihez hasonlítható, az Orlay titokzatossága Jósika Miklós regény-jeleneteivel vehető egybe, A' kecskebőr nyelvi humora Petőfit előlegezi (Vörösmartynál: „összevoná beszéde” vitorláit”, ezt akár Petőfi is írhatta volna A helység kalapácsában). A beszélytörődékben ilyen mondatra bukkanunk: „mint ama hitetlen Jónás a' czethal gyomrában” (Jegyzeteletlen marad, miként a tornába esett fereghez sem kerül oda Ráday Gedeon meséjének említése). Viszont teljesen meggyőző, korrekt az Ezeregy-éjszakához fűződő filológiai munka. Az itt alkalmazott szövegösszevetéshez hasonló lehetne talán megkísérteni a második füzet esetében is. Még talán Vörösmarty (vagy Zádor?) szerzősége is kiderülhetne. A Beszélyek és regék sajtó alá rendezői elismerés illeti, szerencsés ötlet volt az Ezeregyéjszaka és a novellák egy kötetben közlése.

Viszont szerencsétlen ötletnek bizonyult a politikai publicisztika és az akadémiai iratok egy kötetbe zsúfolása. Mellette csupán az szól, hogy mindkét fajta tevékenység azonos eszmerendszer eredménye. Vörösmarty híven szolgálta a köznemesi vezetéssel történő polgári átalakulást, lelkesen vett részt annak mozgalmában, osztozott érényeiben és ellentmondásosságában. Csak hogy egészen más jellegű a politikai publicisztika, mint az akadémiai hivatalos munkálkodás. A politikai publicisztika nem igazi műfaja Vörösmartynak, lendületes fogalmazása, körmondatainak sodró ereje pl. a Széchenyi-Kossuth vitához fűzött tanulmányában szétfeszíti a kereteket, s e körmondatok nem Kölcsey klasszikus mintáit követik, inkább Kossuth szenvedélyessége, sőt a versbéli tirádák mellé párosíthatók. Az 1848. május 20. után keletkezett négy cikk keletkezéséről a Pesti Hírlap május 20-i szerkesztői jegyzete árulkodik, mely Vörösmartyt a lap „rendes munkatársa”-ként tünteti föl. A kritikai

kiadás e kötete is lelkiismeretes szövegrendezői munkáról tesz tanúbizonyságot. A cikkek, mint ismeretes, nem eredeti formájukban jelentek meg, közülük néhányat a szerkesztői önkény csontkított meg, a szerkesztők politikai állásfoglalásának megfelelően. A kötetnek ez a része mozzanatokot villant föl Vörösmarty 1848-as életéből. A teljesebb kép kialakítása már csak azért sem sikerülhetett, mivel a sorozatszerkesztők nem ellenőrizték egy történéssel a kötetet. Nem azt rójuk föl, hogy Urbán Aladár: Kiegészítések Vörösmarty életrajzához (It. 1975. 946–960.) című dolgozatát nem vették figyelembe, erre az „időbeli átfutás” miatt nem volt módjuk. De Urbán Aladárnak, Spira Györgynek és másoknak az 1848-as forradalom eseményeit a kutatások mai állásának megfelelően tárgyaló dolgozatait jobban hasznosíthaták volna. Ez feltétlenül megnövelte volna a kötet anyagát. Különösen akkor, ha Vörösmarty 48/49-es hivatalos munkálkodását is sikerült volna teljesebben megrajzolni, azoknak az Urbán Aladár által megtalált, az OL-ban őrzött iratoknak a segítségével, amelyek ha nem is adnak lényegesen újat, de módosítják a Vörösmartyról tudottakat. Feltehetőleg a 48/49-es hivatalos iratok között még jónéhányszor felbukkan Vörösmarty neve. Ezek beillesztése a Vörösmarty-életműbe nyilván egy pótkötet feladata lesz.

S amennyire – mint az eddig írtakból talán kiderült – korainak váltúk Vörösmarty politikai publicisztikájának és 48/49-es hivatalos ténykedésének (e kettőt egybetartozónak tudjuk) kritikai kiadását, olyannyira hiányosnak tartjuk az akadémiai és egyéb iratok kötetét. A sajtó alá rendező lényegében csak a MTAK kéziratrábában is föllelhető, többnyire egy helyen található anyagot tette közzé. S elfeledkezni látszott arról, hogy Vörösmarty (s általában a triász) akadémiai ténykedésének fontos és érdekes sajtóvisszhangja volt, egyes iratok csak akkor érthetők meg és értékelhetők helyesen, ha a körülöttük támadt sajtópolémiát is közöljük. Különösen fontos ez abban az esetben, ha a sajtóközlemény alatt ott szerepel Vörösmarty neve. Egyetlen példával élünk, hogy érthetővé tegyük, mire gondolunk.

A 132. sz. irat: „Választmányi tudósítás az 1839. évi pálya-szomorújátékokról.” A sajtó alá rendező közli a tudósítást, a 757. lapon pedig a szokásos rövid jegyzetet. Holott a tudósítás és a pályázat körül viharosnak nevezhető sajtópolémia játszódik le. A Társalkodó 1939. 340. lapjáról idézünk: „Felszólítás. A' Pesther Tageblatt szerkesztőségének tetszett 249. számában a' m. tudós társaságról szóló gúnyolódó

czikkelyében ezt írni: „A 100 arany drámai jutalomra eddig két szomorújáték van kijelölve: az egyik Kuthy Lajosé, a másik Tóth Lőrinczé, csak arra nézve nincsenek még, mint hallik, a dráma-bírálok eltökélve, melyiknek ítélték oda a kettő közül a jutalmat, minthogy a mellékdíj akár melyikre nézve is csekély és aránytalan volna.” Alulírt helybenlévő bírálok jelentik, hogy e tárgyan mind eddig együtt még nem is tanácskoztak, véleményeiket a pályamunkákról ki nem nyilatkoztatták, annál kevésbé foglalatostkodtak a szerzők, nevei találgatásával s kihirdetésével s hogy így ez egész hírnek nincs alapja; mivel azonban ez a dráma-bíráló választmány tagjaira nézve gyanúsító is, felszólíttatik ezennel a Pesther Tageblatt szerkesztője, nyilatkoztassa ki, melyik dráma-bírótól vette ezen hírt? Pest, oct. 19. 1839. Schedius Lajos mk., Vörösmarty Mihály mk., Fáy András mk., Bajza József mk.”

Nem közöljük itt a vita teljes lefolyását, mindössze néhány szempontra hívjuk föl a figyelmet. Ez a Társalkodóban és másutt (azaz a triász lapjában) megjelent írat nem azokat tünteti föl a bírálóbizottság tagjainak, akiket a 132. sz. írat. Fáy András helyett ott Czuczor Gergely szerepel. Továbbá: Tóth Lőrinc és Kuthy Lajos valóban pályáztak, az első díjat Tóth Lőrinc „Hunyadi László”-ja kapta (ezt Gergely is föltünteti), Kuthy „Első Károly és kora” című darabja dicséretet nyert, a színmű írójának nevét Gergely nem tünteti föl, holott a darab 1840-ben nyomtatásban is megjelent. Tehát a Pesther Tageblatt pletykájából annyira igaz, hogy Tóth L. és Kuthy egyaránt pályáztak. Ki szivárogtatta ki ezt a hírt? A bírálók valóban nem tudták, hogy kik a pályázók? E 132. számú írat tehát túlmutat a pályázat egyszeri eseményén, háttérének megvilágítása (s ha valami, akkor ez lett volna kritikai kiadás feladata) tágabb és messzebb érvényű következtetések levonására készíthette volna a korszak kutatóit. Feltehetőleg külön kötetben jelennek meg a sajtóban megjelent, Vörösmarty által aláírt vagy ellenjegyzett iratok. Így azonban összetartozó adatok, tények, iratok szakadnak el egymástól, a kutatónak vissza- és hátrautalásokból, nehézkesen kell összeszednie az adatokat. E bírálatok, iratok és egyáltalában, Vörösmarty „hivatali” ténykedése – megfelelő időbeli elosztásban – megértek volna egy második kötetet is, az alaposabb dokumentáció hiánya így rendkívül szembetűnő. S hogy az általunk kiválasztott eset jellegzetessége a kötet e részének, arra még néhány utalás a Társalkodónak következő esztendei 1840-es évfolyamából.

„A m. tudom. akadémiai választások ügyében” (1840. 26–27. lap) című, Bajza, Schedius, Vörösmarty aláírású cikk a 92. sz. közleményre utal, a 90. és 92. számú iratra az „Akadémiai választások, jutalmak” című cikk (Uo. 1840. 30–32. lap), amely az ultraliberalismusi váddal foglalkozik. Hiányszeretünket talán sikerült érzékeltetnünk. Önmagukban is érdekesek ezek az iratok, így, a sajtóviszhanggal együtt azonban sokkal inkább kortörténeti dokumentumok, sokkal inkább szolgáltatnak adalékokat Vörösmarty életrajzához.

Sajnos, e kötet jegyzetelése sem nevezhető mintaserűnek. Ismét az akadémiai iratok néhány különös jegyzetét tennénk szóvá. A 6. sz. írat a magyar nyelv szláv jövevényszavainak problémáját is említi. Máshonnan tudjuk, hogy a Horvát István–Kollár vitának is ez volt az egyik sarkalatos pontja, de itt nem erről van szó, hanem Leška és Dankovský idevágó munkásságáról. Erről Vörösmarty a Tudományos Gyűjteményből és más újságokból tudhatott, mind Leška könyvének, mind Dankovskýénak jelentős magyar visszhangja volt. (Vö. tőlem: Szláv jövevényszavaink kutatásának kérdéséhez. MNy 1974. 245–249.). E kérdés még Arany Jánost is gúnyos epigrammákra ihlette. A 31. sz. irathoz készült jegyzet Petrichevich Horváth Lajosról beszél, a 43. sz. iratban viszont Petrityevityi Horváth Lázár áll, az irathoz készült jegyzet P. Horváth Lázáról, majd alább Petrichevich Horváth Lázáról tud, a névmutatóban külön szerepel Petrichevich Horváth Lajos, utána pedig Petrichevich Horváth Lázár. Ki ismerné föl e sokféle névalakban a Honderű majdani, Petőfi Sándor által nem éppen magasztalt szerkesztőjét? Jegyzet, természetesen, erről sehol. A 140. számú írat jegyzete közli, hogy a pályázatra beérkezett Zsidó fiút Jókai szerzette, Petőfi írta le. De a Csák végnapjai alkotója sem kisebb egyéniség. Nem a hiányzó jegyzetből tudjuk, hogy Madách Imre. Miért e következtetlenség?

A 26. számú iratban Vörösmarty ezt állítja: „Verseghy a hibákat rendszerbe húzta, s velők iskoláinkat eláraszta, a zavarból, a mennyire csak tőle telhetett még nagyobb zavart csinált.” A 2. számú írat jegyzete (632. lap) szerint: „A főképp múltunkért rajongó Révai Miklóssal szemben Verseghy és Vörösmarty inkább az élő nyelv-szokásra esküdött.” Vörösmarty – ezt talán dokumentálnunk sem kell – révaiánus volt, egyébként is, Verseghy és Révai grammatikai és nyelvészépitési-bővítési vitája nem szűkíthető le olyan módon, mint azt Gergely teszi.

A kötet e része pedig kincsebányája lehet majd a Vörösmarty-filológiának. A népiesség felé tájékozódó költőt ismerjük meg akkor, mikor a tájszavakról nyilvánítt véleményt (114. számú irat, 46. számú irat). Figyelemre tarthat számot Kant és Fichte bölcséletének bravúrosan rövid összefoglalása (95. számú irat, 262. lap), s ez adalék lehet Vörösmarty „filozófiatlanságának” problémájához. Itt említjük meg etimológia-ellenes álláspontját (7. számú irat, 142. lap) „A’ legvagyazóbb Etymologia is jobbára csak tapogatás...” valamint (42. számú irat), amelyben nyomon követhető mélységes kiábrándulása a horvátistváni és az őt követő, magyarkodó teóriákból. (Vö. különösen a 42. sz. irat.) Igen érdekes az Akadémiához benyújtott drámafordítások bírálata, behatóbb nyelvi-dramaturgiai elemzést igényelne pl. a Hoblik Márton által készített és Vörösmarty által javított Götz von Berlichingen-tolmácsolás (32. sz. irat).

A politikai publicisztika jegyzetanyaga, elrendezése – írásunk bevezetőjében jeleztük az alapproblémát! – lényegében kevesebb gondot ad a recenzensnek. Bár itt is elmaradnak a szövegen közvetlenül túlmutató konkordanciák. A „Szabadság, egyenlőség, testvériség” című cikkben előkerül Martinovics neve, mint a szabadság üldözőjtője. Hogy ez ebben az összefüggésben nemcsak Vörösmarty leleménye, azt Petőfi versével, Jókai prózájával bizonyítanánk (A világhírű Martinovics összeesküvési pör részletei. Életképek 1848. ápr. 2. ápr. 9.).

Ugyanennek a cikknek 195–201. sora pontos leírása a nemzetiségi kérdés lehető következményeinek. „E kérdés megoldása isten kezében van” – zárja Vörösmarty szkeptikusan e passzust. A 361. sortól kezdve néven nevezi a divide et impera birodalomkormányzó elvét: „Legborzasztóbb kitörése ez azon öldöklő rendszernek, mellyel a’ birodalom’ népei egymás iránt folytonos gyűlöletben ’s rémségben tartattak.” „Az absolutismus’ hagyományai” című cikk pedig epigrammatikus tömörséggel, axiómaszerűen fogalmazza meg: „A’ népek gyűlölete és viszálja a’ zsarnokok ereje”. E kérdést azért emeltük ki, mivel erről kevés szó esett. A szlovák és a magyar történezeteknek a közeli múltban lezajlott vitája 1848/49 értékeléséről tanúsítja, milyen messze vannak még egymástól az álláspontok. A magyar kormányok nemzetiségi politikája nem mindig volt szerencsésnek és méltányosnak mondható, s ugyanezt írhatjuk e nemzetiségi politika magyar sajtójáról is. Arra azonban az eddiginél jobban fel kell figyelünk,

hogy a nagy tekintélyű Vörösmarty „éjszak rémes árnyai” veszélyének hangoztatása mellett milyen fontosnak tartotta a hagyományos császári politika elítélését, a népek egymás ellen uszításának megbélyegzését. Amikor Petőfi a szlovákok által sérelmezett „Élet vagy halál” című versében arra figyelmezteti a megtévesztett nemzetiségeket: „Reánk uszít a hűtlen király” (e figyelmeztetésének súlyosságára már Illyés Gyula felhívta a figyelmet), akkor ebben nem állt egyedül. Íme, Vörösmarty is ennyiszor, ilyen hangsúlyosan foglalkozott e kérdéssel. Nem tartjuk egészen szerencsésnek azt a megoldást, hogy a kötet 576. lapján a nemzetiségi kérdést jószerivel csak Horváth Mihály történeti becsű, de anyagában és szemléletében már korszerűtlen munkája nyomán tárgyalják, s a modern feldolgozásokat többé-kevésbé mellőzni látszanak. A horvát mozgalom (mely jellegében talán a legközelebb áll a magyarhoz) nem szűkíthető le Gaj és hívei mozgolódására, Jellasics nemzeties jelszavai jó darabig még a horvát baloldalt is megtévesztették. A líptószentmiklósi szlovák gyűlés és a horvátok mozgalmai közé pedig hiba egyenlőséget tenni. Az újabb történeti szakirodalom (a magyar is!) bőven szólt erről, megkülönböztetve a különféle vezetésű nemzeti törekvéseket.

S még egy probléma. „A’ kelet’ népe 1841-ben” című cikkben Vörösmarty utal a „pánszlávokra”. Nem bizonyítható, hogy olvasta volna Ján Kollárnak a szlávok irodalmi kölcsönösségről írott, Pesten, németül is megjelent röpiratát. Feltehetőleg ismerte viszont Kollár szonett-eposzát, A szlávok leányát, Romy Károly György ismertette egy magyarországi német lapban, s Vörösmarty ma már elveszett ellencikkkel akart válaszolni. Viszont a magyar újságok teli voltak a főleg német forrásból származó pánszláv ügyek tárgyalásával. S amikor a reformkorban kialakult és a legpregnansabban Wesselényi Miklós által megfogalmazott félelmet regisztráljuk, amelyet a közvélemény a szlávok esetleges orosz fennhatóság alatt történő egyesülése miatt érzett, akkor e német forrásokat kell feltárnunk, s azokra a Herder jóslatától megriadt és a gyors magyarosodást ellenszerűl kínáló közvetítőkre kell gondolnunk, akik Kollárnak és a cseh lapoknak, valamint a délszláv forrásoknak anyagát a maguk tendenciózus magyarázatával a magyar lapok számára eljuttatták. Nem az a lényeg, hogy igazuk volt-e a reformkori és a későbbi rettegőknek. Az a lényeg, hogy remegtek és féltek a veszélytől, szinte a bőrükön érezték. Ennek eredőit kell feltárnunk, e szempontból kell

átbongésznünk a reformkori sajtót, a hatalmas röpiratirodalmat és nem utolsósorban azokat a német lapokat és politikai tárgyu írásokat,

amelyek lényegesen alakították a reformkori magyar közgondolkodást is.

Fried István

*

Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sajtó alá rendezte Katona Tamás. Az utószót Makkai László írta. Bp. 1979. Magyar Helikon. 223 l. (Bibliotheca Historica)

Magyari röpiratához eddig igen nehéz volt hozzájutni: vagy Ferenczi Zoltán 1911-ben a Régi Magyar Könyvtárban megjelent, nehezen hozzáférhető kiadását, vagy az eredeti kiadást kellett keresni. Most Katona Tamás és Makkai László kötetével régen hiányzó könyv került az olvasók kezébe.

„Magyari István irodalmunk ünnepelt alakjai közé tartozik. Helyét Beöthy Zsolt jelölte ki, de úgy, hogy a felfedezők pátoszával s a történelmi kontraszthatás kedvéért egyúttal túlméretezte az alakját: Magyari a protestáns-kor legjelentékenyebb prózaírója, megoldja Pázmány magyar nyelvét, előkészíti Zrínyit, leghatásosabban juttatja kifejezésre a protestáns-katolikus ellentét gondolatát.” – írja Turóczi-Trostler József 1930-ban megjelent Magyari-tanulmányának elején. Lényegében azóta sem jutottunk túl Beöthy értelmezésén, bár az idő és kritikusabb irodalomszemléletünk letörülte azóta Magyari alakjáról a szuperlatívuszokat. Zimány József monográfiája és Ferenczi Zoltán kiadásának előszava felkutatta Magyari életrajzában forrásait, s felvázolta a mű utóéletét. Turóczi-Trostler idézett tanulmányában kimutatta a röpirat forrásait, de 1955 óta nem jelent meg Magyariról szóló tanulmány, s az addig közönség elé került írásokban is csak elvétve találunk újabb tudományos eredményeket. Magyari művét mégis folytonosan idézzük, hivatkozunk rá, irodalmunk fontos láncszemének tartjuk – csak éppen nem tartottuk eddig fontosnak az eddigi tudományos eredmények kritikai felülvizsgálását és továbbfejlesztését.

Makkai László tanulmánya végre olyan területre tekint be Magyari műve kapcsán, amely eddig nem volt az irodalomtörténeti kutatás látókörében. Röviden tekinti csak át a két, már régebben feltárt kérdéscsoportot: A Magyari életére vonatkozó adatokat és a mű forrásait, viszont új megközelítési pontokat talál – és azokat bővebben ki is fejti – a legfontosabb

kérdéscsoporthoz, Magyari műve eszmeiségéhez és korában betöltött szerepéhez. Feltárja a Magyari és patrónusa, Nádasdy Ferenc közti kapcsolatot, tisztázza, hogy mennyiben és hol lehet Nádasdy rendi programjának és politikai elgondolásainak kifejtését keresni a röpiratban, s ezzel a Magyari-mű utóéletére vonatkozó vizsgálathoz is fontos támpontot ad. Új szempontból vizsgálja meg Magyarit, mint protestáns író is a protestáns-katolikus ellentét tekintetében, s itt felfedezi, hogy Magyari nem kényszerrel, a kegyúri jog érvényesítésével akarta volna a katolikusokat megtéríteni, hanem csendes zsinattal. Makkainak itt lényegében igaza van, ha nem is abban a kijelentésében, hogy „ez koránál előbbre járó gondolat”, hiszen a korabeli külföldi és magyar vallási türelmet hirdető humanisták már vagy fél évszázada hirdetik ezt az álláspontot. Sokkal érdekesebb azonban az a vizsgálódás, amellyel Magyari politikai programjában a lutheránus főnemesség újsztoikus-mánierista elveit fedezi fel. Nagyon érdekes és meggyőző Makkainak az a fejtegetése, amellyel bemutatja Magyari röpiratának szerepét a korabeli rendi ellenállás programjának elterjesztésében.

A mű kiadása (Katona Tamás munkája) általában helyes elvek alapján jár el. Az átírás során nem akarta megőrizni a kor ingatag helyesírási szokásait, ellenben igyekezett a Magyari ejtési sajátosságait tükröző alakokat megtartani. Ezt általában sikerrel végezte el, de némi következetlenség azért található így is az átírásban: például az „engedgye, adgyunk” stb. alakok használata csakis helyesírási kérdés, hiszen ma sem ejtjük másként az „engedje, adjunk” alakokat. Ezen a kérdésen belül is következetlenül használja viszont a „gyógyíthatya – siratja” alakokat. Helyesen megtartotta Magyari í-zését és ly-használatát, de nem indokolja semmi, hogy az „egyszersmind” szó írásánál megtartotta az eredeti kiadás „egycersmind” alakját. Más jellegű problémákat is felvet az az elve, hogy helyes volt-e kihagyni a kiadásból Magyari tárgyszavas mutatóját – ennek közlése, megváltoztatott oldalszámokkal, hasznos lett volna a mai olvasó számára is. Ugyancsak érdemes lett volna kiegészíteni Magyari felhasznált forrásainak a szövegben és a margójegyzetekben található rövidített

címét is egy külön forrásjegyzékben, a bibliai helyek rövidítéseivel együtt, amelyet ugyan közöl a kiadvány, de nem jól használható helyen és formában.

A kiadás értékét növelik a sárvári vár mennyezetfreskóinál készült reprodukciók, melyek a „fekete bég”, Nádasdy Ferenc csatáit ábrázolják. Rózsa György tanulmánya példamutató összefogottsággal ismerteti a képek tárgyát, történetét és képzőművészeti fontosságukat. Igen érdekes és további kutatásokra buzdít az az összefüggés, amelyet a freskók festetése és a *Szigeti veszedelem* megírása között talál.

Uray Piroska

Horkay László: A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig. Bevezetés a magyar filozófiai gondolkodás történetébe. Kézirat. Bp. 1977. 198 l. (Theológiai Tanulmányok. Új folyam – 7.)

Beszélhetünk-e egyáltalán nemzeti filozófiáról – teszi fel a kérdést bevezetésképpen Horkay László –, hiszen a filozófia a legalapvetőbb és legegységesebb fogalmakat, a legátfogóbb kérdéseket tárgyalja. A görög, német, angol és más filozófiák léte igenlő választ sugall, s így magyar filozófia is joggal feltételezhető. A szerző ebből kiindulva azt kívánja bemutatni, hogyan alakult ki a magyar nyelvű és európai színvonalú filozófiai gondolkodás. Két szempontnak, az anyanyelvűségnek és az európai színvonalnak mint mércének együttes alkalmazása irányítja tehát vizsgálódását. Szembe kellett természetesen néznie azzal a gyakran hangoztatott megállapítással is, hogy a magyar bölcsélet kevés önálló művet produkált, s alkotásai jórészt idegen, elsősorban német filozófiai eszmék közvetítését szolgálták. Horkay László azt tartja, hogy a magyar filozófia a 19. század közepéig – pontosabban Erdélyi János fellépéséig – inkább csak nyelvében volt magyar, s főleg külföldi irányzatok átvételének tekinthető. Erdélyiben „érett önállóságra a magyar filozófiai szellem”, majd Böhm Károly munkásságában „fejlődött egyenrangúvá más nemzetek hasonló törekvéseivel”.

A tanulmány célja e folyamat fő állomásainak bemutatása a magyar nyelvű filozófia történetének keretében. Ez a célkitűzés szabja meg a mű szerkezetét és arányait: az olvasó nem elsődlegesen történeti szempontú filozófiatörténetet kap kézbe, hanem a filozófiai gondolkodás alakulásának három, részletesebben bemutatott

csomópontjának ismertetését rövidebb, a kronológiai folytonosságot érzékeltető átvezető fejezetekbe beleillesztve.

A címben jelzett kezdő időpont Apáczai Csere János 1653-ban megjelent Magyar Encyclopaediájának programadó jelentőségére utal. E mű előszavában kap először hangot a tudományok anyanyelvű közvetítésének az igénye. Az első magyar nyelvű filozófiai munkák megjelenéséig, az 1770-es évekig azonban még több mint egy évszázadnak kellett eltelnie. E két, mintegy bevezetésül szolgáló rövid fejezet után kerül sor a magyar kantianusok tevékenységéről és sorsáról szóló első főfejezetre. Az szerző véleménye szerint ugyan csak az 1830-as évek végén, Erdélyi Jánossal, illetve a hegelianusok vitáival indult meg a magyar nyelvű filozofálás, de ez már fél évszázaddal korábban, az 1790-es években megtörténhetett volna, ha Mándi Márton István és más pápai, debreceni és erdélyi kantianusok kezdeményezéseit az egyházi vezetés csírájukban el nem fojtja. Legfőbb érdemüknek azt tekinti Horkay, hogy korán befogadták és helyesen értelmezték Kant tanításait, s megpróbálták anyanyelven közvetíteni a tanulóifjúságnak. A 19. század első harmadának filozófiáját bemutató „Aszályos évek”, és egy az Akadémia szerepét és jelentőségét a filozófia szemszögéből tárgyaló, ugyancsak rövid fejezet vezet át a második súlyponti részhez, amely három fejezetre tagolva a Hegel körüli vitákkal és Erdélyi Jánosnak, a legnagyobb magyar hegelianusnak a jelentőségével foglalkozik. Erdélyiben látja Horkay azt a múlt század közepi magyar filozófus egyéniséget, aki az idegen hatások ellenére önálló tudott maradni, mert mindent saját egyéniségének szűrőjén át értett meg és fejezett ki. Minthogy a Hegel körüli három évtizedes polémiák ismertetése a mű egyik fő célja, a reformkor egyezményes filozófiájáról, amelynek képviselői először törekedtek tudatosan nemzeti bölcsélet létrehozására, nem önálló irányzatként, s nem is egy helyen esik szó, hanem a tanulmány logikájának megfelelően Hetényiről az Akadémiáról szóló fejezetben, Szontágh nézeteiről pedig a viták kapcsán, mint Erdélyi ellenfeléről olvashatunk. Horkay László azonban nem elsősorban történeti jelentőségüket, hanem teljesítményüket ítéli meg, amelyet – Erdélyi Jánossal egyetértve – dilettantisztikusnak mond. A következő két rövidebb átmeneti fejezet az új materializmus jelentkezését, továbbá Alexander Bernát munkásságát, illetve a Magyar Philosophiai Szemle jelentőségét tárgyalja. A harmadik, utolsó főfejezet címe: „Böhm Károly önálló magyar

filozófiai rendszere". A befejezés „A formalisztikus filozófia felülkerekedése: Pauler Ákos munkássága” címmel tulajdonképpen már részben túllépi a tanulmány címében kijelölt időhatárt, mivel az 1920-as években írt műveket is számba veszi.

A magyar filozófia múltjának kutatója talán más diszciplínák történetének művelőjéhez képest is igen sok megoldatlan kérdéssel, fehér folttal találkozhat munkája során. Ez az oka annak, hogy Horkay László is más módszert volt kénytelen alkalmazni pl. a kantianusokról szóló fejezet kidolgozásánál, mint dolgozata többi részének megírásánál. A kép teljesítéséért tételéhez kéziratot forrásokat is feldolgozott, részletkérdéseket tisztázott, új megállapításokkal és hipotézisekkel gyarapította a bölcsélet történetét. (Ezek az eredmények az „Irodalom és felvilágosodás” című, Szauder József és Tarnai Andor szerkesztésében megjelent tanulmánykötetben, 1974-ben napvilágot láttak.)

Horkay László kötete posztumusz műként látott napvilágot. Megfogalmazása, szövegezése éppen ezért nem tekinthető egészen kicsiszoltnak, véglegesnek, filológiai apparátusa sem teljes, és nem mindig következetes. Témaválasztása, célkitűzése eltér a magyar filozófia régebbi korszakainak történetével foglalkozó, nem nagyszámú összefoglaló munkáitól; ez, és a benne foglalt eredmények is indokolják kéziratként való megjelentetését.

F. Csanak Dóra

Spielmann József: A közőj szolgálatában (Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok) Bukarest 1977. Kriterion K. 349 1.

Az egyes szaktudományok történetével foglalkozó művekre általában úgy tekintünk, mint amik csupán egy szűk kör – az adott tudományág múlt felé is hajló, annak gyökereit is kutató szakembereinek – érdeklődésére tarthatnak számot. E hibás szemléletet többszörösen cáfolja Spielmann József, Romániában élő magyar professzor tanulmánykötete. A 16–18. századi erdélyi magyar orvostudomány és orvosi irodalom fejlődésének állomását mindig az adott társadalmi és művelődési viszonyokkal szorosan összekapcsolva, európai összefüggéseiket is feltárva vizsgálja. Az orvosi művek elemzése kapcsán tehát e korszak művelődésének egészéről kapunk képet, erre utal – joggal – a kötet alcíme is.

A felvilágosodás diadalra jutása előtt a tudomány és a szépirodalom kategóriái még nem váltak élesen szét, az egységes *literatúra* részei voltak. A magyar nyelvűség pedig különös erővel hatott az egységesülő köznyelv, a nemzeti jellegű irodalmiság, műveltség terjesztése irányában. Így Melius, Apácai, Pápai-Páriz klasszikus humanizmus szellemében fogant művei szerves részét képezik irodalomtörténetünknek is.

A kötet négy tanulmányt tartalmaz. Bár ez íráskor többsége már megjelent különböző folyóiratokban (Korunk stb.) mégis, kötetbe gyűjtve, átdolgozva új, egységes hatást keltenek. Nem különálló tanulmányoknak, hanem egy átfogó tudományos munka elkülönülő, egymással azonban szorosan összefüggő fejezeteinek tűnnek. A kötetet bevezető értékes előszó is ez összefüggésekre, a tárgyalt témák folyamat-jellegére mutat rá.

Az *Ars Medica* című, terjedelmes, 16. századi magyar orvosi kézirat keletkezési körülményei, európai forrásainak feltárásával, nyelvének filológiai, ismeretanyagának tudománytörténeti elemzésével foglalkozik a könyv legizgalmasabb fejezete. (Szövegkiadás: Varjas Béla: XVI. századi magyar orvosi könyv, Kolozsvár, 1943.) A tanulmány összefoglaló jellegű, ismerteti az egyes kutatók: Alföldy Rezső, Varjas Béla, Szabó T. Attila, Farczady Elek, Jakó Zsigmond, Lázár Szini Karola, Spielmann József stb. eredményeit, egymásnak olykor ellentmondó, egymást cáfoló vagy kiegészítő megállapításait a híres kéziratról, amelynek jelenleg három másolat példányát ismerjük. Az *Ars Medica* feltárásával módosult eddig kialakult tudománytörténeti képünk. Nem a XVII. század végén, Pápai-Páriz: *Pax Corporis*-al, hanem egy századdal előbb született meg tehát az első olyan orvosi kézikönyv, amelyben a szerző szakmai tudása, európai műveltsége és tájékozódása ötvöződött a segíteni akaró humanista szándékkal; magas szinten és közérthető magyar nyelven tolmácsolva nélkülözhetetlen ismereteket. Úgy véljük, az *Ars Medica* újabb bizonyítéka annak a művelődéstörténetben már többször felmerülő ténynek, hogy kulturális életünk a 16. század végén erőteljesen megerősödött, az európai fejlődéstől való korszakos lemaradásunk csupán a XVII. század folyamán következett be. Művelődésünk e fellendülő-megtorpanó, szakaszos fejlődést mutató képe árnyaltabbá teheti történelemszemléletünket is.

„A karteziánus szemlélet sodrában” című tanulmány impozáns körképet nyújt a XVII. századi erdélyi művelődésről és orvostudomány-

ról. Meggyőző erővel bizonyítja a kor európai szellemi áramlatai, különösen a kartezianus eszmék hatását az erdélyi magyar szakirodalomban; felmutatva e hatás konkrét megnyilvánulási formáit is. Enyedi Sámuel, Apácai Csere János, Pápai Páriz Ferenc műveinek ily szempontú elemzésével. Számos új adattal gazdagítja a szerző eddigi ismereteinket, különösen jelentős Enyedi Sámuel eddig figyelemre nem méltatott, kéziratos „*Philosophia naturalis*”-ának értékelése.

Alapvetően az előbbi, gyümölcsöző módszert alkalmazza Spielmann József a 18. századi jelenségek vizsgálatánál is, a felvilágosodás és az orvostudomány szerves kapcsolatát kutatva *A nyelv-művelő társaság orvosai* c. tanulmányában. Ez írás legérdekesebb része az a néhány alfejezet, amelyben kimutatja a kialakult új természet-tudományos szemlélet jelentkezését immár nem csak az elméleti, hanem az alkalmazott tudományágakban is, mint például az ásvány-vizelemzés, gyógynövénykutatás, botanika stb.

Sorrendben a kötet harmadik tanulmányában Ioan Piuriu-Molnár, 18. századi kiemelkedő román orvosgyógyászat pályaképet rajzolja meg a szerző. Piuriu-Molnár életének különböző állomásai kapcsán megismerjük egy szakág, a szemészet helyzetét és fejlődését a 18. századi Erdélyben, valamint az orvostudomány kapcsolatos intézmények – egyetem, illetve akadémia felállítása stb. – létrejöttét, működésük problémáit is.

Összegezve a fentieket, Spielmann professzor könyve mind témája és megközelítési módja, mind szemlélete okán joggal sorolható a magyar művelődéstörténeti irodalom legjelesebb munkái közé. Kitűnő stílusa a mű élvezhetőségét, hatalmas ismeretanyaga, tárgyilagos elemzései és a kötetet záró, 30 oldal terjedelmű, értékes bibliográfia a mű használhatóságát növelik.

Szlatky Mária

Takács Béla: A sárospataki nyomda története. Bp. 1978. Magyar Helikon 197 1.

1958-ban a Rákóczi Múzeum helytörténeti kiadványainak sorozatában jelent meg Takács Béla tanulmánya a sárospataki fejedelmi nyomdáról. (*Comenius sárospataki nyomdája. A sárospataki nyomda története I. 1650–1671.*) A nagy irodalmat összegző alapos munka méltán keltette fel a szakemberek érdeklődését, s várták a szerző-

tól a folytatást, a pataki nyomdászat egész történetét feldolgozó monográfiát. Örömmel vesszük tehát most kézbe a várt kötetet, amely a fejedelmi nyomda alapításától egészen a felszabadulást követő államosításig kíséri végig a pataki nyomdák tevékenységét.

A pataki tipográfia sorsa mindvégig szorosan összefonódott a nagy hírű kollégium történetével. Létrejöttét is annak köszönheti, hogy I. Rákóczi György erdélyi fejedelem a magyar művelődés fejlesztését szem előtt tartva nem kevés áldozatot hozott, hogy a pataki iskolát a gyulafehérvári kollégium színvonalára emelje. Hozzá tartozott ehhez természetesen az iskola igényeit kielégítő nyomda felállítása is. 1635-ben Tolnai Pap István kollégiumi professzor a nyomda ügyében így ír a fejedelemnek: „... könyörgünk Nagyságodnak ..., hogy legyen oly reá vigyázása Nagyságodnak, hogy rövid idő alatt készüljön el. Soha meg nem mondhatjuk, minémű nagy szükségünk vagyunk reá.” I. Rákóczi György idejében azonban csak előkészületek folytak a nyomda berendezésére, a terv csak a fejedelem halála után valósult meg. Helyesen mutat rá Takács Béla, hogy ezt nagymértékben elősegítette a magyar puritánusok megerősödő mozgalma, amely bázisát Várad mellett Sárospatakon építette ki. Lorántffy Zsuzsánna fejedelemaasszony és fia Rákóczi Zsigmond – akiket sikerült megnyerni a puritanizmus ügyének – a kollégium átszervezésére, új módszerek kidolgozására Comeniust kérte fel és hívta a főiskola élére. Az akkor már európai hírű tudós Sárospatakra jövetelének feltételei között a nyomda felállítása is szerepelt. Comenius hozta magával 1650-ben valószínűleg Lesznóból a nyomdászt is, Renius Györgyöt. Takács közli a nyomdász megélhetését biztosító díjlevelet, és érdekes összehasonlítást tesz: Renius fizetése nagyjából megegyezett egy várbeli másodkapitány járandóságával. Az első kiadvány 1651-ben hagyta el a nyomdát *Primitiae laborum scholasticorum* címmel, amely Comenius három iskolai beszédét tartalmazza. Az első években szinte kizárólag Comenius tankönyvei és pedagógiai vonatkozású művei jelentek meg a nyomdában (*Vestibulum, Janua, Atrium* stb.). 1657-ig állt Renius György a nyomda élén, majd halála után Rozsnyai János vette át a műhely vezetését. Neki kellett a nyomdát 1671-ben Debrecenbe menekítenie, amikor II. Rákóczi György özvegye Báthori Zsófia teret engedve az ellenreformációnak, jezsuitákat hívott Sárospatakra, és száműzte a kollégiumot. A mindössze 21 évig működő első sárospataki nyomdának

jelenleg 120 kiadványát ismerjük, amelynek java-része tankönyv, disszertáció, hiszen a nyomda elsősorban az oktatást kívánta szolgálni. Erasmus *De ratione Studii* c. művét – Comenius írt hozzá előszót – ingyen osztották szét az iskola növendékei között. Említést érdemel a leghaladóbb természetfilozófusokat (Bodinus, Regius, Kopernikus) idéző Pósházi János fizikakönyve a *Philosophia naturalis*. A tankönyvek mellett azonban megtaláljuk a magyar puritánusok vezéralakjainak, Medgyesi Pálnak, Tolnai Dali Jánosnak, Czeglédi Istvánnak munkáit is.

Az első pataki nyomda pusztulása után a város több, mint 130 évig hiányolta a művelődés nélkülözhetetlen eszközét. Bár a főiskola zavar-talan működését 1714-től királyi rendelet biztosította, s a kollégium lassan visszanyerte régi fényét, több tárgyat kéziratok könyvből kellett oktatni. Végül 1807-ben egy pataki bölcsésztanár vállalkozó szellemű fia, Szentes József nyomdai privilégiumot kért, s felállította nyomdáját a városban. Szentes érdekes, ellentmondásos egyéniség: a nyugalmazott huszártiszt jó ízléssel megáldott műkedvelő tipográfus, aki a várható üzleti haszon mellett a kollégium olcsó tankönyvekkel való ellátását is szem előtt akarta tartani. A nyomda története azonban alapításától kezdve szüntelen harc a gazdasági kényszerűséggel. Szentes nagy összegű hitelt kapott a kollégiumtól, amely a szellemi fellendülést követően természetesen a nyomda megszerzésére is törekedett. A nyomda lényegében már 1810-től a főiskola irányítása alatt állt, végül hosszú pereskedés árán 1817-ben sikerült a műhelyt a privilégiummal együtt megkapnia. A főiskola nyomdatulajdonosként nem hanyagolhatta el a műhely jövedelmezőségét, az alapvető cél mégis olcsó tankönyvek nyomtatása, az általános műveltség terjesztése volt. A század közepére a sárospataki nyomda Észak-Magyarország legjelentősebb tankönyvkiadójává vált. A nyomda egyéb termékei érzékeny műszerként mutatják a kor politikai és szellemi életének változásait. A kiadó érdeklődésének széles skáláját olyan kiadványok reprezentálják mint Kazinczy Ferenc *Tövises és virágok*, *A nagyság és szépség diadalma* című művei, a Dessewffyvel közösen írt *Vélemények*, a teljes *Biblia*, a Kölcsey által lelkesen üdvözölt *Parthenon*, Homérosz *Ilászának* első teljes magyar fordítása Vályi nagy Ferencről, a *Nemzeti Kalendáriom*, az *1848-as törvénycikkek*, Erdélyi János munkái, – hogy csak néhányat említsünk.

A két, méreteit tekintve is szerény nyomda működése együttvéve alig több, mint 150 esztendő. Az a szerep azonban, amelyet a sárospataki kollégium szellemiségének közvetítőjeként a magyar művelődésben betöltött, nem mondható jelentéktelennek. Története mindvégig érdekes olvasmányt nyújt.

A közérthető és élvezetes stílusban megírt munka három nagy fejezetre tagolódik. Az első, amely a fejedelmi nyomdával foglalkozik nem egyszerűen a szerző korábbi tanulmányának átdolgozott változata. Takács ezt a részt új adatokkal egészíti ki, és figyelembe véve a legújabb kutatási eredményeket nemegyszer korrigálja korábbi álláspontját. A második pataki nyomda történetében nagyon logikusan külön tárgyalja a Szentes-féle korszakot (1807–1817), majd azt a periódust, amikor a nyomda teljes egészében a főiskola irányítása alá került. Külön ki kell emelnünk azt az alapos módszerességet, ahogyan Takács a nyomda történetére vonatkozó, eddig nagyrészt kiadatlan levéltári anyagot feltárja. A két nyomda leltárainak részletes ismertetésével pontos képet kapunk a műhely felszereltségéről, a számadások, jegyzőkönyvek, szerződések idézésével pedig a nyomda gazdasági helyzetébe nyerünk bepillantást. A függelékben megtaláljuk a fejedelmi nyomda kiadványainak kronologikus rend szerint összeállított jegyzékét, amely nemcsak a Szabó Károly által leírt tételeket tartalmazza, hanem magába foglalja a legújabb kutatások, felfedezések eredményeit is. Szépséghiba csupán, hogy a kiadványjegyzékben a latin címek magyarra fordításába becsúszott néhány pontatlanság is. Pósházi János filozófiai munkája az *Ars catholica vulgo metaphysica*, amelynek nem „Katolikus mesterkedés” a fordítása, hanem *Egyetemes tudomány, azaz metafizika*. Pósházi maga írja, hogy azért adja a metafizikának az „ars catholica” elnevezést, mert az nem egy tudományággal, hanem az egyetemes létezővel foglalkozik. Az *Oratio inauguralis de recta eruditionis comparandae ratione* helyes fordítása pedig *Székfoglaló beszéd a műveltség megszerzésének helyes módjáról*.

Végül szólunk kell a kiadvány különlegesen szép kiállításáról. A könyv gondolatmenetét színesen és hasznosan szemlélteti a jó ízléssel válogatott gazdag képanyag.

Velenczei Katalin

Benkő Samu XVII–XIX. századot átfogó művelődéstörténeti tanulmányai a gondolkodó ember mindenkori, nagyrészt ma is aktuális feladatait és lehetőségeit tárgyalják, jöllehet a szerző – mint azt a címadó és bevezető tanulmányban szinte már a történelmi esszé kereteit feszegető művészi szépséggel körvonalazza – „csak” az értelmiség társadalmi és politikai valóságához való viszonyának, cselekvési és ható lehetőségeinek vizsgálatát ígerte. Ígéreténél azonban sokkal többet adott. Nem egy esetben éppen arra mutatott rá, hogyan *válík* valakiből, egy arisztokratából vagy egy főúrból például, társadalmi, politikai kérdésekkel foglalkozó, erkölcsi, vallási problémákkal vívódó, gondolatait lejegyző író, „értelmiségi” – hasonlóan Apor Péterhez, vagy Rákóczi Ferenchez (*Apor Péter Metamorphosisa, II. Rákóczi Ferenc, az író*). Írók, papok, prédikátorok, történetírók, filozófusok stb. sorsából, példájából tudjuk meg, miért volt olyan vonzó Erdélyben az értelmiségi pálya, olyan jellemző az értelmiségi attitűd és olyan fejlett a szellemi élet. Fejlett szellemi életnél persze helyesebb kiemelni a szellemi élettel való kapcsolatát, hiszen sajnos – mint arra Benkő Samu nem egyszer rámutat – az erdélyi gondolkodók az 1848–49-es forradalmak rövid időszakát kivéve, általában fáziskésésben voltak a nyugati tudományhoz, művészetekhez képest. Mégis, sokkalta több teher nehezedett itt a gondolkodó ember vállaira, mint a fejlettebb nyugat-európai társadalmakban. Sokminden, amit ott a társadalmi fejlődés, a polgárosodás automatikusan megoldott, itt – még inkább mint Magyarországon – megoldandó feladatként merült fel, ráadásul úgy, hogy legalapvetőbb feltételek is hiányoztak az új eredmények átvételéhez. Ezeken a nehézségeken pedig az értelmiségiek vagy a saját osztályhelyzetük kereteit szűknek érző, értelmiségivé formálódó nemesi és plebejus származású gondolkodók próbáltak segíteni, természetesen a maguk helyén, a maguk lehetőségeihez mérten. Az iskola, a nyelv, az irodalom, a történetírás és a filozófia a küzdelmek elsődleges terepei, s csak ritkán kínált a történelem olyan gyakorlati politikai fellépési lehetőségeket, mint 1848–49-ben.

A művelődés területén végzett tevékenységnek végig motiváló oka volt Apáczinak az a túlzott keserűséggel megfogalmazott véleménye, hogy a fejlettebb nemzeteknek „örökké csak a

jóízű nevetésre adunk alkalmat”, de: „Nevethetnek rajtunk, és igazuk van”. Ugyanakkor a felzárkózás értelmiségi hívei, illetve azok, akik szinkronba is kerültek a kor legfejlettebb szellemi áramlataival, az esetek többségében nem kapták meg koruktól és hazájuktól az őket megillető elismerést. Gondolhatunk itt a már régen a művészet tárgyává vált *Bolyaiaakra* (*Göttinga, Gauss és Erdély*); a fichte filozófia első magyar értőjére, Sipos Pálra, akinek jórészt kéziratban vagy csak barátai másolatában maradtak fenn művei (*Sipos Pál és a magyar filozófiai esszé születése*); a polgári átalakulást zilahi, kolozsvári stb. prédikációiban hirdető, a Gubernium által bíróság elé állítani kívánt *Beke Sámuelre* (*Beke Sámuel élete és halála*) – a kötetben szereplő gondolkodók közül. Az olyan sors, mint a bánági *Ormós Zsigmondné*, aki – bár ő is ült börtönben – életét végül is sikeresnek tekinthette, Erdélyben ritka volt (*Ormós Zsigmond ifjúsága és irodalmi munkásságának kezdetei*).

A társadalmi fejlődés elmaradottságának problémáján túl az erdélyi gondolkodók szembesültek Erdély másik fátumával, a nemzetiségi megosztottsággal és egyenlőtlenséggel. A dolog természetéből következően ez a probléma igazán erőteljesen 1848-ban és később vetődik fel, párhuzamosan a nemzetiségi téren korántsem mindig demokratikus magyar nemzeti öntudat megszületésével, illetve a román nemzetiségi követelések megjelenésével, fölerősödésével.

Az erdélyi román értelmiség – írja Benkő Samu – 1848-ban „már kora tavasszal fölkeszült, hogy megfogalmazza a társadalmi haladás és nemzeti föl szabadulás programját”. Míg azonban a társadalmi átalakulás terén a kormányzat egy táborban találja és egyformán üldözi a román, a székely és a magyar radikális ifjúságot, a nemzetiségi problémák terén a különböző nemzetiségek eszmeközössége nem jött létre. Ezért is kivételes nagyság *Bălcescu*, aki úgy harcolt a román nép egységéért, hogy a magyar és román nép sorsközösségét is hangsúlyozta. Kevés követője akadt a későbbiekben. (1848–49 erdélyi eseményeit a kötet három tanulmánya tárgyalja.) A nemzetiségi kérdéssel még egy tanulmányban foglalkozik a szerző. *Kemény Zsigmond*nak a nemzetiségi kérdésről írt 1860–61-es írásaiban mutat rá időtálló gondolatokra arról, hogy az uralkodó nemzet nem élhet vissza kiváltságos helyzetével, és arról, hogy a nemzetiségi jogokért való fellépés és az államellenes felforgató tevékenység sokszor összemossott szférája két különböző dolog. (*Korrigény és erkölcsi parancs*). Hogy milyen kevesen

láttak itt tisztán, arra jó példa, hogy a polgári demokrácia eszméit hirdető *Pesty Frigyes* is csak a politikai nemzet kategóriájában tudott gondolkodni (*Temesvár tudós fia: Pesty Frigyes*).

Ez a kitűnő kötet egymástól függetlenül megírt tanulmányokat köt csokorba, azok mégis szervesen illeszkednek egymáshoz. A *helyzet-tudat változásai* című tanulmányban ezt olvassuk: „A helytálló értelmiség nem silány vigaszt testált az utókorra, hanem az ember nembeli lehetőségeinek tiszta fogalmakba kristályosodó tapasztalatait.” Ez a bár kissé patetikus hangzó megállapítás Benkő Samu tudományos munkásságának – de legalábbis ennek a kötetnek – regulatív elve. A mai értelmiségi a századokat átfogó gondolkodói sorsokban, helytállásokban saját kérdéseire is keresi a választ, és saját tetteihez is keresheti a múltbeli pozitív előképeket, ezúttal Apáczai Csere Jánostól Kemény Zsigmondig.

Poór János

Hevesy Iván: *Az új művészetért*. Bp. 1978. Gondolat K. 452 l. – Mácza János: *A mai Európa művészete*. Bp. 1978. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési és Propagandairóda közös kiadása. 168 l. (Irodalmi Múzeum)

Azzal, hogy az utóbbi években irodalomtudományunk szakított az „egyszemélyes avantgarde” felfogásával, tulajdonképpen le is zárult e kutatási folyamat egy jelentős korszaka. A mind hitelesebben kirajzolódó Kassák-portré mellé lassan odakerülnek a magyar aktivizmus méltatlanul elfeledett alakjai, az új szemléleti és esztétikai irányzatot körvonalázó *Ma* egész mozgalma. Elfogadott nézetté vált: a különbözőségek hangsúlyozása helyett a folyamatosság és a kölcsönösség pozíciójából érthetők meg az egyes – korszerű művészetért küzdő – írói elképzelések, a húszas évek hazai újító törekvései éppúgy, mint ahogy e félbemaradt irányzat felismeréseiben gyökerezik a neoavantgarde számtalan próbálkozása is. S nem kevésbé elhanyagolható az a szellemi-művészi kisugárzás sem, mely a korabeli *Nyugat* irodalmát is megérintette, egész sor jelentős írók pályáját közvetlenül vagy közvetve befolyásolta.

Fehér foltok természetesen még a leírás és értelmezés szintjén is akadnak. Ezek közé sorolhatjuk a *Ma* bécsi korszakát, a *Magyar Írás* vonzásában formálódó későavantgarde törekvéseket vagy azoknak a teoretikus elméknek a felmuta-

tását, akik a mozgalom egyes szakaszaiban a művészeti törekvéseknek irányt adtak, későbbi munkásságukat pedig ez a találkozás alapvetően meghatározta. A könyvkiadás terén ez utóbbi adósságból törleszt Hevesy Iván válogatott írásokat tartalmazó kötete és Mácza János újabb, magyarul először megjelenő összegző tanulmánya.

Persze, hogy az „egyszemélyes” avantgarde” véleménye sem nélkülözött minden alapot, azt a feldolgozásnak egy magasabb szintjén is láthatjuk. A magyar mozgalomnak Kassák Lajos volt a kiemelkedő művésze és szervezője, az ő naprakész programjai határozták meg a *Ma* alakulásának egyes fázisait. Azt is látnunk kell azonban, hogy nem csak szépírói törekvései mellett találunk jelentős költői eredményeket – legalább ennyire figyelemre méltóak a környezetében fogant, az avantgarde-ot segítő-értelmező teoretikus kedv megnyilvánulásai is. Az aktivizmus hazai szakaszában épp Hevesy és Mácza nevét említhetjük, a bécsi korszakból pedig a leginkább elfeledett Kállai Ernőét. És akkor még nem szoltunk azokról, akik a mozgalomhoz már alig kapcsolódva, de annak útba lendítő ihletével váltak – többségükben Nyugatra szakadva – a modern művészetek rangos szervezőivé.

A korszak modern elméleti munkáira tekintve két fő jellegzetességet figyelhetünk meg. Az egyik mindenképp az a nyitottság, a műfajokból való kilépés igénye, a programadás szándéka, mely a formabontó szépírói törekvések egészéből is sugárzik. A tanulmányíró vagy recenszens elsősorban tendenciákra figyel, s a kollektív művészeteszmény összefüggéseiben vizsgálja az egyes produktumokat. Ezen a ponton óhatatlanul érvényesül az avantgarde sajátos sematizmusa, az esztétikai igényesség ellenében erősödik fel az ideológiai megfontolások szándéka. A másik – a szépírói kísérleteknél is bonyolultabb – kérdéskör a korszerű művészet elméleti törekvéseinek avantgarde-hoz való viszonyában rejlik. Az ugyanis aligha lehet kétséges, hogy a teoretikusan vizsgálódó a művészi megújulásnak általánosabb lehetőségeivel is számol, s ily módon az autentikus értelmezés mellett a sokasodó izmusok kritikai meghaladására tesz kísérletet. Részben mozgalmon kívüli tényező tehát. Az említett pontokon közös Hevesy és Mácza pályájának problémaköre, s ilyen értelemben kapcsolható szervesen az avantgarde áramlataihoz.

Hevesy Iván pályájának – miként az *Az új művészetért* című válogatásból is némiképp kiderül – három markánsan elkülönülő korszaka

van. Az első, 1919 végéig tartó periódusban Hevesy szorosan az aktivista mozgalom törekvéseihez kapcsolódik, írásai a kassági művészetszermény alapos és tárgyyszerű értelmezését mutatják. Még kevés eredetiséggel, de szuverén módon támogatja a formabontó elképzeléseket. A képzőművészeti folyamatokra figyelve nála is a plakát – az „energikus kiáltás, az utca lelkébe öklöző agitáló akarat” a forradalmasodó idő, a kollektív művészet egyetlen monumentális műfaja, ugyanakkor jó érzékkel veszi észre az izmusokig vezető út ellentmondásait, részeredményeit is (*Túl az impresszionizmuson*). A szerzői érzékenységet és autentikusságot mégsem a képzőművészeti írások jelzik ekkor elsősorban, hanem a futurista-expresszionista poétika jegyében fogant lírakötetéről írott reflexiói. A korszaknak nem csak értő, de egyetlen jelentős avantgarde kritikusa ő, eképpen a belső korrekció nélkülözhetetlen hatóereje. Kár, hogy az összeállításból épp irodalmi kritikái maradtak ki.

A második, a nagy kiteljesedés időszaka a húszas éveké. Csak látszólagos paradoxon, hogy ez az idő az ellentmondások elmélyülésének, az avantgarde-hoz való viszony módosulásának korszaka is. A háttérben ismert történelmi fordulatok állnak, az izmusok progresszivitásának megkérdőjelezése, s a hazai későavantgarde sajátos tünetei. Hevesy a kettőszakadtt avantgarde szintézisen fáradozik, mikor a forma forradalmát – Barta Sándor bécsi szerkesztői gyakorlatához hasonlóan – a teória szintjén a „tettekre lendítő aktivitás” újabb hitével igyekszik ötvözni, s a megváltozott körülmények között az „Etika, Művészet és Állam... szétbonthatatlan szentháromságát” hirdeti (*Egyetlen út*). A törekvésből önkéntelenül következik az izmusok szemléletének – belső körökben nagy visszhangot kiváltó – kritikája (*A művészet agóniája, Katakombáktól a dadáig. A művészet reinkarnációja*) és a továbblépés manifestálásának igénye (*Új művészetet!*). Kétségtelen, e művek már erős torzulásokat is jeleznek, s a későavantgarde pozícióból hamisan rendeződnek át a szerzőben az izmusok értékei. A húszas évek hazai igénytelenségében a kollektív művészetszermények egy új miszticizmusa képződik meg, mely mögött spengleri reminiscenciák és az ideológiai irányvesztés tünetei lapanganak. Ami mégis maradandó, az a korszerű szemlélet áramköre, mely az irodalmi és képzőművészeti írásokban egyként jelen van – s irányítja Hevesy figyelmét a születő nagy művészeti ág, a film felé. Ebben a szintéziskereső, modern kifejezési formákat kutató periódusban alapozó-

dik meg – külön vizsgálódást igénylő – filmesztétikai és fotoelméleti munkássága.

Más jellegű, egy sajátos szituációhoz köthető mű Mácza János könyve, *A mai Európa művészete*. Benne a szerző az avantgarde 1924-ig tartó áttekintésére vállalkozik, s a tanulságok alapján vázolja fel a modern művészet járható útjait. Mácza pályája fő vonásaiban hasonlít a Hevesyéhez. A Tanácsköztársaság győzelméig ő is a *Ma* feltétlen híve, aki a kollektív művészetszermény jegyében elsősorban az expresszionista színház elméleti megalapozásán fáradozik, a színpad szintetizáló lehetőségeit kutatja. Szintén ellentmondásos, de elméleti érdeklődését elmélyítő periódus húszas évekbeli munkássága – lényeges különbség viszont ekkor a két teoretikus között, hogy Hevesy a későavantgarde eszmei sugallataival, Mácza pedig erős proletkultus szemlélettel igyekszik a korszerű művészetek formai-tartalmi egyensúlyát megteremteni. Ennek a kísérletnek egyik jeles dokumentuma az említett, Szovjetunióban írt tanulmány. S ha Hevesy a filmben, ő az építészetben találta meg az avantgarde művészetek legátfogóbb szintézisét – figyelme a harmincas évektől fokozatosan az architektúra és az ipari formatervezés felé fordul.

Helyesen állapítja meg alapos előszavában Botka Ferenc, hogy *A mai Európa művészetének* igazi jelentőségét akkor érzékelhetjük, „ha Mácza teljesítményét a marxista esztétika egykori állapotához, és nem mai eredményeihez viszonyítjuk”. Ebből a történelmi összevetésből nem csak az derül ki, hogy a könyv az avantgarde értelmezésének első érdemleges marxista kísérlete, hanem az is, hogy írója „egyike volt a legelsőeknek, aki tudományos szinten s az esztétika szférájában fogalmazta meg a szocialista művészetnek azt a korszerű igényét, amely alkotómódszerében felhasználja az avantgarde-mozgalmak tanulságait”. Ez az érény természetesen következett a kettőszakadtt magyar avantgarde bécsi állapotából, melynek Mácza is részese volt. A Kassák-Komját ellentétek művészi összebékítésére már Barta Sándor is tett kísérleteket, s Mácza koncepciójának háttérében ez a szituáció a látszólagosnál alighanem jelentősebb szerepet játszik. Mint ahogy a konstruktivizmus „megemelésének” háttérében is a húszas évek vezető orosz izmusának impulzusait gyaníthatjuk.

Botka előszava gondosan számba veszi Mácza könyvének fogyatékosságait is. Ezek közül alapvető a modern törekvések proletkultus értelmezése, az egyes irányzatoknak a kispolgárság és a nagytőke harcával való direkt azonosítása.

Kevésbé érezhetjük elhibázottnak a magyar mozgalom részletesebb tárgyalásával jelentkező – különben bevallott – aránytévesztést, hisz az anyagban való imponáló jártasság és a honi aktivizmus színeke ezt némiképp hitelesítik. Annál indokolatlanabb viszont a felszínesen tárgyalt cseh mozgalom és a zenitizmus túlzott középpontba állítása, mely témakörökbe már avantgarde-on kívüli tendenciák is keverednek. A konstruktivizmus túlértékelésében ugyanakkor egy kirekesztő mozzanat is észrevehető. Jóllehet, a mű megírásakor a szürrealizmus még épp hogy manifesztálódik, de benne már csak nevet kapnak egy régóta érlelődő irányzat határozott jegyei. Mácza az építés bővületében, a dadaizmus és konstruktivizmus oppozíciójában azonban érintetlenül hagyja, meg sem említi ezt a tartós preszürrealista állapotot.

Elképzelhető, hogy az avantgarde-kutatások színvonalának emelkedésével mind gyakrabban kell majd Hevesy és Mácza korabeli műveinek megítélésekor a történetiség elvét hangsúlyoznunk. Mindkettőjük munkásságában sok a szinkronból eredő elfogultság, a természetes korlátozottság. Ugyanakkor módszereiknek, korszerűsége hajló fogékonyságuknak máig érvényes sugallataik vannak, melyek – noha ez a korábbi kutatások helyzetéről is vall – majd fél évszázadon át az avantgarde hazai irodalmának élvonalába tartoztak.

Aczél Géza

Kántor Lajos: *Kép, világkép*. Bukarest, 1977. Kriterion K. 143 1.

A kolozsvári *Korunk* című folyóirat alapításának 1976-ban ünnepelt ötvenedik évfordulója felélenkítette az érdeklődést a Dienes László, majd Gaál Gábor szerkesztésében megjelent marxista irodalmi, művészeti és világnézeti szemle történetének első: 1926 és 1940 közé eső szakasza iránt. Romániában a folyóirat szerkesztőse által kiadott emlékkönyv, Balogh Edgár történeti tanulmánya (*Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról*), idehaza Tordai Zádor és Tóth Sándor válogatása (*Szerkesztette Gaál Gábor*), valamint a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett emlékülés anyaga (*50 éves a Korunk*) világította meg a nagy hatású kolozsvári műhely törekvéseit. Sorra derült fény a *Korunk* történetének periodizációjára, szerkesztési elveire, ideológiai, irodalmi és szociográfiai tevékenységére, valamint arra a

szerepre, amelyet a korabeli magyar, illetve középkelet-európai baloldali folyóiratirodalom szerkezetében betöltött. Arról azonban, hogy Dienes László és Gaál Gábor szerkesztői munkája módszeresen törekedett a modern, szocialista szellemű képzőművészeti kultúra gondozására, eddig kevés szó esett. Kántor Lajos könyve: a *Kép, világkép* ezért úttörő vállalkozásnak tekinthető.

A könyv szerzője maga is a kolozsvári folyóirat szerkesztőségében dolgozik, redakciós munkája mellett ő szervezi a „Korunk Galéria” kiállításait, azokat a havonta váltakozó tárlatokat, amelyek a romániai magyar festészet, szobrászat és grafika jeles egyéniségeit mutatják be a szerkesztőség helyiségeiben. Talán ez a szervező tevékenység (amelynek szerves része a műkritika) keltette fel érdeklődését a régi Korunk képzőművészeti munkája iránt. A kolozsvári szemle ugyan nem volt „művészeti folyóirat” általános érdeklődésének megfelelően azonban rendszeresen foglalkozott a képzőművészet elméletével, a modern törekvések ismertetésével és természetesen műkritikával, amelynek során jelentékeny magyar, román és külföldi művészek (pl. Mattis-Teutsch János, Bortnyik Sándor, Kassák Lajos, Moholy-Nagy László, Nagy István, Derkovits Gyula, Dési Huber István, Barcsay Jenő, Papp Aurél, Leon Alex, Constantin Brâncuși, Pablo Picasso, Walter Gropius, Diego Rivera stb.) munkáit (tevékenységét, kiállításait) ismertette. És minthogy a közönség ízlésének alakítását tűzte ki célul maga elé, elsősorban a „láttatás” feladatát vállalta, a képzőművészeti kultúra terjesztését tekintette feladatának. Ahogy Moholy-Nagy László írta 1932-ben Éppen a *Korunk* hasábjain: „mindenekelőtt arról van szó, hogy az öntudat alatt rejlő erőket az optikai szerv – a szem – révén mozgásba hozzuk”.

A kolozsvári folyóirat éppen ezért az „új művészet” befogadója és terjesztője volt. Kántor Lajos meggyőző módon bizonyítja, hogy a *Korunk* a konstruktivizmus irányzatát vállalta, s ennyiben a megszűnt *Ma* örökebe lépett. A *Ma* utolsó száma 1925. június 15-én jelent meg Bécsben, s Kassák, miután visszatért Budapestre, csak 1926 decemberében indította meg új lapját, a *Dokumentumot*. Ebben a másfél esztendő „interregnumban” a konstruktivista művészeti ideálokat a *Korunk* képviselte. Nemcsak abban, hogy sorra fogadta be a *Ma* korábbi vezető munkatársait és művészeti teoretikusait: magát Kassák Lajost, majd Hevesy Ivánt, Kállai Ernőt, Moholy-Nagyot, Erg Ágostont és (a műkritikával

is foglalkozó) Nádass Józsefet, hanem abban is, hogy a folyóirat programcikkét író Dienes László maga is a konstruktivizmus vonzásában jelölte meg a *Korunk* célkitűzéseit, s a kolozsvári lapban kapott nyilvánosságot Kassák konstruktivista korszakának egyik legfontosabb elméleti dokumentuma: az *Éljünk a mi időnkben* című „manifestum” is. Kántor igen gazdag anyaggal illusztrálja a *Korunk* első, 1926–1930-ra tehető korszakának konstruktivista jellegét, fejtegetései és dokumentumai azt tanúsítják, hogy a magyar avantgarde milyen lendületes tevékenységet tudott kifejteni még a húszas évek második felében is. A *Kép, világkép* ezért nemcsak a kolozsvári marxista folyóirat kutatásában hozott új eredményeket, hanem a magyar avantgarde mozgalmak történetének feltárásában is.

A konstruktivista szakasz után egy rövidebb (1931–1935) „proletkultus” időszak következett, amelynek során a *Korunk* szerkesztésében is teret nyert a szektáriánus-dogmatikus művészetpolitika. Ebben a korszakban éles támadások folytak Kassák és általában az avantgarde hagyományok ellen, de nem talált utat a *Korunk* az gazdagabban kibontakozó új erdélyi magyar művészethez sem. Ezt követve a harmincas évek második felének „népfrontos” irányultsága szabta meg a folyóirat új, most már demokratikusabb és igényesebb művészeti tájékozódását. Ennek a szakasznak volt vezető művészeti teoretikusa és kritikusa Dési-Huber István, akinek elméleti munkássága éppen a *Korunk*-ban bontakozott ki.

Kántor Lajos igen alapos képet adott a folyóirat művészeti nézeteinek fejlődéséről, különösen arról a szerepről, amelyet a *Korunk* az „új művészet” elméleti és kritikai gondozásában vállalt. Hasznosak azok a fejtegetései is, amelyek a kialakított történeti képben elhelyezik a *Korunk* mellett egyrészt Szántó György konstruktivista *Periszkóp* című rövid életű folyóiratát, másrészt a Kós Károly-féle *Erdélyi Helikont*, amely maga is sokat tett a nemzetiégi képzőművészeti kultúra érdekében. A *Korunk* ma már élő és gazdag tradíciót jelent, úgy tetszik, ennek a tradíciónak fontos mozzanata lehet az a művészetelméleti munka is, amelynek végzésére a kolozsvári folyóirat vállalkozott.

Pomogáts Béla

Haiman György: A könyv műhelyében Bp. 1979. Szépirodalmi K. 293 l.

Haiman György a kötet előszavában jelzi, hogy az itt egybegyűjtött tanulmányok – az utóbbi 10–15 év termékei – többféle célt szolgálnak egyszerre. A nyomdászattörténeti dolgozatok (*Tótfalusi Kis Miklós nyomában, Tisztelet az úttörőknek*) a hagyományok ápolásával, ébrentartásával azt is hangsúlyozzák, hogy a mai nyomdászat milyen vonatkozásban üljölhat meg e visszatekintésből, a nagy elődök példájából: amikor a könyvnyomtató (többnyire maga is literátus ember lévén) a lényegből, a nyomtatandó könyv jellegéből kiindulva kereste a „nyelvi forma formáját, a tipográfiai formát”, harcolt érte a rendelkezésre álló eszközökkel és technikai színvonalal, de a „győzelem”, a kivitel szépsége a tipográfus szubjektív adottságain, tehetségén, a „szegény legény devotióján” múltott. A *Funkció, technika és tipográfiai forma* c. előadásában (1975) Haiman professzor éppen arra figyelmeztet, hogy ma milyen veszélyt jelent a közízlés formálásában a fordított hozzáállás: az öncélú technikai megoldások, a rutin, a „forma mitikus adottságainak” túltengése és túlértékelése. Ha a kötet tanulmányainak etikai vonatkozásait keressük – melyre az előszóban hivatkozik is a szerző –, e két pólus elhatárolása fejezi ki állásfoglalását.

A kötet a Tótfalusi Kis Miklós nyomdászattörténeti jelentőségét és betűmetszői, tipográfusi hagyatékát elemző széles körű filológiai kutatásokhoz kapcsolódó dolgozatokkal kezdődik. E témával foglalkozó legkorábbi cikkének (*Tótfalusi Kis Miklós amszterdami betűmintalapja és a hollandi antikva*, 1964) következtetései azóta már szerencsére jól beépültek a Tótfalusi-filológia eredményei közé: Harry Carter és Budai György 1954-ben közölt tanulmánya fényt derített a Janson-antikva rejtélyére (The origin of the Janson types: with a note on Nicolas Kis. Linotype Matrix, 1954. March). Haiman György ehhez a fölfedezéshez hozzákapcsolja a „hollandi antikvára” vonatkozó adatokat, melyeket a Kner Imre–Szentkuty Pál-féle levelezésből és egyéb levéltári kutatásai során gyűjtött össze, melyek így együtt a nyomdászat s a betűmetszés története iránt érdeklődő olvasó számára tanulsággal szolgálnak. A következő két cikk a Tótfalusi-

hagyatéknak (betűöntődei fölszerelés, nyomdai eszközök s a róluk készült leltárak) a legapróbb részletekre kiterjedő ismertetésével, valamint a Tótfalusi-matrixok „kallódásához” fűződő tévedések, pontatlan adatok helyesbítésével foglalkozik, egyúttal arra is fényt derítve, milyen céllal jött létre Telegdi Pap Sámuel betűmintája, mely a szerző megállapítása szerint „eladási minta”, s az „Országos Széchényi Könyvtárban levő példánya unikum s több darab soha nem is készült belőle”. A soron következő tanulmány: *„Tótfalusi Kis Miklós nyugat-európai mestereinek és üzletfeleinek kérdéseiről”* témája alapján az első cikk folytatása lehetne, mely egyúttal egy érdekes kortörténeti tanulmány lehetőségeit is magában rejt, bár nem könnyű áttekinteni és nyomon követni az adatok bonyolult szövevényét. Egészen más jellegű kérdéseket vet föl a *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája és az alkalmi nyomtatványok* c. írása (1976). Részletesen ismerteti a halotti kárta „műfaját” s egyúttal arra is figyelmeztet, hogy az ilyen alkalmi nyomtatványok gyakran hasznos forrásai lehetnek a művelődéstörténeti kutatásoknak. A szerzőnek nem célja a „kárta-hagyomány gyökereinek felkutatása”, Herepei Jánosra hivatkozva ő is figyelemfelkeltőnek szánta cikkét.

A „Tisztelet az úttörőknek” c. rész három tanulmányból áll: *Bod Péter és a magyar nyomdászat* (1975), *Landerer és Heckenast urak metszvényei* (1976) és *Németh János nyomdászat-története (1818)* (1977). Mindegyik dolgozat elsősorban leíró-ismertető jellegű, s a tárgy megkövetelte filológiai alaposág mögül a laikus olvasó számára is érdekes kép bontakozik ki a XVIII–XIX. századi művelődési viszonyokról – természetesen itt is nyomdászat-történeti szempontból nézve.

A *magyar tipográfiai reform* c. fejezet három tanulmányból áll: a Kner-műhelynek és Kner Imrének szentelte a szerző. Az előző tanulmányok szigorú tárgyiasága itt föloldódik: egyrészt a személyes, családi kötődés, másrészt az a szomorú analógia teszi ezt, mely Kner Imre törekvéseit és Tótfalusi Kis Miklós kudarcait összekapcsolja. Az *Egy könyvajándékozás története* szinte groteszk módon ismétli meg Kis Miklós cselekedetét: ha már nem veszik a könyvet, hát ajándékozzuk a közkönyvtáraknak (25–30 000 példányról van szó!), de az ajándék gyanús, majd elvész a sokféle szövetség és szervezet közbenjárása során. Úgy látszik, Bethlen Miklós kifakadása Tótfalusi sorsát illetően Kner Imre esetében is érvényes: „Jaj, Isten! Isten! Micsoda rettenetes hall-

gatás...” (Bethlen Miklós Önéletírása, Bp. 1955. II. 66.)

A negyedik rész – *Az olvasót szolgáljuk* – a címben jelzett szolgálat mibenlétét mondja el s a könyvnyomtatók elkötelezettségéről, felelősségéről ír. A modern tipográfiai technika problémáiról szólva pedig a már jelzett etikai kérdésföltevéshez jut el a szerző: amennyire korunk lehetőségei engedik, meg kell óvni a könyvnyomtatást a sorvasztó szélsőségektől: az exkluzív diszkiadványok és az esztétikai érték nélkül szűkölködő tömegkönyvek közti szakadéktól, az öncélú és költséges szedési és tördelési szokásoktól, a „forma kényelmes felületességgel alkalmazható” szabályaitól. Tótfalusi és Kner Imre öröksége elég gazdag ahhoz, hogy meríteni lehessen belőle.

Dukkon Ágnes

Dér Zoltán: Csáth Géza-bibliográfia. Újvidék 1977. Fórum K. 202 l.

A varázsló kertje – Csáth Géza nyomán – akár ezzel a fantázia-címmel is bemutatathatnánk Dér Zoltán munkáját, amely a filológiai adatok sokaságából valóban varázslatos módon építi fel előttünk az író életművét, utóéletét.

Maradjunk azonban a tényeknél, a mennyiségi meghatározásoknál. A kiadvány összeállítója közel másfélszáz napilapot, folyóiratot s egyéb forrásművet lapozott át anyaggyűjtése során. A megszerkesztett mű tételeinek száma 1518. Az első közlés keltezése 1901, az utolsóé 1976.

A kötet szerkezete hármas tagolású: az első rész Csáth Géza műveit, a második a róla szóló irodalmat, a harmadik a mutatókat sorakoztatja fel.

A leggazdagabb az első fejezet: a filológiai teljesség igényével regisztrálja az író valamennyi kötetét, színműveinek bemutatását, lapokban közölt írásait, műveinek idegen nyelvű fordításait és leveleit. A hagyományos leírás itt általában meg szokott állni. Dér Zoltán azonban tovább megy, feljegyzi a Csáth-művek rádiós és televíziós feldolgozásait, sőt a fiatal író pályaműveit, zeneműveit és előadóművészetére vonatkozó adatokat is.

Hasonló alapos-sággal és mélységben tárja fel a bibliográfia második része az íróra vonatkozó irodalmat. A teljességre törekvés jegyében: az összefoglaló munkák, az életrajzi források és könyvészeti adatok s az általános értékelések, tanul-

mányok és portrék mellett Dér gondosan összegyűjtötte az emlékezéseket és az író emlékének szentelt emlékesteket, előadásokat, sőt a hozzá vagy róla írt irodalmi műveket is.

A bibliográfia mutatói a rövidítésjegyzékkel nyitnak, majd alfabétikus rendben sorakoznak egymás után az író művei, illetve a róla szóló és munkásságával kapcsolatos írások. A kötetet névmutató zárja.

Dér Zoltán több mint egy évtizede foglalkozik Csáth Géza munkásságával. 1969-ben jelent meg az *Árny zarándoka* című kismonográfiája, mely az életmű egészéről adott áttekintést. Szerzője azonban nem elégedett meg e pályakép-vázlattal. Szenvédéllyel vetette bele magát a mikrofilológiai aprómunkába: az elfeledett vagy ismeretlen Csáth-írások felkutatásába. Új gyűjtéseit forrásértékű kiadványokban tette sorra közzé: 1975-ben az *Írások az élet jó és rossz dolgairól*, 1977-ben az *Ismeretlen házban* című válogatásokban. Legújabbban pedig, 1978-ban Csáth Géza – Havas Emil – Munk Artur *A repülő család* című közösen írt regényének újrakiadásával lepte meg a kuriózumok kedvelőit.

Aprólékos és precíz bibliográfiai előfeltárás nélkül nem is lehetett volna ilyen méretű gyűjtemények összeállítása. Hiszen az *Írások az élet jó és rossz dolgairól* napilapok és folyóiratok évfolyamaiban szerteszórt kritikákat, cikkeket és karcolatokat tartalmaznak, a két kötetből álló *Ismeretlen házban* pedig az egész életművet prezentálja – minden eddiginél teljesebb válogatásban.

Mi hát a fontosabb a szövegkiadások, avagy a melléjük társuló bibliográfia, amely ebben a viszonylatban csupán „melléktermék”? A felületesen ítélek – valóban annak tarthatják. Ha azonban elmélyedünk a bibliográfia tartalmában, amely még mindig tele van újraközzetett írásokkal, és minden eddiginél teljesebben foglalja össze az íróra vonatkozó irodalmat, akkor világosabbá válik, hogy ez az összeállítás a további kutatások nélkülözhetetlen forrása. A már említett ismeretlen publikációkkal és a feldolgozott anyag kronológiai összképével további indítékokat adhat, – s nem is csak a Csáth-rajongóknak, hanem a korszak általános kutatói számára.

Befejezésül: az összeállító szakmai tisztességéről. Mint említettük: több mint 1500 forrást, illetve címet, periodikumot cedulázott végig – s ez önmagáért beszél. Mint akinek azonban menet közben is volt alkalma megfigyelni a gyűjtőmunka

folyamatát még egy további adalékkal is kiegészíthetjük a fentieket. Dér Zoltán indítással a Csáth-hagyaték lapkivágat gyűjteményét kapta kézhez. A kivágatok jelentős részénél azonban nem volt feltüntetve: melyik lapból, melyik évből valók. S a bibliográfia összeállítója e kivágatok hátlapján meghúzódo hírekből, hirdetésekben, s a betűtípusokból következtette ki, – egy nyomozónak is becsületére való fantáziával és kitartással – a közlemények hiányzó filológiai adatait.

Irodalomtudományunk meglehetősen szegény a személyi bibliográfiákban. Mindössze Móricz Zsigmond irodalmi munkásságáról (Kozocsa Sándor jelentette meg 1952-ben), az Ady Endre és József Attila kiadásokról s életművükre vonatkozó közleményekről (1975-ben állította össze előbbi Vitályos László, utóbbit Reguli Ernő) jelent meg ilyen természetű összeállítás. Dér Zoltán Csáth-bibliográfiája állja az összehasonlítást. Sőt, ha a téma feltárásnak mélységét nézzük, jelenleg ezt a munkát tekinthetjük a legteljesebbnek ebben a műfajban.

Fogyatékoságai – hogy erről is essék szó – a teljességnek erre a szándékára vezethetők vissza. Mint jeleztük ugyanis, a munka Csáth Géza szövegeinek valamennyi közlését regisztrálja. Ha egy művet többször is közöltek, – a kronológiai elv következetes végigvitele folytán: minden közlés külön-külön is szerepel az idő-koordinátáknak megfelelő helyen. Amit hibának: pontosabban túlszerkesztettségnek látunk, az az: hogy az összeállító e közléseknél *mindenütt* megismétli a mű valamennyi (korábban is és későbbben is a közzétett) publikációját. (Holott megelégedhetett volna ilyen esetekben egyszerű utalásokkal.)

Hiányérzetünk csupán a mutatók esetében támad, ahol mind az író művei és mind a munkásságára vonatkozó irodalom a címek egységes ábécé rendjében követi egymást. Ez különösen a művek esetében zavaró, mert így novellák, cikkek, zenei kritikák és orvosi szakközlemények kerülnek mechanikusan egymás mellé. Érzésünk szerint a mutató jobban tudna eligazítani, ha az összeállító a műveket itt műfajonként is csoportosította volna.

Dicséret a Fórum kiadónak, amely vállalta e lassan és nehezen szedhető, s üzletileg távolról sem kifizetődő munka megjelentetését.

Botka Ferenc

Gyenis Vilmos

(1926–1980)

Váratlan s korai halálával a régi magyar próza állhatatos vizsgálója-kutatója, a régi irodalom egyetemi oktatója fejezte be munkásságát, pályája derekán hagyva abba évtizedes kutatásokkal megalapozott, összegzésre váró tevékenységét.

Az első bölcsészkar generáció diplomásai közé tartozott, akik a második világháború után végezték egyetemi tanulmányaikat. 1950-ben szerzett magyar–francia szakos tanári oklevelet. Rövid középiskolai tanári működését s az Oktatási Minisztériumban a tanulás és oktatás célját szolgáló új kézikönyvek, antológiák létrehozását célzó tevékenységét követően 1953-tól az ELTE oktatója. Csaknem három évtizedes munkát fejtett ki a régi magyar irodalomtörténeti tanszéken, amelynek docense volt. Közben tudományos kutatásai elismeréseként elnyerte az irodalomtudományok kandidátusa fokozatot Hermányi Dienes Józsefről készített disszertációjával.

A régebbi magyar irodalom elismert kutatójaként egy meglehetősen feltáratlan területen folytatta vizsgálódásait a késői reneszánsz szépprózától a barokk prózai műfajokon át a késői barokk irodalmi jelenségek elemzéséig. A barokk kisepika és elbeszélő próza köréből jelentek meg első dolgozatai az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, mint Bethlen Miklós imádságos könyve (1957), Hermányi Dienes József és Kemény János önéletréza (1962), *Emlékirat és parasztkrónika* (1965), Bod Péter és Hermányi – ismeretlen vitájuk a valóságábrázolásról (1970). Szélesítve érdeklődési körét, hasznosítani tudta mindazt, amit főleg francia irodalmi tájékozódása révén a nemzetközi vitákon szerzett ismeretei alapján elérhetett. Európai kitekintésűek a *Késő-barokk és a népies irodalom* (1968) és a XVIII. századi magyar széppróza alakulását két műfaj kapcsolatában vizsgáló *Emlékirat és anekdota* (1970), amely *Les Mémoires et l'Anecdote* címmel a *Zagadnienia Rodzajów Literackich* lengyel műfajelméleti szakfolyóiratban is (1971) megjelent. A *közép-európai humanizmus kérdései* c. soproni ülésszakon tartott előadása, *A reneszánsz széppróza néhány sajátossága, a kisepikai elemek funkciója* (Helikon VF 1971), valamint *Galeotto és a hazai humanista faceta* (1974) újabb tematikai egységet alkotnak. A magyar széppróza anekdotizmusának általánosabb kérdéseivel való foglalkozás eredményei tükröződnek az *Irodalom és felvilágosodás* c. gyűjteményes kötetbe írt *A XVIII. század anekdotájáról* (1974) című dolgozatában. Az új igényű, monografikus kutatások művelődéstörténeti tanulságainak rövid összegezése a *Francia hatás a XVIII. század köznapjainak világában* (Hermányi Dienes József), amely „a francia felvilágosodás és a magyar kultúra” témakörű gyűjteményes kötetben (1975) jelent meg. Más összefüggésben, korábban is foglalkozott a magyar–francia kapcsolatokkal, mint a *Sur la propagation de la littérature de la révolution française en Hongrie* című dolgozatában (Annales UE VII. 1967). Művelődéstörténeti jellegű volt egy másik témakörben, a vajai Rákóczi-kori ülésszak, a „Rákóczi-világ” mindennapjainak XVIII. századi emlékképéről (1975) tartott előadása is. A Rákóczi-kor emlékirattirodalmi is foglalkoztatta; a *Vallomások* és a magyar hagyományban meglevő imádságos vallomások összefüggéséről szól *Les Confessions de Rákóczi et la tradition littéraire* (Acta Litt. 1976) c. tanulmánya. A *Confessio*... és az irodalmi elbeszélő hagyomány gondolatait folytatva, új irányba terjesztette ki elemző módszerét, *Az irodalmi hagyomány nemzetfelfogásának kifejezése Rákóczi Vallomásaiban* c. egyik utolsó írásában, amely a részvételével rendezett egyetemi Rákóczi-ülésszak előadásainak általa gondozott kötetében (1978) jelent meg. Az irodalmi fejlődés és hagyomány kérdései más összefüggésben is foglalkoztatták, erről tanúskodik *Szenci Molnár Albert a XVIII. századi hagyományban* c. fejtegetése is (a *SzMA és a magyar késő-renaisszánsz* c. kötetben, Szeged, 1978.). Utolsó tanulmánya (*Ráday Pál az emlékről*) folyóiratunk 1979. évi 3. számában látott napvilágot.

Kedvelt kutatási témáinak összegező jellegű munkáját, a Hermányi-monográfiát – sajnos –, nem adta nyomdába. A kézirat gondozása, sajtó alá rendezése barátaira vár. Hirtelen halálával a régi magyar próza, kivált a számára oly kedvelt „kisepika” szívós, következetes kutatója távozott sorainkból. Munkássága bár befejezetlenül maradt, kutatásai s eredményei sokáig megőrzik tevékenységének, egyéniségének emlékezetét.

Hopp Lajos

Turák János

(1915–1979)

Mint annyi más társunkat, Turák Jánost is a felszabadulást követő nagy oktatási reformok töltötték el friss erővel, egy életre szóló megújult hivatástudattal. Mikor az ötvenes évek elején a rövid életű Budapesti Pedagógiai Főiskola adjunktusa lesz, már küzdelmes, de eredményes életút áll mögötte. Falusi tanítócsalád korán árvaságra jutott gyermeke volt. Szerető szülői vezetés nélkül kellett kiformalnia jellemét, megszereznie a polgári iskolai tanárképző diplomáját, eldöntenie, engedjen-e a képzőművészet hivatásának, mert egyaránt vonzotta a festészet, szobrászat s a tanári pálya. (Festői látásmódjának irodalomtanárként is jó hasznát vette, következetesen irányította növendékei figyelmét a nagy költők színhasználatára.) Rövid minisztériumi tevékenység után a Szegedi Főiskolára nevezték ki, s ott ellátta az irodalmi tanszék vezetését is. Kezdetben derűs, munkára ösztönző esztendők voltak ezek, tollat is adtak a kezébe: nagy terjedelmű jegyzetrészek mellett ekkor készült el a múlt századi divatlapok szerepéről írott cikke, Szegeden fogott intenzívebb Ady-kutatásba is, amelynek eredményei sajnos kéziratban maradtak.

Turák János később Nyíregyházán dolgozott, egyúttal tanári pályájának végső állomásán. A Nyírség meg a főváros közt utazgatva fejezte be *A kétszarvú ember* sajtó alá rendezését, s ezzel a Jókai kritikai kiadás kisregények ciklusát gyarapította. A szép eredmény meghozta kedvét a Jókai-filológiához, abban bízott, hogy nyugdíjasként könnyen és gyorsan elkészül majd az 1850-es évtized egyes novellásköteteinek kritikai gondozásával! De másként volt ez a Sors könyvében megírva! Hosszas betegsége idején tanulhattuk meg igazán tisztelni akaraterejét s céltudatosságát, mert Turák János a legnehezebb megpróbáltatások közepette se mondott le egy újabb Jókai-kötet jegyzeteléséről. A halál megállította kezét, ám célját már erősen megközelítette: az 1852-es novellák nagy vonásokban készek már a kiadásra. Emléke előtt fejet hajtva nemcsak a kitűnő nevelőre s a lelkes filológusra gondolunk vissza, hanem a kemény jellemre is, aki harcba szállt a fizikai szenvedés nyomasztó túlereje ellen.

Nagy Miklós

Az Irodalomtudományi Intézet 1979-ben megjelent kiadványai

A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk.: Kókay György. Írták: Fenyő István, Kókay György, Kosáry Domokos, T. Erdélyi Ilona, Ugrin Aranka. Bp., Akadémiai K. 831 l.

Szemiotika és művészet. Bp., 1979. Akadémiai K. 267 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Gorkij Világirodalmi Intézete közös kiadványa.)

Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi. Bp., 1979. Akadémiai K. 607 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár 34.)

A régi magyar vers. Szerk.: Komlós Tibor. Bp., 1979. Akadémiai K. 455 l. (Memoria Saeculorum Hungariae 3.)

Baranyai Decsi János: Az Caius Crispus Salustiusnac ket historiaia. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla, a kísérő tanulmányt írta Kurcz Ágnes. Bp., 1979. Akadémiai K. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 10.)

Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világgép. (Pázmány Péter prédikációi) Bp., 1979. Akadémiai K. 206 l. (Humanizmus és reformáció 8.)

Simon Proxenus a Sudetis: Commentarii de itinere francogallico. Edidit: *Dana Martinková*. Bp., 1979. Akadémiai K. 127 l. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova. Tomus V.)

Nemes István: Radnóti Miklós költői nyelve. Bp., 1979. Akadémiai K. 310 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 94.)

Di Francesco, Amedeo: A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében. Bp., 1979. Akadémiai K. 130 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 95.)

Ferenczi László: Sőtér István. Bp., 1979. Akadémiai K. 138 l. (Kortársaink)

Csűrös Miklós: Fodor András. Bp., 1979. Akadémiai K. 221 l. (Kortársaink)

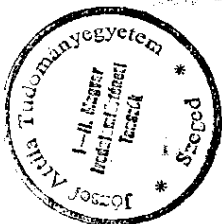
*

Értesítjük T. olvasóinkat, hogy folyóiratunkban megszüntettük az egy-egy év magyar irodalomtörténeti munkásságáról tájékoztató bibliográfiai összeállítások közlését, mert a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóirata, a HUNGAROLÓGIAI ÉRTESÍTŐ 1977-től kezdődően közli a magyar irodalomtörténet, nyelvészet és néprajz magyarországi és külföldi termésének szakbibliográfiáját. (Szerk.)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. XII. 5. – Terjedelem: 10,85 (A/5) ív
80.7766 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Янош, И.</i> : Неоплатонические мотивы в стихотворениях Януса Паннониуса, написанных в Италии	1
<i>Вашари, И.</i> : Древняя история и национальное самосознание в эпоху реформ	15
<i>Помогач, Б.</i> : Принципы редактирования журнала «Ньюгат» в период между двумя мировыми войнами	26

[Юбилей]

<i>Феньо, И.</i> : Начало творческого пути Кароя Кишфалуди	36
--	----

Краткие сообщения

<i>Тёрёк, Й.</i> : Материалы и источникам одной из проповедей кодекса Эрди	49
<i>Эрдеи, К.</i> : Размышления Иштвана Батори из Эчеда и общеевропейский контекст	55
<i>Мелцер, Т.</i> : Некоторые замечания к пониманию литературы М. Бабычем	69
<i>Послер, Д.</i> : О Бабыче-эссеисте	75

Анализ произведения

<i>Сёке, Д.</i> : Атила Йожеф «Себя изводивший ...»	83
---	----

Обзор

Пал Панди: Наша первая золотая эпоха (<i>Феньо, И.</i>)	92
Иван Шандор Ковач: Прошлое рядом (<i>Лацко, А.</i>)	96
Янош Турочи: Хроника о деяниях венгров (<i>Блазович, Л.</i>)	99
Christianus Schesaeus: Opera quae supersunt omnia (<i>Кульчар, П.</i>)	101
Полное собрание сочинений М. Вёрёшмарти (<i>Фрид, И.</i>)	105

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy posta, utalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány-utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 15 Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>János, I.</i> : Des motifs néoplatonistes dans les poèmes d'Italie de Janus Pannonius	1
<i>Vásáry, I.</i> : Préhistoire et conscience nationale à l'âge des réformes hongrois	15
<i>Pomogáts, B.</i> : Les principes de rédaction de la revue Nyugat (Occident) entre les deux guerres mondiales	26

Anniversaire

<i>Fenyő, I.</i> : Le début de la carrière littéraire de Károly Kisfaludy	36
---	----

Bulletin

<i>Török, J.</i> : Contributions aux sources de l'un des sermons du Codex Érdu	49
<i>Erdei, K.</i> : Les médiations d'István Ecsedi Báthori et leur arrière-fond européen	55
<i>Melczer, T.</i> : Quelques traits à la conception littéraire de Babits	69
<i>Pozsler, Gy.</i> : Sur Babits, auteur d'études	75

Analyse d'oeuvre

<i>Szöke, Gy.</i> : Attila József: (<i>Magad emésztő . . .</i>) (En te dévorant toi-même . . .)	83
---	----

Revue

Pándi, Pál: Első aranykorunk. (Notre premier âge d'or.) (<i>Fenyő, I.</i>)	92
Kovács, Sándor Iván: Jelenlét múlt. (Un passé présent.) (<i>Laczkó, A.</i>)	96
Thuróczy, János: A magyarok krónikája. (Chronique des Hongrois.) (<i>Blazovich, L.</i>)	99
Schesaeus, Christianus: Opera quae supersunt omnia. (<i>Kulcsár, P.</i>)	101
Les oeuvres complètes de Mihály Vörösmarty (<i>Fried, I.</i>)	105

Chronique

